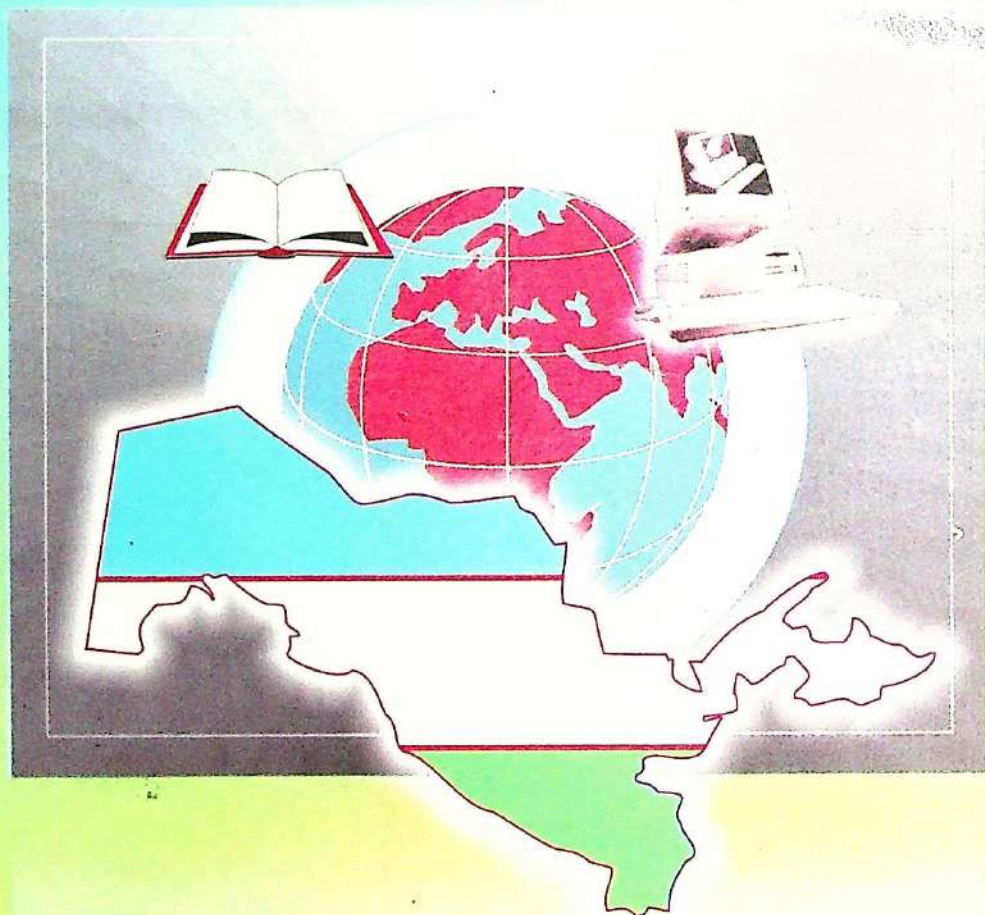

Н.САЙИДАҲМЕДОВ

ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Н. Сайидахмедов. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). - Т.: «Молия» нашриёти, 2003 йил. -172 бет.

Таълимнинг янги моделини ишга тушириш тамоман янги педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва ўқитиш текислигига жадал кўчиришни талаб этади.

Қўлингиздаги китобда педагогик технологияларни тизимли ёндашув методи асосида лойиҳалаш қонуниятлари изчил ёригилади, улардан узлуксиз таълим шароитида фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари кўрсатилади ва шу тариқа субъектнинг эркин фикрлашини кафолатлайдиган педагогик жараён сирусиноатлари очиб берилади. Китоб академик лицей, касб-хунар коллежлари ўқитувчиларига мўлжалланган, шунингдек, ундан умумий ўрта мактаб ва олий ўқув юртлари педагогларининг фойдаланиш имкониятлари мавжуд.

XXI аср педагоглари учун.

Тақризчилар: педагогика фанлари доктори, профессор
У. Маҳкамов
педагогика фанлари доктори, профессор
Г. Тўлаганов
педагогика фанлари номзоди, доцент
Ш. Авезов

© Ўзбекистон Республикаси
Банк-молия академияси
«Молия» нашриёти, 2003 й.

Бу китобни ҳаётимнинг
улуғ педагоглари - ота-
онамга бағишлайман

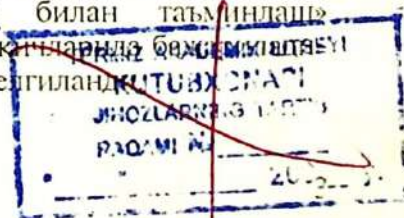

КИРИШ

Жамиятимизнинг ҳар бир фуқароси XXI аср бўсағасида турар экан, ортида қолган йиллар қадрини баҳолашга ва келажак ҳаётининг турли жабҳаларини белгилаб олишга уриниши табиийдир. Жумладан, халқ таълими соҳасида фаолият кўрсатаётганлар ҳам бундан мустасно эмас.

Педагогика фанида ўқитиш жараёнининг икки томонлама — ўқувчи томонидан бажариладиган ўқув фаолияти ва ўқитувчининг ўргатувчилик фаолияти йиғиндисидан иборат эканлиги эътироф этилади. Бу қондани инкор этиб бўлмагани каби замонавий таълим мазмуни умуминсоний ва миллий тажрибалардан ташкил топишидан ҳам кўз юмиш мушкул.

Республикамиз Президенти Ислон Каримов таълим тушунчасига миллий дидактик нуқтаи назардан ёндашиб қуйидагича таърифлайди: «Таълим Ўзбекистон халқи маънавиятига яратувчилик фаоллигини бахш этади. Ўсиб келаётган авлоднинг барча энг яхши имкониятлари унда намоён бўлади, касб-кори, маҳорати узлуксиз такомиллашади, катта авлодларнинг доно тажрибаси англаб олинади ва ёш авлодга ўтади»[2]. Таъкидланган мақсадни амалга ошириш учун таълимнинг янги модели яратилди ва унинг келажакдаги «портлаш эффекти» Юртбошимиз томонидан илмий асослаб берилди. Моделни амалиётга татбиқ этиш ўқув жараёни-ни **технологиялаштириш** билан узвий боғлиқдир. Дарвоқе, илмий техникавий тараққиёт ишлаб чиқаришнинг кўп сонли тармоқлари (саноат, қишлоқ хўжалиги, тиббиёт ва бошқа) билан бир қаторда маданият соҳасига, ижтимоий-гуманитар билимлар доирасига ҳам янги технологияларни жорий этишни тақозо этмоқда. Шу боисдан Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида «ўқув-тарбиявий жараёни илгор педагогик технологиялар билан таъминлаш» уқтирилади, унинг иккинчи ва учинчи босқичларида белгиланган жиддий вазифалардан бири сифатида белгиланган

Нима учун бугунги кунда педагогик технологиянинг назарий асосини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш зарурати туғилди? Анъанавий ўқитиш тизими, айтиш мумкинки, ёзма ва оғзаки сўзларга таяниб иш кўриши туфайли «ахборотли ўқитиш» шаклида тавсифланади, чунки ўқитувчи фаолияти биргина ўқув жараёнининг ташкилотчиси сифатида эмас, балки нуфузли билимлар манбаига айланиб бораётганлиги таъкидланган ҳолда баҳоланмоқда.

Иккинчидан, фан-техника тараққиётининг тезкор ривожланиш босқичида ахборотларнинг кескин кўпайиб бораётганлиги ва улардан ўқитиш жараёнида фойдаланиш учун вақтнинг чегараланганлиги, шунингдек ёшларни ҳаётга мукаммал тайёрлаш талаблари таълим тизимида янги ҳаётга ёндашиш заруратини келтириб чиқармоқда.

Қўлингиздаги китоб муаллифнинг қатор йиллар давомида олиб борган илмий изланишлари меvasидир, қолаверса, педагогиканинг янги соҳаси бўйича ўзбек тилида яратилган биринчи манба ҳисобланади. Унда янги педагогик технология моҳияти, ривожланиш тарихи, мавжуд илмий ёндашувлар батафсил таҳлил қилинади ва бу мураккаб феноменни лойиҳалаш қонуниятлари маълум педагогик тизим доирасида тушунтирилади.

Замонавий педагогик технология лойиҳасини ёритишда муаллиф «педагогик тизим» назариясидан (В. П. Беспалько), шунингдек, чет эл тажрибаларидан, мамлакатимиз таълим тизимида тўпланган илк маълумотлардан кенг фойдаланади.

Муаллифнинг Ўзбекистонда педагогик технология концепциясини ривожлантириш истиқболлари гоёси Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури талаби сифатида эътироф этилади ва мамлакатимизда Педагогик технология Давлат Марказини ташкил этиш зарурати мавжудлиги илмий асослаб берилди.

Мамлакатимиз таълим фазосида рўй бераётган туб бурилишлар ҳар бир таълим муассасасида дидактика соҳасини жонлантиришни талаб этади, янгиликни жорий этиш йўли эса ҳар доим мураккаб ва узоқ. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, педагогик технология яқин йиллар ичида дидактик янгиликка киришининининг асосий манбаи бўлиб қолади.

I ҚИСМ. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ — ТАЪЛИМ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ҲАРАКАТЛАНТИРУВЧИ КУЧИ

1.1. Таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида педагогик технология моҳияти ва муаммолари

Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳасини ислоҳ қилишнинг асосий омилларидан бири «шахс манфаати ва таълим устуворлиги»дир. Бу омил давлатимизнинг ижтимоий сиёсатини белгилаб берганлиги туфайли таълимнинг янги модели яратилди.

Президентимиз Ислом Каримов томонидан бу моделни амалга ошириш билан ҳаётимиз жабҳаларида рўй берадиган «портлаш эффекти» натижалари рўй-рост кўрсатиб берилди, яъни:

- ижтимоий-сиёсий иқлимга ижобий таъсир қилади ва натижада мамлакатимиздаги мавжуд муҳит бутунлай ўзгаради.;
- инсоннинг ҳаётдан ўз ўрнини топиш жараёни тезлашади;
- жамиятда мустақил фикрловчи эркин Шахснинг шаклланишига олиб келади;
- жамиятимизнинг потенциал кучларини рўёбга чиқаришда жуда катта аҳамият касб этади;
- фуқаролик жамияти қуришни таъминлайди, модел воситасида дунёдан муносиб ўрин олишга, ўзбек номини янада кенг ёйиб тараннум этишга эришилади [3, 21].

«Портлаш эффекти» сари шижоат билан қадам ташлаш, йўлларда учрайдиган қийинчиликларни босқичма-босқич ва изчил ҳал этиш масалалари нафақат педагог назариячи ва амалиётчиларни жунбушга келтиради, балки жамиятимизни тўлиқ **педагоглаштириш** муаммосини ижтимоий буюртма сифатида келтириб чиқаради. Демак, жамиятимизнинг ҳар бир фуқаросини тарбия асослари билан таништириш, ёш авлодни баркамол инсон қилиб вояга етказиш жараёнини янги педагогик «қурол» ва воситалар билан таъминлаш давр тақозосидир.

Педагогик технология (ПТ) — шундай билимлар соҳасики, улар ёрдамида 3-минг йилликда давлатимиз таълим соҳасида

туб бурилишлар юз беради, ўқитувчи фаолияти янгиланади, талаба ёшларда ҳурфикрлилик, билимга чанқоқлик, Ватанга меҳр-муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари тизимли равишда шакллантирилади

Маълумотлилик асосида ётувчи бош ғоя ҳам табиат ва инсон узвийлигини англаб етадиган, авторитар ва сохта тафаккурлаш усулидан воз кечган, сабрбардошли, қаноатли, ўзгалар фикрини ҳурматлайдиган, миллий-маданий ва умуминсоний қадриятлар каби шахс сифатларини шакллантиришни кўзда тутган инсонпарварлик ҳисобланади. Бу масаланинг ечими қайси даражада таълимни технологиялаштириш билан боғлиқ?

Дастлаб «технология» тушунчасига аниқлик киритайлик. Бу сўз техникавий тараққиёт билан боғлиқ ҳолда фанга 1872 йилда кириб келди ва юнонча икки сўздан — «технос» (techne) — санъат, ҳунар ва «логос» (logos) — фан сўзларидан ташкил топиб «ҳунар фани» маъносини англатади. Бироқ бу ифода замонавий технологик жараёни тўлиқ тавсифлаб беролмайди. Технологик жараён ҳар доим зарурий воситалар ва шароитлардан фойдаланган ҳолда амалларни (операцияларни) муайян кетма-кетликда бажаришни кўзда тутди. Янада аниқроқ айтидиган бўлсак, технологик жараён — бу меҳнат қуроллари билан меҳнат объектлари (ҳом ашё)га босқичма-босқич таъсир этиш натижасида маҳсулот яратиш борасидаги ишчи (ишчи-машина)нинг фаолиятидир. Ана шу таърифни тадқиқот мавзусига кўчириш мумкин, яъни: **ПТ — бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи(талаба)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиши ва акс таъсир маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган шахс сифатларининг жадал шаклланишини кафолатлайдиган жараёндир.**

Юқорида келтирилган таърифдан кўриниб турибдики, ПТ тушунчасини изоҳлашда технология жараёни асос қилиб олинди. Аслини олганда ҳам бу тушунчага берилган таърифлар сони педагогик адабиётларда ниҳоятда кўпдир. Педагогик нашрларда «технология» атамасининг хилма-хил кўринишларини учратиш мумкин: «ўқитиш технологияси», «ўқув жараёни технологияси», «маълумот технологияси» ва ҳоказо.

Ўқитиш технологияси ПТга яқин тушунча бўлса-да, айнан ўхшаш маънони англатмайди, чунки у маълум предмет, мавзу ва саволлар доирасидаги аниқ ўқув материални ўзлаштириш йўлини муайян технология атрофида ифода этади. У кўпроқ хусусий методика билан бир жинслидир.

ПТ эса маълумот технологиясини жорий этиш тактикасини ифодалайди ва «ўқитувчи — моддий муҳит — ўқувчи (талаба)» функционал тизим қонуниятларига тегишли билимлар асосида қурилади.

Ҳозирги кунда ўқитувчилар методикани кўп ҳолларда технологиядан ажрата олмаяптилар. Шу боисдан бу тушунчаларни аниқлаштириш керак бўлади. Методика ўқув жараёнини ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар мажмуасидан иборат. Методикадан кўзланган мақсад предмет мавзуларига оид назарияларни аниқ ҳодисалар текислигига кўчиришдир. Мисол учун, газ қонунлари тушунчаларини шакллантириш методикаси ёки энергиянинг сақланиш қонунини физика курсининг электр бўлимида қўллаш методикаси ва ҳ.к.

ПТ ўқитиш жараёнининг ўзаро боғлиқ қисмларини ташкилий жиҳатдан тартибга келтириш, босқичларини қуриш, уларни жорий этиш шартларини аниқлаш, мавжуд имкониятларни ҳисобга олган ҳолда белгиланган мақсадга эришишни таъминлайди. Ёхуд ПТ ўқитувчининг касбий фаолиятини янгиловчи ва таълимда якуний натижани қафолатлайдиган муолажалар йиғиндисидир. Технология ўзининг эгилувчанлиги, натижаларнинг турғунлиги, самарадорлиги, олдиндан лойиҳаланиш зарурати билан методикадан фарқланиб туради.

Шу билан биргаликда маълум вақт давомида ПТ ўқув жараёнини техник воситалар ёрдамида амалга ошириш, деб қараб келинди. Фақат 70- йиллардан бошлаб педагогик адабиётларда бу тушунчанинг моҳияти янгича талқин этила бошланди. Япон олими Т. Сакамото томонидан «ўқитиш технологияси — бу ўқитишнинг мақбуллигини таъминловчи йўл-йўриқлар тизими билан боғлиқ билимлар соҳаси» эканлиги эътироф этилади [33,126].

Объектив борлиқни ўрганишнинг тизимли ёндашиш методи фанда кенг қўламда қўлланилгач, унинг таъсири остида аста-секинлик билан ПТ моҳиятига ҳам аниқлик киритилди: рус олимаси Н. Ф. Тализина технологияни «белгиланган ўқув мақсадига эришишнинг оқилона усулларини аниқлашдан иборат» деб тушунтиради. Шунингдек, олима замонавий ўқитиш технологияси ҳақида фикр юритиб, уни алоҳида фан сифатида қараш лозимлигини уқтиради: «Ўқитиш технологияси — бу ўқув жараёнини нима реал тавсифласа ўша, ўқитувчига ўрнатилган мақсадларга эришиш учун нимага таяниш зарур бўлса ўша. Бу алоҳида фан [26,93].

ПТни фан сифатида эътироф этиш Г. К Селевко томонидан ҳам маъқулланди: «Педагогик технология ўқитишнинг бирмунча оқилона йўлларини тадқиқ қилувчи **фан** сифатида ҳам (таъкид бизники - Н.С.), таълимда қўлланиладиган усуллар, принциплар ва регулятивлар сифатида ҳам, реал ўқитиш жараёни сифатида ҳам мавжуддир» [24,15]. Олимнинг таъкидлашича «педагогик технология» тушунчаси таълим амалиётида уч иерархик даражада ишлатилади:

1) Умумпедагогик (умумдидактик) даража: умумпедагогик (умумдидактик, умумтарбиявий) технология маълум минтақада, ўқув юртида, маълум ўқитиш босқичида яхлит таълим жараёнини тавсифлайди.

2) Хусусий методик (предметли) даража: хусусий предметли ПТ «хусусий методика» маъносида қўлланилади, яъни таълим ва тарбиянинг аниқ мазмунини жорий этиш методлари ва воситалари йиғиндиси сифатида бир предмет, синф, ўқитувчи доирасида қўлланилади (фанларни ўқитиш методикаси, ўқитувчи, тарбиячининг ишлаш методикаси).

3) Локал (модулли) даража: локал технология ўзида ўқув - тарбиявий жараённинг айрим қисмларини, хусусий дидактик ва тарбиявий масалалар ечимини ўзида мужассамлаштиради (алоҳида фаолият турлари технологияси, тушунчаларни шакллантириш, алоҳида шахс сифатларини тарбиялаш, дарс технологияси, янги билимларни эгаллаш, мустақил ишлаш технологияси ва бошқа).

И. Я. Лернернинг фикрича, ПТ — «ўқувчилар ҳаракатларида акс этган ўқитиш натижалари орқали ишончли англаб олинadиган ва аниқланадиган мақсадни ифодалашни тақозо этади» [14].

Юқорида келтирилган таърифлардан кўриниб турибдики, ПТ белгиланган бошланғич мақсад ва мазмун асосида ўқув жараёнини лойиҳалаш сифатида талқин этилаяпти. Бу бир жиҳатдан тўғри, лекин теранроқ фикр юритилса унинг бир ёқламалиги кўзга яққол ташланади ёки бундай ёндашувларда ўқувчи шахси инкор этилаяпти. Бу камчиликни биринчи бўлиб академик В. П. Беспалько пайқади ва ўзининг йирик асарида «ПТ — бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнининг лойиҳасидир» деб таърифлади [5]. Бу таъриф мазмунидан муҳим илмий принципларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- ПТ ўқувчи(талаба)ларда маълум ижтимоий тажриба элементларини шакллантириш учун лойиҳаланади;

- лойиҳаланган тайёр технологияни амалга ошириш фан ўқитувчисидан катта маҳорат талаб этмайди;

- якуний натижа, албатта, кафолатланади.

ПТ тушунчасини ойдинлаштиришга қаратилган таърифларнинг хилма-хиллиги, бир томондан, ривожланган мамлакатларда бу мавзунинг у ёки бу даражада ечилганлигини кўрсатса, иккинчи томондан, ПТни амалиётга жорий этишга бўлган уринишлар натижасини ифодалайди.

Қатор йиллар давомида ПТ назарияси ва амалиёти бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўрганилиб келинди. Натижада ўқитиш жараёнини такомиллаштиришга ёки ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ривожлантиришга қаратилган у ёки бу илғор методикалар технологиялар даражасига қўтарила олмай аста-секинлик билан ўз мавқеини йўқотиб педагогика фанидан узоқлашиб кетмоқдалар. Мисол учун, 60-йилларда катта шовшувга сабаб бўлган «Дастурли таълим» (Программированное обучение) ёки 70-йилларда собиқ иттифоқ миқёсидаги «Шаталовчилик ҳаракат»ини эслаш кифоя.

Бугунги кунда мамлакатимизда мутахассисларнинг илмий салоҳиятини бирлаштиришга имкониятлар етарли. Назария ва амалиёт бирлигининг таъминланиши ПТнинг асл моҳиятини аниқлашга йўл очади. Фикримизча, янги ПТ педагогика фанининг алоҳида тармоғи сифатида ёки фақат таълим амалиётини мақбуллаштиришга йўналтирилган тизим деб қараш мумкин эмас. ПТ бу соҳадаги назарий ва амалий изланишларни бирлаштириш доирасидаги фаолиятни акс эттиради.

Дарвоқе, ПТга «янги» сўзини қўшиб ишлатилиши назариячи олимлар ва ўқитувчиларни бир қадар ўйлантириб қўйди, эндиликда таълим-тарбия жараёнини лойиҳалашга эскича ёндашиш мумкин эмаслигини англашга ҳаракат қилмоқдалар. Шундай экан, «янги ПТ» нимани англатади? Бу саволнинг ечимини изохлашга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, ПТ таълим (тарбия) жараёни учун лойиҳаланади ва белгиланган мақсадни ечишга қаратилади. Бинобарин, ҳар бир жамият шахсни шакллантириш мақсадини аниқ белгилаб беради ва шунга мос ҳолда маълум педагогик тизим (мактаб, коллеж, олий ўқув юрти) мавжуд бўлади. Бу тизимга узлуксиз равишда ижтимоий буюртма ўз таъсирини ўтказади ва таълим-тарбия мақсадини умумий ҳолда белгилаб

беради. «Мақсад» эса педагогик тизимнинг қолган элементларини ўз навбатида янгилаш заруратини келтириб чиқаради.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури таълим-тарбиянинг мақсадини янги йўналишга бурди, яъни: «ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитдан тўла холис этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берадиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш» деб белгиланади [1,39]. Демак, таълим-тарбиянинг мақсади бутунлай янгиланди, унга мос ҳолда мазмуннинг ҳам, педагогик жараённинг ҳам янгиланиши табиийдир.

Иккинчидан, фан ва техниканинг ривожланиши билан инсон фаолияти чегараси ниҳоятда кенгайиб борапти, аудиторияга ўқитиш имкониятлари катта бўлган янги технологиялар (самоат, қишлоқ хўжалиги, электрон, ахборот ва бошқа) кириб келмоқда. Рўй бераётган сифатий ўзгаришлар шундан далолат берадики, эндиликда «ўрганиш»нинг бирламчи жараёнлари анъанавий методика ва ўқитиш воситалари ромига сиғмай, ўқитувчининг индивидуал қобилиятарига мос келмай қолди. Янги методикаларни талаб этадиган ва таълим жараёнининг ажралмас қисмига айланиб бораётган ва унга ўзининг маълум хусусиятларини жорий этадиган янги техникавий, ахборотли, полиграфик, аудиовизуалли воситалар мавжудки, улар янги ПТни реал воқеликка айлантирди.

ПТ моҳият жиҳатдан бошқа технологиялар билан бир сафда туради, чунки улар ҳам бошқалари қатори ўз хусусий соҳасига, методлари ва воситаларига эга, маълум «материал» билан иш кўради. Бироқ ПТ инсон онги билан боғлиқ билимлар соҳаси сифатида мураккаб ва ҳаммага ҳам тушунарли бўлмаган педагогик жараённи ифода этиши билан ишлаб чиқариш, биологик, ҳатто ахборотли технологиялардан ажралиб туради. Унинг ўзига хос томонлари — тарбия компонентларини мужассамлаштирганидир.

ПТ бошқа соҳалардаги технологик жараёнлар билан узлуксиз бойиб боради ва анъанавий ўқув жараёнига, унинг самарасини оширишга таъсир кўрсатишнинг янги имкониятларини эгаллаб олади. Афсуски, бу жараён ҳозирги таълим тизимида жуда қийин кечяпти, ҳақиқий компьютерли ПТ ўзининг илмий ишланмасини кутяпти: «компьютерларнинг шу кундаги қўлланиши — экстенсивлик холос: анъанавий ўқув курслари шунчаки экран мониторида жойлаштириляпти»[7]. Шу ерда ПТ ва ахборот технологияси ўртасидаги ўзаро муносабатни ой-

динлаштириш лозим бўлади. Кейинги вақтларда баъзи бир олимлар (айниқса информатика фани вакиллари) ПТни ахборотлаштиришга қўшиш ёки тенглаштириш (баъзан устун қўйиш)ни ёқламоқдалар. Бу уринишлар агар хато бўлмаса, шубҳасиз «подадан олдин чанг чиқаришдир». Ўқув-тарбиявий жараёни технологиялаштириш тарихий (айниқса XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб) воқелик ва жараёндир. Ахборотлаштириш бу жараёндаги инқилобий «бурилиш», унинг муҳим босқичидир. Олдий тил билан айтганда таълимда ахборот технологияси — бу «ўқувчи - компьютер» ўртасидаги мулоқотдир.

Ахборотли технология ПТнинг таркибий қисми, техник воситаларнинг мукаммаллашган замонавий тури сифатида таълим жараёнида қўлланила бошланди. Келажакда иқтисодий бўҳронлар ортида қолиб ўқув юртлари дастурли «машина» билан етарли даражада таъминланади. Шундагина ахборотли технология асосида ўқувчи (талаба)ларнинг билиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш имконияти туғилади ва у ўқитувчининг яқин кўмакдошига айланади ёки унинг функцияларини тўлиқ бажариши мумкин.

Таълимни технологиялаштириш объектив жараён эканлигини, замонавийлиги эса илмий-техник тараққиёт йўналиши билан белгиланишини эътироф этган ҳолда ПТнинг ўзига хос томонлари ва яқин келажакда у билан боғлиқ вазифаларни белгилашга ҳаракат қиламиз:

1) кўп босқичли таълим тизимида ПТнинг ўрнини асослаш ва зарурий тавсияномалар ишлаб чиқиш;

2) замонавий саноат, тиббиёт, иқтисодиёт, экология, эргономия каби соҳа технологиялари билан ПТларни мунтазам равишда янгилаб бориш ва табақалаштирилган ёндашув асосида уларни қўллаш мезонларини аниқлаш;

3) истиқболли ўқитиш воситаларини яратиш ва уларга таъинган ҳолда илғор ПТларни лойиҳалаш, амалиётга жорий этиш, оммалаштириш ва самарасини аниқлаш;

4) тегишли бошқарув органлари (Таълим марказлари) томонидан ўқув муассасалари фаолиятида янги ПТларни татбиқ этилиши даражасини назорат қилиш ва баҳолаш;

5) республикамиздаги олий (ўрта махсус, касб-хунар, мактаб) таълим тизимида фаоллият кўрсатаётган профессор-ўқитувчиларни малака ошириш ва қайта тайёрлаш курсларида илғор педагог ва ахборот технологиялари бўйича янги билимлар тизими билан қуроллантиришни узлуксиз ташкил этиш;

беради. «Мақсад» эса педагогик тизимнинг қолган элементларини ўз навбатида янгилаш заруратини келтириб чиқаради.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури таълим-тарбиянинг мақсадини янги йўналишга бурди, яъни: «ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитдан тўла холис этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берадиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш» деб белгиланади [1,39]. Демак, таълим-тарбиянинг мақсади бутунлай янгиланди, унга мос ҳолда мазмуннинг ҳам, педагогик жараённинг ҳам янгиланиши табиийдир.

✓ Иккинчидан, фан ва техниканинг ривожланиши билан инсон фаолияти чегараси ниҳоятда кенгайиб борапти, аудиторияга ўқитиш имкониятлари катта бўлган янги технологиялар (саноат, қишлоқ хўжалиги, электрон, ахборот ва бошқа) кириб келмоқда. Рўй бераётган сифатий ўзгаришлар шундан далолат берадики, эндиликда «ўрганиш»нинг бирламчи жараёнлари анъанавий методика ва ўқитиш воситалари ромига сифмай, ўқитувчининг индивидуал қобилиятарига мос келмай қолди. Янги методикаларни талаб этадиган ва таълим жараёнининг ажралмас қисмига айланиб бораётган ва унга ўзининг маълум хусусиятларини жорий этадиган янги техникавий, ахборотли, полиграфик, аудиовизуалли воситалар мавжудки, улар янги ПТни реал воқеликка айлантирди.

ПТ моҳият жиҳатдан бошқа технологиялар билан бир сафда туради, чунки улар ҳам бошқалари қатори ўз хусусий соҳасига, методлари ва воситаларига эга, маълум «материал» билан иш кўради. Бироқ ПТ инсон онги билан боғлиқ билимлар соҳаси сифатида мураккаб ва ҳаммага ҳам тушунарли бўлмаган педагогик жараёни ифода этиши билан ишлаб чиқариш, биологик, ҳатто ахборотли технологиялардан ажралиб туради. Унинг ўзига хос томонлари — тарбия компонентларини мужассамлаштирганидир.

ПТ бошқа соҳалардаги технологик жараёнлар билан узлуксиз бойиб боради ва анъанавий ўқув жараёнига, унинг самарасини оширишга таъсир кўрсатишнинг янги имкониятларини эгаллаб олади. Афсуски, бу жараён ҳозирги таълим тизимида жуда қийин кечяпти, ҳақиқий компьютерли ПТ ўзининг илмий ишланмасини кутяпти: «компьютерларнинг шу кундаги қўлланиши — экстенсивлик холос: анъанавий ўқув курслари шунчаки экран мониторида жойлаштириляпти»[7]. Шу ерда ПТ ва ахборот технологияси ўртасидаги ўзаро муносабатни ой-

динлаштириш лозим бўлади. Кейинги вақтларда баъзи бир олимлар (айниқса информатика фани вакиллари) ПТни ахборотлаштиришга қўшиш ёки тенглаштириш (баъзан устун қўйиш)ни ёқламоқдалар. Бу уринишлар агар хато бўлмаса, шубҳасиз «подадан олдин чанг чиқаришдир». Ўқув-тарбиявий жараёни технологиялаштириш тарихий (айниқса XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб) воқелик ва жараёндир. Ахборотлаштириш бу жараёндаги инқилобий «бурилиш», унинг муҳим босқичидир. Олдий тил билан айтганда таълимда ахборот технологияси — бу «ўқувчи - компьютер» ўртасидаги мулоқотдир.

Ахборотли технология ПТнинг таркибий қисми, техник воситаларнинг мукаммаллашган замонавий тури сифатида таълим жараёнида қўлланила бошланди. Келажакда иқтисодий бўҳронлар ортда қолиб ўқув юртлари дастурли «машина» билан етарли даражада таъминланади. Шундагина ахборотли технология асосида ўқувчи (талаба)ларнинг билиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш имконияти туғилади ва у ўқитувчининг яқин кўмакдошига айланади ёки унинг функцияларини тўлиқ бажариши мумкин.

Таълимни технологиялаштириш объектив жараён эканлигини, замонавийлиги эса илмий-техник тараққиёт йўналиши билан белгиланишини эътироф этган ҳолда ПТнинг ўзига хос томонлари ва яқин келажакда у билан боғлиқ вазифаларни белгилашга ҳаракат қиламиз:

1) кўп босқичли таълим тизимида ПТнинг ўрнини асослаш ва зарурий тавсияномалар ишлаб чиқиш;

2) замонавий саноат, тиббиёт, иқтисодиёт, экология, эргономия каби соҳа технологиялари билан ПТларни мунтазам равишда янгилаб бориш ва табақалаштирилган ёндашув асосида уларни қўллаш мезонларини аниқлаш;

3) истиқболли ўқитиш воситаларини яратиш ва уларга таянган ҳолда илғор ПТларни лойиҳалаш, амалиётга жорий этиш, оммалаштириш ва самарасини аниқлаш;

4) тегишли бошқарув органлари (Таълим марказлари) томонидан ўқув муассасалари фаолиятида янги ПТларни татбиқ этилиши даражасини назорат қилиш ва баҳолаш;

5) республикамиздаги олий (ўрта махсус, касб-ҳунар, мактаб) таълим тизимида фаолият кўрсатаётган профессор-ўқитувчиларни малака ошириш ва қайта тайёрлаш курсларида илғор педагог ва ахборот технологиялари бўйича янги билимлар тизими билан қуроллантиришни узлуксиз ташкил этиш;

6) олий ўқув юртлари талабалари, айниқса, мутахассис-педагог (иқтисодчи-педагог, ҳуқуқшунос-педагог, муҳандис-педагог ва бошқа)лар учун 40 соат ҳажмида ПТ назарияси ва амалиёти бўйича махсус курс жорий этиш;

7) республикамізда фаолият кўрсатаётган ижодкор ўқитувчилар иш услубларини мунтазам ўрганиб бориш ва улар томонидан яратилган методикаларни янги педагогик технология даражасига кўтариш борасидаги ишларни амалга ошириш;

8) ўқитувчи фаолиятини педагогик технология қонуниятларига мослаштириш муаммолари ва бошқалар.

Хўш, белгиланган вазифаларни амалга ошириш ва назорат қилишни ким ўз зиммасига олиши мумкин? Халқ таълими вазирлигими ёки Олий таълим вазирлиги? Эҳтимол, Таълим марказларининг вазифасидир? Ёки ҳар қайси таълим муассасалари ўз ҳолича ечаверадими? Биз бу саволлар билан таълим соҳасидаги у ёки бу бошқарув органларига вазифа юклаш фикридан йироқмиз. Айни шу кунларда ваколатли давлат органларининг кун тартибидан ҳам ПТ муаммолари турганлигига шубҳа йўқ.

Фикримизча, илғор педагогик технологияларни лойиҳалаш ва ҳаётга татбиқ этиш муаммоси мамлакатимизда ҳам ривожланган давлатлар қатори янги корхона — «Педагогик технология Давлат Маркази»ни тузишни тақозо этади. Агар шундай Марказ ташкил этилса, биринчи навбатда «портлаш эффекти» сари йўлни қисқартиришга ҳисса қўшган бўларди. Учинчи минг йилликда таълим тараққиётининг ҳаққоний двигатели сифатида ўқитувчи фаолиятини янгилашга, таълим-тарбия жараёнини мақбул (оптимал) қуришга, талаба ёшларда ҳурфикрлилик, билимга чанқоқлик, Ватанга содиқлик, инсонпарварлик туйғуларини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатар эди.

1.2. Педагогик технология концепциясининг ривожланиш тарихи

Янги ўзбек давлатчилигининг тамал тоши қўйиляпти: ижтимоий, иқтисодий, маънавий, мафкуравий соҳаларда туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Таълим-тарбия соҳасининг ислох қилиниши педагогика фанини ривожлантириш учун қулай имкониятлар яратиб берди. Эндиликда кишилик жамияти томонидан узоқ йиллар давомида яратилган тарбия тажрибаларини ўрганиш ва тадқиқ қилиш ишлари кенг йўлга қўйилди.

Шўролар тузуми даврида барча ижтимоий фанлар каби педагогика ҳам коммунистик мафкура қобиғи билан ўралган, унинг ривожланиш меъёри чекланган, илғор чет мамлакат ғоялари эса буржуа ғоялари, деб танқид қилинар ва рад этилар эди. Ҳолбуки ҳар қандай ғоя ҳам ўзида маълум ижобий жиҳатларни мужассамлаштириши мумкин, уларни амалиётга жорий этиш фойдадан холи эмас эди. Жумладан, педагогик технология (ПТ) ҳам буржуа дидактикасига тегишли йўналиш сифатида қараб келинди ва бу муаммони тадқиқот объектига айлантиришнинг иложи йўқ эди.

Бугун мамлакатимиз истиқлоли шарофати туфайли барча фан соҳаларини ривожланган давлатларда тўпланган тажрибалар асосида таҳлил қилиш ва янада такомиллаштириш имкониятлари мавжуд. Умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиш ва ҳаётимизга татбиқ этиш даври келди. Миллий дастурда таъкидланганидек, яқин келажақда «кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ҳамкорликнинг халқаро ҳуқуқий базаси яратилади, халқаро ҳамкорликнинг устувор йўналишлари рўёбга чиқарилади, халқаро таълим тизимлари ривожлантирилади» [1,59].

Бу фаслда биз педагогик технология назариясининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихига назар ташлаймиз.

30-йилларда «педагогик техника» тушунчаси махсус адабиётларда пайдо бўлди ва у ўқув машғулотларини аниқ ва самарали ташкил этишга йўналтирилган усул ва воситалар йиғиндиси сифатида қаралди. Шунингдек, бу даврда ПТ деб ўқув ва лаборатория жиҳозлари билан муомала қилишни удалаш, кўргазмали қуроллардан фойдаланиш тушунилди.

40-50- йилларда ўқув жараёнига ўқитишнинг техник воситаларини жорий этиш даври бошланди. Айниқса кино, радио, назорат воситалари, улардан фойдаланиш методикаси ПТга тенглаштирилди.

60-йилларнинг ўрталарида бу тушунча мазмунини чет эл педагогик нашрларда кенг муҳокамага тортилди. 1961 йилдан бошлаб АҚШда «Педагогик технология» (Educational Technology), 1964 йилдан Англияда «Педагогик технология ва дастурли таълим» (Technology and programmed Learning), Японияда эса 1965 йилдан «Педагогик технология» (Educational Technology) журналлари чоп этила бошланди. 1971 йилда худди шу номли журнал Италияда чиқарила бошланди.

ПТ муаммосининг ўта долзарблиги ҳисобга олиниб, унинг илмий асосларини тадқиқ қилиш мақсадида махсус корхоналар

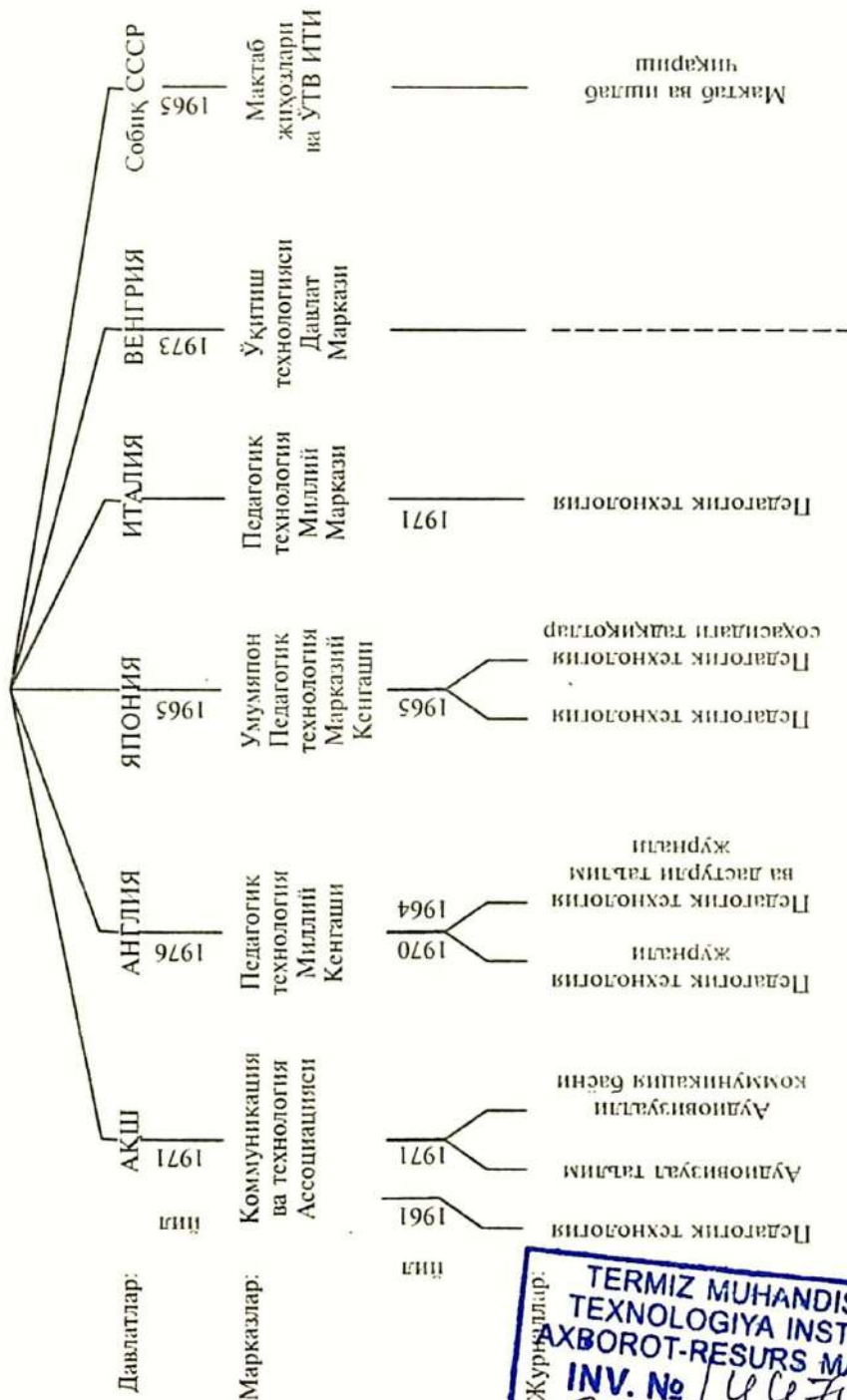
тузилди. Мисол учун, 1967 йилда Англияда педагогик технология Миллий Кенгаши (National Council for Educational Technology) ташкил этилди ва 1970 йилдан бошлаб «Педагогик технология журнали» (Journal of Educational Technology) чиқа бошлади. АҚШнинг қатор университетлари ва илмий марказларида ҳам ПТ муаммоларига жиддий эътибор берилди. 1971 йилда махсус «Коммуникация ва технология Ассоциация»си (Association for Educational Communications and Technology) фаолият кўрсата бошлади. Ҳозирги кунда бу ташкилотнинг барча штатларда ва Канадада 50 дан зиёд филиаллари ишлаб турибди.

Японияда ПТ муаммолари билан тўртта илмий жамият шуғулланмоқда, фаол ҳаракатдаги педагогик технология Марказий Кенгашининг 22 та давлат университетларида марказлари мавжуд. Ҳар уч ойда япон тилида чиқадиган «Педагогик технология соҳасидаги тадқиқотлар» (Educational Technology Research) журналларида йирик олимларнинг илмий ишлари ўз ўрнини топмоқда. Яқинда Умумияпон педагогик технология Марказий Кенгаши (The Japanese Council of Technology Centers) тузилиб, бу соҳада халқаро алоқалар ўрнатиш ишлари билан машғур.

Дидактиканинг бу йўналишига эътибор ниҳоятда ошиб боришини 70-йилларда ўтказилган қатор халқаро конференциялар тасдиқлайди. Шундай халқаро конференциялар 1966 йилдан бошлаб ҳар йили баҳорда Англияда ўтказилиб келинади ва анжуман материаллари «Педагогик технология жиҳатлари» (Aspects of Educational Technology) номида нашр қилинади.

Шу каби маълумотларни келтиришни фарб давлатлари мисолида яна ҳам давом эттириш мумкин, бироқ 1-чизма бунга эҳтиёж қолдирмайди. Юқоридагиларнинг ўзиёқ ПТ педагогика назарияси ва амалиёти соҳасидаги алоҳида ҳодиса сифатида диққат марказда турганлигини, 60-йиллардан бошлаб чет элларда янги йўналиш сифатида шаклланганлигини таъкидлаб турибди. Таҳлилларнинг кўрсатишича, бу даврда ПТ икки йўналишда муҳокама қилинди ва ривожлантирилди: биринчиси — ўқув жараёнига техник воситаларини қўллаш билан боғлиқ бўлса (шу жумладан дастурли таълимнинг техник воситалари), иккинчиси — ўқитиш технологияси масалаларини, яъни ўқув материалларни таҳлил қилишдан тортиб таълим жараёнини турлича чашрли ва техник воситалардан жамулжам фойдаланган ҳолда тизимли ташкил этишга қадар бўлган кенг доирадаги муаммоларни қамраб олади.

Ривожланган мамлакатларда ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР Марказлари

1-қизма

Шу ерда биринчи конференция материаллари (1966 йил) тўпламнинг кириш мақоласида ёзилган жуда муҳим далилни келтириш ўринлидир: «икки тушунча — «педагогика» ва «технология»ларни қўшиш мантиқи тортишувларга сабаб бўлаяпти. Чунки «технология» сўзи синф хонасига техникани киритиш ва «дегуманизация» (инсонпарварликдан воз кечиш) гоёси билан тавсифланиши педагогик касб вакиллари чўчитиши мумкин». Албатта, бу фикр маълум даражада тўғри бўлиши мумкин. Бироқ технократик фикрлаш (техниканинг инсон ва унинг қадриятлари устидан устунлиги) фанда қораланади ёки инсон ҳеч қачон «темир машина»га тобе бўлмайди, балки уни ўз ақл-заковати билан яратади ва бошқаради. Бу муаммонинг психологик жиҳатлари бўлиб кам ўрганилган соҳа.

70-йилларнинг бошига келиб ўқув жиҳозларининг турли хилларини ва ўқитишнинг предметли воситаларини лойиҳалаш ва ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш зарурий шартлардан бирига айланди, уларсиз илғор методика ва ўқитиш шакллари самарасиз бўлиши, таълим сифатига эришиб бўлмаслиги англаб етилди. Шу боисдан социалистик лагердаги давлатларда ҳам бу соҳада маълум ҳажмдаги ишлар амалга оширилди. Жумладан, 1965 йилда собиқ СССР Педагогика Фанлари Академиясида «Ўқув жиҳозлари ва ўқитишнинг техник воситалари» илмий текшириш институти ташкил этилди ва ҳозир ҳам Россия таълим академияси институти сифатида фаолият кўрсатапти. 1973 йилда Венгрияда «Ўқиш технологияси Давлат Маркази» бевосита ЮНЕСКО ташаббуси ва дастури асосида ташкил этилди ва унинг асосий вазифаси ўқитиш технологиясининг янги қирраларини кашф этиш, мутахассислар тайёрлаш тизimini такомиллаштириш бўйича илмий тадқиқотларни ривожлантириш каби масалалардан иборат бўлди.

ЮНЕСКО инсонпарвар ва тараққийпарвар ташкилот сифатида халқаро муаммоларни ўрганиш билан мунтазам шуғулланиб келмоқда. 1971 йилда ЮНЕСКО собиқ бош директори Рене Маис Франция Бош вазири (айни вақтда Таълим вазири) Эдгаро Форага мурожаат қилиб махсус гуруҳга раҳбарлик қилишни, тезкор ўзгаришлар рўй бераётган бир шароитда жаҳон таълими олдига қўйилган мақсадни ва уни амалга ошириш учун ақлий ва моддий воситалар миқдорини белгилаб беришни илтимос қилди.

Шундай қилиб, 1972 йилнинг кеч кузида Буюк Британия ва Франция китоб дўконларида «Яшаш учун ўқиш. Дунё тарбияси

1999 № 3099

1999 yil 30.11.99

бугун ва эртага» (Learning to be The world of education today and tomorrow) китоби пайдо бўлди. Бу вақтда эртага бўлса-да, маърузанинг асосий ғояларини эслаш фойдадан холи бўлмайди. Боз устига бу китоб бошқалари каби мамлакатимиз кенг аудиториясига кириб келмади, кутубхоналаримиз бойлигига айланмаган.

Комиссия томонидан жаҳон таълимининг жорий ҳолати таҳлил қилиниб асосий йўналишлари белгиланди. Комиссия миллий Концепция, шунингдек маориф ва тарбияни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш учун ўз тавсияларини ифода этди. Бу концепциянинг бош ғояси: инсон бутун ҳаёти давомида тикланиш ҳолатида бўлади, демак у ўз потенциалини фақат узлуксиз таълим жараёнидагина амалга оширади — доимо янгиликларни билишга ва мавжуд тажрибаларини фаоллаштиришга интилади. Шу боисдан маълумотлилик фақат маълум ҳажмдаги билимларни узатиш билан боғлиқ ҳолда эмас, инсон ўз ҳаёти давомида тикланиш жараёнининг мантиқини аниқлайдиган омил сифатида тушуниш керак. Энг асосийси, Эдгаро Фора томонидан «замонавий технология таълимни модернизациялашда ҳаракатланувчи куч» эканлиги қайд этилди.

Бу даврда таълим тизимидаги ўзгаришлар турли мамлакатларда турлича кечди: баъзи бирлари амалиётдаги мавжуд таълимни такомиллаштиришни афзал кўрсалар, бошқалари ўз олдиларига ҳозирги таълим тизимини янгисига алмаштиришни мақсад қилиб қўйди. Ниҳоят, учинчилари эса жамиятни ўзгартирмасдан туриб таълим тизимини ислоҳ қилиш мумкин эмаслигини, вақтни бой бермасдан ёшлар билан олиб бориладиган таълим-тарбиявий ишларнинг янги тизимини яратишга киришиш кераклигини эътироф этадилар.

Бугун Ўзбекистон демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлидан изчил бораётганлиги учун кадрлар тайёрлаш тизими тубдан ислоҳ қилинди, давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топди. Ўқув-тарбиявий жараёни илғор педагогик технологиялар билан таъминлаш зарурати ҳам Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини рўёбга чиқариш шартларидан биридир. Шу сабаб биз бу педагогик феноменнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш жараёнини ўрганишга тарихий ёндашмоқдамиз.

1977 йилда Будапештда ўтказилган ўқитиш технологияси бўйича Халқаро семинарда таълимни технологиялаштириш жа-

AXBOROT-RESURS MARKAZI

PAQAM: 9549

609 2002

раёни билан боғлиқ омиллар рус олими С.Г. Шаповаленко томонидан қуйидагича белгиланди:

- техникани билиш ва мукаммал эгаллаш;
- аудиовизуал фонди билан таниш бўлиш;
- техник воситалардан фойдаланиш методикасини эгаллаш.

Бироқ бу фикрнинг бир ёқламалиги яққол кўзга ташланади. Ундан фарқли ўлароқ гоёлар шу семинар иштирокчилари томонидан айтилди. Мисол учун, венгер олими Л. Салаи ўқитиш технологияси доирасини бир мунча кенгайтиришга уринади: режалаштириш, мақсад таҳлили, ўқув-тарбиявий жараёни илмий асосда ташкил этиш, мақсад ва мазмунга мос келадиган методлар, воситалар ва материалларни танлаш бевосита ПТни лойиҳалашдаги ўқитувчи фаолиятига хослигини таъкидлайди. Шунга яқин фикрлар, яъни ўқитиш технологияси ўзида ёрдамчи восита ва янги тизимни қамраб олган ҳолда ўқув жараёнини ривожлантиришга, унинг ташкилий шаклларини, методларини, мазмунини ўзгартирган ҳолда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг педагогик тафаккурлашига таъсир кўрсатиши Ж. Целлер томонидан таъкидланди. Бу маълумотлар шундан далолат берадики, 70-йиллар охирига келиб чет элларда техника ривожини ва таълимни компьютерлаш даражасига боғлиқ ҳолда ПТнинг иккита жиҳатлари алоҳида ажратилиб кўрсатилган ва тадқиқ қилинган: 1) ўқув жараёнига техник воситаларни жорий этиш; 2) амалий масалалар ечимини топишда билимлар тизимидан фойдаланиш. Мисол учун, Японияда бу даврда олиб борилган тадқиқотлар ўқув жараёнини технологиялаштиришнинг биринчи йўналиши, яъни таълимнинг янги техник воситаларини яратиш ва ўқув жараёнига қўллаш билан бевосита боғлиқ бўлган (Noshinisono Harou, Educational Technology in Japan, Audio shal Instruction, November, 1979).

Бундай ҳолат бошқа қатор давлатлар учун ҳам характерли бўлиб, ПТнинг иккинчи йўналиши — назарий-дидактик жиҳатлари 80-йилларнинг бошида АҚШ ва Англияда тадқиқот объектига айланди. Чунки «технология» сўзи кенг маънода назарий билимларни амалиёт мақсадига кўчириш, бу кўчиришнинг аниқ йўллари ишлаб чиқиш зарурати эътироф этилди.

Шундай қилиб, 80-йилларда ПТнинг моҳиятини ойдинлаштиришга бўлган уринишлар янада давом эттирилди. Бу соҳа Россиялик педагог олимларнинг диққатини ҳам жалб эта бошлади. ПТнинг ривожланиш тарихи Т. А. Ильинанинг илмий

мақолаларида буржуа дидактикасининг йўналиши сифатида талқин этилсада, у биринчилар қаторида ўз ҳамкасбларини бу муаммо билан шуғулланишга даъват этади ва чет эл мактаблари ва педагогикасида бу соҳадаги янги ва қизиқарли нашрларнинг барчасини кузатиш фойдали эканлигини алоҳида таъкидлайди. Шу билан 80-йилларнинг охири, 90-йилларда ПТнинг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ қилиш Россияда кенг йўлга қўйилди. Академик В.П. Беспальконинг 1989 йилда нашр этилган «Слагаемые педагогической технологии» [5] китоби бу соҳадаги йирик тадқиқотларнинг натижаси ҳисобланади. Ўрни келганда таъкидлаш жоизки, 80-йиллардаёқ Владимир Павлович томонидан ПТнинг илмий мактаби яратилган эди ва китоб муаллифи ҳам шу даргоҳда таҳсил олганлигини алоҳида фахр билан тилга олади: Устоз ғояси: «ПТ — амалиётга жорий этиладиган маълум педагогик тизим лойиҳасидир». Бугунги кунда ана шу концепция педагогик ҳамжамият томонидан тан олинди ва олимлар томонидан таълимий технологияларни лойиҳалаш ва ривожлантиришда фойдаланиб келинмоқда. Фикримизнинг далили сифатида «Педагогика» журналичада чоп этилаётган қатор мақолаларни келтириш мумкин [14; 16; 29].

Хўш, ПТ мамлакатимиз таълим тизимида, қолаверса, педагогик нашрларда илмий тушунча тарзда қачон пайдо бўлди? Шубҳасиз, янги соҳа 1997 йилда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида долзарб тадқиқот объекти даражасига кўтарилди ва ижтимоий буюртма сифатида юзага қалқиб чиқди. Шу билан биргаликда мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ бу муаммога қўл урилди, аниқроғи 1993 йилда «Халқ таълими» журналичада чоп этилган мақолада биринчи марта ПТ тушунчаси моҳияти, унинг таърифи ва маълум педагогик тизим доирасидаги талқини ёритилди [20].

Бугун эса ПТ мавзуси бўйича мамлакатимизда назарий ва амалий конференцияларни уюштириш, вақтли матбуотларда мақолаларнинг тез-тез кўзга ташланиб туриши ижтимоий воқеликка айланиб бораётганлиги қувончлидир. 1997 йил май ойида Самарқанд Давлат университетида ўтказилган «Олий таълимнинг ҳозирги долзарб муаммолари» Олий ўқув юртлариаро илмий-методик конференциянинг ялпи йиғилишида «Педагогик технология: концептуал таҳлил» мавзусида маъруза қилинди [21]. Маърузада таълимни технологиялаштириш жараёни ижтимоий буюртма сифатида мавжудлиги эътироф этилди.

ди, ПТ таърифи, моҳияти ва тарихи ҳамда замонавий лойиҳаси методологик ёндашувлар асосида таҳлил қилинди.

ПТ муаммоларига оид олимларнинг фикрлари вақтли нашрларда, «Маърифат», «Учитель Узбекистана» каби рўзномаларда мунтазам равишда ёритилиб турибди. Демак, бу мавзу назарияси ва амалиёти кўп минг сонли аудиторияга кириб бораёпти, ўқитувчилар кунлик фаолиятларида улардан фойдаланаётганлиги маълум.

Халқ таълими вазирлиги томонидан ташкил этилган (4-5 май 1999 й.) «Таълимда янги педагогик технологиялар: муаммолар ва ечимлар» мавзуида Республика илмий - амалий конференцияни замон талабига ҳамоҳанг ҳаракат, деб баҳолаш мумкин. Конференцияда қатнашиш истагини билдирганлар ва ўз материалларини ташкилий кўмитага тақдим этганлар сони 300 дан ошиб кетди. Афсуски, улардан 90 га яқини танлаб олинди ва китоб ҳолида чоп этилди [27]. Конференция материалларининг таҳлили шундан далолат берадики, бугун бу муаммо ўзига назариячилар билан бир қаторда халқ таълими тизимининг барча бўғинларида фаолият кўрсатаётган ўқитувчилар ва тарбиячиларни ҳам жалб этмоқда. Бироқ айрим маърузалар талаб даражасида эмаслиги ёхуд эски қолипдаги методикалардан фарқ қилмаслиги шўъбалар фаолиятида сезилиб қолди.

Шу мавзуда Республика илмий-амалий анжуманлари касб-хунар таълими тизимида («Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида янги педагогик технологияларни жорий қилиш ва тақомиллаштириш». — Тошкент, 2000 йил 29-30 май), олий педагогик таълим тизимида («Замонавий педагогик технологияларни амалиётга татбиқ этишнинг назарий ва амалий масалалари». — ҚўқонДПИ, 2002 йил 28-29 январ), малака ошириш тизимида («Педагог ходимлар малакасини ошириш истиқболлари: янги методология ва технологиялар». — Тошкент, ОПИ, 2002 йил 11 июн) узлуксиз ташкил этилаётганлигини таъкидлаш жоиз.

Қўлимизда рус тилида чоп этилган «Прогрессивные педагогические технологии» (Т., 1999) рисоласи (муаллифи - Фарберман Б. Л.). Унинг кириш қисмига назарингиз тушиши билан сизда иккиланиш пайдо бўлади: «Что же представляет собой педагогическая технология и чем она отличается от традиционных методов обучения?» (3-б). Наҳотки муаллиф ПТни ўқитиш методи деб тушунади? Рисоланинг 15 - бетини очамиз: «Педагоги Узбекистана недостаточно знакомы с педагогической технологией» (таъкид бизники - Н.С.). Очевидно, что

исправлению этого положения необходимо уделить серьёзное внимание». Гапнинг очиги бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки ПТ буржуа назарияси деб шўро педагогикасида тан олинмаган эдику?! Шу бонедан бу феномен нафақат ўзбек педагогларига, балки собиқ иттифоқ педагогларига ҳам тушунарсииз эди. Мисол учун, россиялик педагоглар ҳам ПТ муаммолари билан, асосан, 90-йиллардан бошлаб кенг доирада шугуллана бошладилар. Ана шу даврдан бошлаб ўзбекистонлик педагог олимлар ҳам ПТни ўз тадқиқот объектига айлантиришган эди. Хуллас, рисола мазмунига кўра «тестология»га оид материаллардан иборат бўлиб, ўзида муайян даражада ПТ нинг якуний сифат кўрсаткичларини ифода этади. ПТга оид фикрлар эса ушбу китобнинг адабиётлар рўйхатида келтирилган 11-манбадан олинганлигини таъкидлаган ҳолда мунозарага нуқта қўямиз.

XXI асрга қадам қўйиш арафасида Г. К. Селевко томонидан ПТга оид йирик методик асар — ўқув қўлланма яратилди ва унда педагогик технологиялар таснифи келтирилади [24]. Олим ПТларни ўн икки турга ажратади:

1. Қўлланиш даражаси бўйича (умумпедагогик: хусусий предметли; локали, модулли, тор педагогик).

2. Фалсафий асос бўйича (материализм, идеализм, диалектик, метафизик, инсонпарвар, ноинсонпарвар, антропософия, теософия, прогматизм, экзистенциализм, сционизм).

3. Руҳий ривожлантиришнинг етакчи омиллари бўйича (биогенли, социогенли, психогенли, идеалистик).

4. Ўзлаштириш концепцияси бўйича (ассоциатив — рефлекс-торли, ривожлантирувчи, бехевиористик, гештальттехнология, суггестив, нейролингвистик).

5. Шахс тузулмасига йўналтирилганлик бўйича (информацион, операцион, ҳаяжонли - бадий, ҳаяжонли — ахлоқий, ўз-ўзини ривожлантирувчи, эвристик ва амалий).

6. Мазмуни ва тузилиш характери бўйича (таълимий ва тарбиявий, дунёвий ва диний, умумтаълим ва касбга йўналтирилган, гуманитар ва технократик, турлича соҳавий технологиялар, хусусий предметли ҳамда монотехнологиялар, политехнологиялар).

7. Ташкилий шакллар бўйича (синф — дарс, муқобилли, академик, якка тартибли, гуруҳли, жамоа бўлиб ўқиш усуллари, табақалаштирилган таълим).

8. Билиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш тури бўйича (маърузали классик ўқитиш; аудиовизуалли техник во-

ситалар ёрдамида ўқиш; «маслаҳатчи тизим»; китоб ёрдамида ўқитиш; «кичик гуруҳ» тизими; компьютерли ўқитиш; «репетитор» тизими; «дастурли таълим» - В. П. Беспалько).

9. Болага ёндашиш бўйича (авторитар, дидактоцентрик, шахсга йўналган технологиялар, ҳамкорлик технологияси, эркин тарбиялаш технологияси, эзотерик технологиялар).

10. Устувор методлар бўйича (репродуктив, тушунтириш - кўрсатиш, ривожлантирувчи таълим, муаммоли таълим, ижодий; дастурли таълим, диалогли, ўйинли таълим, ўз-ўзини ўқитиш таълими, информацион таълим).

11. Мавжуд анъанавий тизимларни янгилаш йўналишлари бўйича (муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш асосида; болалар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш асосида; ташкиллаштириш ва бошқариш самарадорлиги асосида; ўқув материалларни методик ва дидактик реконструкциялаш асосида; табиатан монандлик, муқобиллик технологиялари; муаллифлик мактабининг ягона технологияси).

12. Таҳсил олувчилар тоифаси бўйича (оммавий технология, олға одимловчи таълим, тўлдирувчи; ўзлаштирмовчилар билан ишлаш технологиялари, иқтидорлилар билан ишлаш технологиялари).

Бу таснифни келтиришдан асосий мақсад педагогларни ўтмишда қўлланилган, ҳозирги кунда жорий этилаётган ва келажак фаолиятда қўллаш мумкин бўлган технологиялар билан тўлиқ таништиришдир. Уларнинг кўпчилиги сизга мутлақо нотаниш эканлигига ҳам ишонамиз, бироқ бундан ташвишга тушишга ҳожат йўқ. Бу ҳақда Г. К. Селевконинг китобидан тўлиқ маълумотларни олишингиз мумкин [24]. Таснифдан кўриниб турибдики, олимнинг ўзи ҳам ҳар доим илмий жиҳатдан асосланган ва ҳаммага ҳам тушунарли бўлган технологияларни келтириш лозимлиги олдида ҳисоб беравермайди.

Шундай қилиб, ПТ концепциясининг ривожланиш тарихини кузатиш натижалари асосида бу соҳада сермашаққат изланишларни олиб бораётган тадқиқотчиларни фаолият даражаларига боғлиқ ҳолда шартли уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Баъзи «жонқуяр» олимларнинг ПТни педагогикадаги замонавий йўналиши, деб анъанавий ёндашишлари ва ўз имкониятлари доирасида муаммога илк бор қўл уришлари. Улар «тасодикий» гуруҳ вакиллари.

2. Таълимнинг бугунги аҳволига қайғурадиганлар ва уни инқироздан қутқарувчи куч технологиялаштириш, деб қарайдиган «қисман ижодкор» гуруҳига мансуб тадқиқотчилар.

3. Бу гуруҳ аъзолари технологиялаштиришни объектив жараён, деб ҳисоблайдилар ва янги сифатий муаммоларни ечиш учун таълимни эволюцион жараёнга кўтариш шартларидан бири эканлигини эътироф этган ҳолда ижод қилмоқдалар. Улар «илмий» гуруҳни ташкил этадилар.

1.3. Педагогик технология лойиҳалари: илмий ёндашувлар ва ечимлар

Ўзбекистонда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида жамиятнинг потенциал имкониятларини юзага чиқариш, кучли интеллектуал ва маънавий салоҳиятни шакллантириш жараёни босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Фуқаролик жамиятини барпо этиш концепцияси бевосита таълим-тарбия тизимини ривожлантириш, янги технологияларни лойиҳалаш ва педагогик амалиётга татбиқ этиш билан узвий боғлиқдир.

Республикамиз Президенти Олий Мажлиснинг XIV сессиясида «янги дарсдикларни, замонавий педагогик ва ахборот технологияларини ўз вақтида ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлашни назорат остига олиш зарур»лигини алоҳида таъкидладилар [4]. Бугун олимлар ва ўқитувчилар илғор педагогик технологияларни ишлаб чиқишга астойдил киришишлари шарт ва улар бу ишга масъулдирлар. Бу соҳага яқин хорижий давлатларда ҳам эътибор кучайтирилмоқда. Қуйида россиялик олимлар томонидан таклиф этилган янги педагогик технология лойиҳалари билан танишасиз.

Аксиоматик ёндашув (Монехов В. М.)

Бу ёндашув асосида ётувчи асосий ғоя: педагогик технологияларни лойиҳалаш ва яратиш дидактик аксиомалар тизими

галабларига таяниши керак.

Муаллифнинг фикрича, педагогика фани азал-азалдан аксиомалардан фойдаланиб келади. Маълумки, исбот талаб қилинмайдиган ҳолат аксиома дейилади. Бундай ҳолатларни педагогик жараёнда кўплаб учратиш мумкин: синф-дарс тизими, 45 минутлик дарс, мавзули режа ва бошқа.

Кейинги йилларда биз таълим фазосини стандартлаштириш жараёнининг гувоҳи бўляпмиз. Бу иш анча мураккаб ва бажа-

рувчилар учун кутилмаган ҳолат бўлди. Таълим стандартларининг юзага келиши мавжуд вазиятни бирмунча қийинлаштириб юборди, чунки стандартнинг шартсиз бажарилишини кафолатлайдиган ва педагогик амалиётга жорий этиладиган технологиялар ишлаб чиқилмаган эди. Ҳар бир ўқувчи(талаба) таълим стандарти даражасига эришиши учун ўқув юртларидаги мавжуд анъанавий методикалар ўрнига янги педагогик қуроллар зарур бўлади. Ўқув жараёни лойиҳасини технология даражасига чиқариш ва бу лойиҳанинг жорий этилиши ўқитувчини юқори малакали мутахассисга айлантириш билан биргаликда ўрганувчининг мавқеини ҳам кучайтиради ва ижодий ҳамкорликнинг янги уфқларини очади. Энди ўқитувчи лойиҳа муаллифи бўлиб олади, бу эса янги вазифадир [16,28].

Муаллиф аксиомалар тизимини уч гуруҳга ажратади. Биринчиси — педагогик технологияларни бир бутун таълимий кенгликка қўшиш аксиомалари, иккинчиси — ўқув жараёнини моделлаштириш аксиомалари, учинчиси — ўқув жараёнини меъёрлаш аксиомалари. Ўз навбатида уларнинг ҳар бири ўзида учтадан аксиомаларни бирлаштиради.

Биринчиси (A1) — педагогик технологиянинг таълим маконига талаб қўйиш аксиомаси; A2 — педагогик технологиянинг «ўқитувчи» тизимига мослик аксиомаси; A3 — педагогик технологиянинг предмет методикаси тизимига нисбатан универсаллик аксиомаси.

Иккинчи гуруҳга (A4) педагогик технология асосини ташкил этувчи ўқув жараёни моделини лойиҳалаш аксиомаси киритилади. Бу ахборотли модел қуйидаги параметрли топшириқлар ёрдамида тавсифланади:

1 - параметр (мақсадга жоизлик) ўқув-тарбиявий жараёнинг умумий мақсад ва йўналишини микромақсадлар тизими кўринишида ифода этади.

2 - параметр (ташхис) микромақсадларга эришиш ёки эришмаслик далили тўғрисида бошқарув ахборотларни мужассамлаштиради.

3 - параметр (миқдорли ўлчов) ўқувчиларнинг мустақил фаолияти хусусиятлари, характери ва ҳажми ҳақида ташхиснинг муваффақиятли ўтишини кафолатлаш учун етарли бўлган мазмунли ва сонли ахборотлар беради.

4 - параметр (мантиқий тузилма) — бу ўқитувчининг методик фикрларини ўқув жараёнининг яхлит ва мантиқан кўрсатмали моделига айлантириш босқичини эътиборга олади

ва ўқитувчи маҳоратининг юксак даражасини белгилаб беради. Бу фаолият шунчалик ўқув жараёнининг мантикий тузилмаси фотографияси эмас, балки маҳсус шаклланган ишчи майдон бўлиб, унда барча элементлар технологик қонуниятлар асосида ифодаланади ва маълум муолажалар ёрдамида етарлича муқобиллаштирилади.

5 - параметр (тузатиш) педагогик яроқсизлик, яъни ташхисдан ўтмаган ўқувчилар ҳақида ва тузатишнинг методик йўллари тўғрисидаги ахборотларни тасвирлайди.

Шунингдек, иккинчи гуруҳга (A5) ўқув жараёни моделининг ташкил этувчи кўрсаткичлари тизими яхлитлиги ва такрорланувчанлиги аксиомаси ҳам киритилади.

Ўқув жараёнини технологиялаштириш объекти ҳар қандай предметнинг ўқув мавзуси бўлиши керак, унинг ҳажми эса қатъиянлиги билан ажралиб туради: минимум — 6-8 дарс, максимум — 22-24 дарс. Ана шу мавзу лойиҳасида бўлажак ўқув жараёни юқорида номланган бешта параметр ёрдамида яхлит берилади ва айнан шу ўқув мавзуси ҳар қайси предмет бўйича ўқув жараёнини лойиҳалашга имкон берадиган бир хилдаги муолажалар кўринишида технологиялаштириш ва лойиҳалашнинг такрорланувчанлигини таъминлайди.

Иккинчи гуруҳ таркибига кирадиган яна бир аксиома (A6) — бу ўқув жараёнининг ахборотли моделини технологиялаштиришдир. В. М. Монахов тажрибасида бир мавзу доирасида бешта параметрларни ўзида мужассамлаштирган ўқув жараёни лойиҳасининг технологик хариталари яратилган. Технология ўқитувчини лойиҳалаш муолажалари тизими билан қуроллантирса, технологик хариталар ўқув мавзуси бўйича ўқув жараёни лойиҳасининг паспорти сифатида керак бўлади.

Муаллиф учинчи гуруҳ аксиомаларини (ўқув жараёни лойиҳасини меъёрлаш) педагогик технология мавжудлигининг асосий маҳсулоти сифатида тавсифлайди. Ўқитувчининг касбий фаолиятини технологиялаштириш аксиомаси (A7) касбий фаолиятнинг қуйидаги инновацион компонентларига тегишли:

- ўқув жараёни лойиҳасининг педагогик ғояларини бутун бир ўқув йили учун ўқитувчи томонидан ўз хусусий методик тажрибасига, ўқув дастури мазмунига ва давлат таълим стандарти талабларига таянган ҳолда микромақсадлар кетма-кетлиги кўринишида ифодалаш касбий кўникмаси. Бошқача қилиб айтганда, бу — стандарт талабларини микромақсадлар тилига ўтказишнинг технологик муолажасидир, микромақсад

эса ўқувчиларнинг билиш ва ривожланиш зинапоясидир. Бу компонент бевосита анъанавий ўқув мавзуларини қайтадан тузиш билан боғлиқдир.

- Технологик харитани лойиҳалаш касбий кўникмаси. Бу жараён педагогик маҳорат чўққиси ҳисобланади, сабабни ўқитувчи бўлажак ўқув жараёнини олдиндан кўра билади, ўз ғояларини технологик харитада қоидали тарзда тасвирлайди. Таъкидлаш жоизки, бу касбий кўникма етарлича мураккаб, кўп босқичли, ўз моҳиятига кўра интегратив бўлиб ўқитувчидан яхши ривожланган рефлекс қобилиятни талаб этади;

- дарснинг ахборотли харитасини конструкциялаш касбий кўникмаси ёки бу хариталар йиғиндиси ҳар бир ўқув мавзуси учун бўлажак ўқув жараёнининг аниқлаштирилган лойиҳаси ҳисобланади;

- икки педагогик объектни таққослаш касбий кўникмаси: технологик хариталар кўринишидаги ўқув жараёни лойиҳаси ва маълум синфда реал ўқув жараёни натижалари билан биргаликда дарснинг ахборотли хариталар тизими. Таққослашни аниқ кўрсаткичлар ва технологик муолажалар бўйича ўтказиш керак. Қиёслаш муолажалари асосида ташхислаш натижасига кўра мазкур синфда ўқув-тарбиявий фаолият ривожини қайд этувчи махсус мониторинг этади.

Ўқув жараёни лойиҳасини меъёрлаш аксиомасининг (А8) моҳияти қуйидагилардан иборат: ўқув жараёни лойиҳаси технологик харита тарзда тайёр бўлгач, бевосита зарурий ҳисоблар амалга оширилиши керак: ўқув вақти, дидактик ахборотлар ҳажми, уни ўзлаштириш тезлиги, шу ўқув мавзуси чегарасида ўқувчиларни ривожлантиришнинг методик дастурига ажратиладиган вақт ва бошқа.

Ниҳоят, учинчи гуруҳнинг сўнгги аксиомаси шундай ифодаланади: якуний натижани кафолатлайдиган педагогик технологиянинг мақбул ишлаши учун ишчи майдонни шакллантириш аксиомаси (А9). Ҳар қандай педагогик технология бу аксиома талабларини бир вақтнинг ўзида ўқувчиларнинг ҳам ўқув, ҳам умумий юкламаси бўйича қаноатлантириши шарт; дарснинг ахборотли харитаси ичида ёш жиҳатидан ўз гуруҳи доирасида ўқувчиларни ўқув-билиш фаолиятларининг асосий турлари меъёрини сақлаш зарур. Бу бевосита психологик-педагогик ва физио-гигиеник меъёрларни сақлашга ҳам тегишлидир.

Шундай қилиб, В. М. Монахов томонидан таклиф этилган тўққизта дидактик аксиомалар билан китобхонлар таниш бўлди. Олимнинг таъкидлашича, бу аксиомаларни бажариш ва уларга риоя қилиш бевосита педагогик технологияларни лойиҳалаш ва таълим кенглигига асосли равишда татбиқ этиш имконини туғдиради.

**Муаммоли-модулли
ўқитиш технологияси
(Чошанов М. А.)**

Модулли таълим дастлаб АҚШ, Олмония, Англия каби ривожланган давлатларнинг олий ўқув юртлари ва малака ошириш тизимида қўлланила

бошланди ва катта шов-шувларга сабаб бўлди.

Бироқ модулли таълим ўзининг етарлича «пухта»лигига қарамасдан мазмун жиҳатдан ҳам, ёш жиҳатдан ҳам (у 60-йилларда вужудга келган) ҳанузгача тортишувларга, фикрлар қарама-қаршилигига учраб келяпти. Қатор хорижий муаллифлар (В. Голдшмидт, М. Голдшмидт ва бошқа) модул деганда аниқ ўрнатилган мақсадга эришишга ёрдамлашадиган яхлит ўқув фаолиятини шакллантиришни тушунишади. Модул моҳияти ўқув материалининг автоном бўлакларини куриш тўғрисидаги бирмунча фарқлироқ фикр Д. Ж. Рассел томонидан айтилди. П. А. Юцявичененнинг кўрсатишича, «модулли ўқитиш моҳияти шундан иборатки, ўрганувчи қисман ёки тўлиқ мустақил равишда унга таклиф этилаётган ўзида ҳаракатларнинг мақсадли дастурини, ахборотлар банкини ва қўйилган дидактик мақсадга эришиш бўйича методик кўрсатмани қамраб олган индивидуал ўқув дастури билан ишлаши мумкин. Бунда педагог вазифаси ахборотли назорат қилишдан тортиб маслаҳатчи-координацияловчиликка қадар турланишдан иборат бўлади» [30,10].

Профессор М. А. Чошанов ҳам кейинги фикрга қўшилган ҳолда фан ривожининг ҳозирги босқичида модуллилик тушунчаси методологик мазмунга эга бўлаётганлигини алоҳида таъкидлайди.

Муаммоли ўқитишнинг дидактик тизимида бирмунча тўлиқ тадқиқ қилинган ташкил этувчиси муаммоли таълим ҳисобланади. У ўрганувчиларнинг фикрлаш фаолиятини бирмунча фаоллаштиришга, уларда муаммонинг ечимига ёндашишни шакллантиришга ва ниҳоят — ижодий тафаккурни ривожлантиришга самарали таъсир кўрсатади. Бу таъсир интеллектуал қийинлашувнинг махсус вазиятларини — муаммоли

вазиятлар ва уларнинг ечимларини тузиш билан таъминланади. Муаммоли вазият ўқитиш жараёнида муҳим мотив ва ҳаяжонли восита саналади. Унинг самараси тўғрисида А. М. Матюшкин, М. И. Махмутов, И. Я. Лернер каби йирик олимлар ўз назарияларини яратдилар.

Муаммоли-модулли ўқитиш технологиясида асосий диққат хатоликларни излаб топиш мақсадига мувофиқ тарзда тузилган махсус вазиятлар тизими орқали ўрганувчиларда танқидий фикрлашни шакллантириш жиҳатларига қаратилади. У ўзида хатоликларнинг уч асосий гуруҳини бирлаштиради: **гносеологик, методик ва ўқув**. Гносеологик хатолар билишга оид характердаги хатолар ҳисобланиб, билимлар эволюцияси жараёнида олимлар томонидан йўл қўйилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўқув жараёнида гносеологик хатолардан фойдаланиш ўқувчи (талаба)ларда борлиқни танқидий мушоҳадалаш, таҳлил қилиш ва ўз хатоларини тўғрилаш кўникмаларини шакллантиради, шунингдек, ўқув предмети ва фанга бўлган муносабатларини ўзгартиради: ўрганилаётган фан мазмуни ўрганувчилар олдида тайёр ҳақиқатлар йиғиндиси сифатида эмас, балки ғоялар ва одамларнинг тарихий драмаси тарзда, ижтимоий мактаб ва йўналишлар кураши тарзда, одат ва янги-ланиш қарама-қаршилиги сифатида туради.

Методик хатолар ўқув хатолари билан ўзаро боғлиқ: ўрганиш хатолари кўп ҳолларда — ўқитиш хатолари натижасидир. Ўқув хатолари махсус ташхисловчи жадвалларда ҳар бир муаммоли модул учун гуруҳланади ва кейинчалик кучли таъсир этувчи воситалар сифатида фойдаланилади. Агар анъанавий ўқитишда билмасликдан билишга ўтиш стандартли вазиятларни қўллаш билан чегараланса, муаммоли-модулли ўқитишда ўқувчининг яқиндан ривожланиши доираси янги билимларни юзаки ўзлаштириш ва нотўғри қўллашга олиб келадиган танқидий вазиятлар — хатолар соҳасигача кенгайтирилади. Бундай шароитда билмасликдан билишга ўтиш соҳаси ўрганувчи учун асосий муаммога айланмайди, балки табиий звено бўлиб қолади, уларнинг долзарб ривожланиш минтақасига айланади.

Муаммоли-модулли ўқитиш технологиясининг етакчи сифат белгиси — бу **эгиловчанлик** ҳисобланади. Замонавий юқори технологияли ишлаб чиқаришда эгиловчан автоматлаштирилган тизим муҳим саналгани каби ҳозир ҳам, келажакда ҳам педагогик технология самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг илмий-

техникавий ва ижтимоий-иқтисодий ўзгарувчан шароитга мослаша олиш ва зудлик билан таъсир этиш қobiliятига боғлиқ бўлади. Эгилувчанлик тузилмали, мазмунли ва технологик ҳолда бўлиши мумкин.

Тузилмали эгилувчанлик қатор ҳолатлар билан таъминланади: муаммоли-модул тузилмасининг сафарбарлиги, муаммоли-модулли дастур поғоналиги, эгилувчан жадвал лойиҳасининг мавжудлиги ва кўп вазифали ўқув хоналарининг жиҳозланганлик имкониятлари ва бошқа.

Мазмунли эгилувчанлик биринчи навбатда таълим мазмунини табақалаштириш ва интеграциялаш имкониятларида намоён бўлади. Бундай имкониятнинг ўзи таклиф этилаётган технологияда ўқув материалининг блок ва модулли принцип асосида сараланиш эвазига вужудга келади.

Технологик эгилувчанлик муаммоли-модулли таълим жараёнининг қуйидаги жиҳати билан таъминланади: ўқитиш методларининг вариантлиги, назорат ва баҳолаш тизимининг эгилувчанлиги, ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини яқка тартибда ташкил этиш ва бошқа.

М. А. Чошановнинг таъкидлашича, касб мактабларида ўқитиш жараёнини муаммоли-модулли асосга ўтказиш қуйидагиларга имкон беради:

- ўқув материалининг муаммоли модулларини гуруҳлаш йўли билан курсни тўлиқ, қисқарган ва чуқурлаштирилган вариантларини ишлаб чиқишни таъминлайдиган диалектик birlikда интеграциялаш ва табақалаштиришни амалга ошириш;

- билим даражасига боғлиқ ҳолда ўқувчи (талаба)ларнинг у ёки бу муаммоли-модулли дастур вариантини мустақил танлаши ва уларнинг дастур бўйлаб индивидуал силжиш суръатини таъминланиши;

- муаммоли модуллардан педагогик дастурли воситаларни яратиш учун сценарийлар сифатида фойдаланиш;

- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқаришда ўқитувчи ишида маслаҳатчи-координацияловчи вазифага урғунлиги кўчириш;

- ўқув материални баён қилиш тезлиги ва ўзлаштириш даражасига путур етказмаган ҳолда ўқитиш методлари ва шакллари мажмуасига мослик асосида курсни қисқартириш;

Шу билан биргаликда оппонентлар томонидан муаммоли-модулли ўқитишнинг қатор камчиликлари кўрсатилди, улар: таълим жараёнининг бўлакларга бўлинганлиги, яъни

ўқувчиларнинг мустақил ишлари салмоғи бирмунча катта; ўқув предметининг яхлитлиги ва мантиқини инкор этиш; ўқувчи (талаба)ларни тайёрлаш торлиги: ўқитиш курсининг боғлиқ бўлмаган муаммолар ёки масалалар сериясига қадар қисқариши; умумлашмага зиён етказадиган хусусий, аниқ кўникмаларнигина шакллантириши; муаммоли модулларни тайёрлаш ва машғулоти ўтказишга тайёргарликнинг кўп меҳнат талаб қилиши.

Санаб ўтилган камчиликларнинг кўплиги модулли ўқитиш технологиясини ўрнатиш босқичида бирмунча аниқ сезилса-да, аста-секинлик билан дазмолланиб боради. Шунинг эслатиш жоизки, у ёки бу технологияни «тоза» ҳолда жорий этиш мумкин эмас. Хоҳлаймизми ёки йўқми, ўқув жараёнини ташкил этишнинг анъанавий ёндашувига ва мавжуд дидактик жараёнга таянишга тўғри келади.

Таълим мазмунини муаммоли-модулли лойиҳалаш қуйидаги асосий таянчлардан иборат бўлади:

- билиш фаолиятининг фундаментал методлари доирасида курсни жой-joyига қўйиб тузиш. Мисол учун, математика курсида бундай методларга математик моделлаштириш, аксиоматик, координат, векторли, мантикий методлар киради;

- таянч муаммоли модулларнинг мазмунини аниқлаш. Саралашнинг муҳим шарти билиш фаолияти методларининг принциплари мазмунини ҳисобланиб, умуммаданий ва амалий аҳамият касб этади. Бу ўқитишнинг таянч мазмунига оид қуйидаги мезонларни ҳисобга олишни тақозо этади:

- фундаментал, узвийлик, узлуксизлик ва таълимни инсон-парварлаштириш;

- ечими билиш фаолияти методларининг мосини қўллашни талаб этадиган йирик касбий-амалий муаммоларни турли гуруҳ касбларининг ўзига хослигини ҳисобга олиб ажратиш;

- ихтисосли ва даражали табақалаштиришни таъминлашга йўналтирилган ўзгарувчан модулларнинг мазмунини танлаш ва ҳажмини аниқлаш, шунингдек, муаммоли-модулли дастурларнинг турли — тўлиқ, қисқарган ва чуқурлаштирилган вариантлари бўйича ўқувчи(талаба)ларнинг яқка тартибда олға силжиши учун шароитлар яратиш.

Муаммоли модулларни қўллаш қўламини қуйидаги тартиботларни қамраб олади: тизимли, автоном ва интеграциялашган. Тизимли тартибот муаммоли модулларидан мустақил курс доирасида фойдаланишни тақозо этади. Автоном — маълумот мо-

дули сифатида бошқа фанлар доирасида, интеграцияланган — интегратив курс доирасида қўлланиши лозим.

Шундай қилиб, муаммоли-модулли ўқитиш технологиясининг моҳиятини қўйидагича изоҳлаш мумкин: ўқувчи (талаба)ларнинг талаб этилган даражада билимдонлигига эришиш учун ўқув материали мазмунини йирик тузилмалаш, унга мос ҳолда ўқитиш методлари, воситалари ва шакллари танлаш амалга оширилиб, улар ўқувчи(талаба)ларни тўлиқ, қисқарган ёки чуқурлашган ўқитиш вариантларини мустақил танлаш ва ўтишга йўналтирилади. Муаллифнинг таъкидлашича, муаммоли-модулли ўқитиш технологияси бўйича 70 фоиз ўқув материал юқори даражада ўзлаштирилган ($K_a \geq 0,75$) ва аниқ ўрнатилган компетентлик даражани кафолатли таъминланган.

**Шахсга йўналтирилган
таълим технологияси
(Беспалько В. П.)**

Бу технологиянинг моҳиятини чуқурроқ англаш учун академик Беспалько В. П. томонидан яратилган «дидактик жараёни бошқариш тизимининг ривожла-

ниш спирали»ни таҳлил қилиш керак бўлади (2-чизма).

«Йўналтирилган ахборотли жараён» (ЙАЖ) ординатасига таълимни ташкил этишнинг якка тартибли шакли жойлаштирилди. «Тарқоқ ахборотли жараён» (ТАЖ) ординатасига эса — гуруҳли. Табиийки, машғулотнинг гуруҳ шакли якка тартибдаги шаклидан иборат бўлади, кейин эса ривожланишнинг бирмунча юқори даражасида якка тартибли шаклига яна қайтади. Демак, «маслаҳатчи» (3) тизим табиий ҳолда «гуруҳли таълим»га (1) кўтарилади, унинг сезиларли даражадаги кучсизлиги «репетитор» (7) тизимини вужудга келтиради.

Репетиторлик «кичик гуруҳ» (5) ўлчамигача кенгайиш сабабларини тасаввур қилиш қийин эмас.

XVI асрга келиб нашр ишларидаги инқилобий ўзгаришлар таълим тизимида «дарсликлар»ни (4) қўллаш имкониятини туғдирди. Коммуникация соҳасидаги техникавий тараққиёт эса синф ва хонадонларни ахборотли узатиш воситалари билан жиҳозлади. Компьютерларнинг вужудга келиши дидактик жараёни ёпиқ бошқариш имкониятларини туғдирса-да, ўқувчиларнинг индивидуал қобилиятларини ҳисобга олмайди (дас-турли таълим - 6). Шахсий компьютерлар техникасининг ривожланиши психологик-педагогик билимлар ўсиши билан ҳамкорликда шахсга йўналтирилган таълим муаммосини келтириб чиқармоқда.

хологик педагогика соҳаси бўлиб, афсуски, кам тадқиқ қилинган ва кам ишланган. Шу билан биргаликда ҳаммага яхши маълумки, шахснинг махсус истеъдод нишонларини эрта аниқлаш ва уни мунтазам ривожлантириб бориш вақти соати билан ўз мевасини беради — янги ғоя ва фаолият методларини ҳақиқий яратувчиси тарбияланади.

Шахснинг ривожланиш дастури аслида ҳар бир инсонга туғма ҳолда берилади, бироқ уни амалга ошириш, афсуски, ҳозирги таълим тизимида қаралмаган. Мана, нима учун дунёда қийналганлар ва жиноятчилар мавжуд [7, 16]. Шу боисдан боланинг шахсга йўналтирилган таълим тизимига киришиши уни ихтисосли касбга тайёрлашнинг бошланиши бўлиши керак ва барча ўқув дастурлари мазмунини маълум фаолият турининг ижодкорини тарбиялаш масаласига бўйсунити керак.

Юқорида таъкидланганлар эскирган, бироқ мустаҳкам марксистик тезис — техник тараққиёт давомида инсон меҳнатининг ўзгариб туриши, шу боисдан кенг умумий ва политехник таълимни бундай ўзгаришлар асоси сифатида жорий этиш заруратига қарама-қаршидир. Бугун ҳаётнинг ўзи гувоҳлик берапти: техник тараққиёт мумкин қадар юқори касбий маҳорат даражасини тақозо этади. Унга эришиш учун бир меҳнат тури доирасида фаолиятни мақсадли йўналтириш ва чуқур мутахассислаштиришни талаб этапти, аксинча, доимий уни алмаштиришни эмас.

Таъхисланувчан тарзда ўрнатилган мақсадли педагогик тизим очик бўлиши керак, яъни ўрганишнинг ҳар қандай босқичида ўқувчи ундан чиқиб кетиши ёки қайта кириб келиши мумкин. Бу эса аниқланган мақсадга мос ҳолда таълим мазмунини илмий асосда саралашга имкон беради. Таълим мазмунини жамлашда ўқувчиларни асоссиз юклаб ташлаш ва ўқитувчи ўқитишда инқирозга хос ҳодисаларни юзага чиқарувчи олдинги аморф ва ихтиёрийлик уни аниқ лойиҳалаш, ўқиш йиллари бўйича тақсимлаш ва дозалашга жой бўшатиб беради. Ўқув фанлари тизими ортқча бўлмасдан қатъий узвийликка ва белгиланган маҳорат босқичида ўзлаштиришга олиб келади.

Ўқув материалнинг белгили моделлари асосида таълимни жадаллаштириш технологияси (В. Ф. Шаталов)

Донецк очик университети профессори В. Ф. Шаталов ўқитишни жадаллаштириш технологиясини ишлаб чиқди ва амалиётга тадбиқ этиб анъанавий синф-

дарс ўқитиш усулининг очилмаган қирраларини кўрсатиб берди.

Бу технологияда:

Таълим мақсадлари:

- Билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш.
- Ҳар қандай индивидуал қобилиятли болаларнинг барчасини ўқитиш.
- Тезлашган ўқитиш (умумий ўрта таълим ҳажмини 9 йилда ўқитиш).

Принциплари:

- кўп марта такрорлаш, мажбурий босқичли назорат, йирик блоклар билан ўрганиш; фаолиятнинг динамик яхлитлиги, таянч сигналлар, ҳаракатларнинг мўлжалли асослари;
- шахсга йўналтирилган ёндашув;
- инсонпарварлик (барча болалар иқтидорли);
- ўқув вазиятларининг тафовутсизлиги, тузатиш учун истиқболларнинг очиқлиги, муваффақиятнинг ўсиб бориши;
- таълим ва тарбиянинг узвийлиги.

Мазмуннинг ўзига хос жиҳатлари:

- Ўқув материали йирик ҳажмда киритилади.
- Материал блоклар бўйича жойлаштирилади.
- Ўқув материали таянч схема-конспект кўринишида расмийлаштирилади.

В. Ф. Шаталов технологиясининг асосий ғояси: дарсда ўқувчиларнинг ялпи фаоллигини таъминлайдиган ўқув фаолияти тизими яратилади. Ўқув фаолиятининг андозаси асосида таянч конспектлари (сигналлари) — ўқув материалининг кодлаштирилган кўрсатмалари чизмалари ётади.

Таянч — мўлжалли ҳаракатлар асоси, боланинг ички ақлий фаолиятини ташқи кўринишда ташкил этиш усули.

Таянч сигнал — ассоциатив рамз (белги, сўз, расм, чизма, шакл ва бошқа) бўлиб, маълум фикрий маънони билдиради.

Таянч конспект — қисқача шартли матн кўринишидаги таянчли сигналлар тизими бўлиб, яхлит ўқув материалининг ўзаро боғлиқ элементлари сифатида тушунчалар, фактлар, ғоялар тизимининг кўрсатмалари конструкциясини ўзида акс эттиради.

Бу технологияда ўқитувчи меҳнати асосий мавқени эгаллайди ва бу меҳнатга ўқувчилар айрим ҳоллардагина (назорат, маслаҳат, ёрдам) жалб этилади. Таянч сигналлари ёрдамида ўқитиш жараёни қатор босқичлардан иборат:

1. **Синфда ўқитиш:** мавзу ўқитувчи томонидан одатдагидек синф доскаси ёнида (бўр, латта ёрдамида) тушунтирилади, кейин

эса таянч конспектлар асосида мавзунини тушунтириш такрорланади. Ўқувчиларнинг ўз конспектлари устида мустақил ишлаши таъминланади ва фронтал тарзда билимлар мустаҳкамланади.

2. **Ўйда мустақил ишлаш:** таянч конспектдаги кодлаштирилган ўқув материалларини ўқувчи дарслик ёрдамида ойдинлаштиради.

3. **Назорат ва баҳолаш:** мавзу бўйича ўқувчининг билим, кўникма ва малакалари ташқи назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш ёрдамида текширилади. Назорат шакли: таянч конспекти бўйича ёзма, мустақил иш, оғзаки сўров; жуфтли ўзаро назорат, гуруҳли ўзаро назорат.

В. Ф. Шаталов бўйича ўқитишни ташкил этиш технологияси

Муаллифнинг бой тажрибаси — «таянч сигналлари варақаси» асосида ташкил этилган ўқув-билиш фаолияти ўқувчиларнинг юқори кўрсаткичга эришишини шубҳасиз таъминлайди. Ўқувчи олган баҳо билимларни ҳисобга олиш варақасида қайд этилади ва у хоҳлаган вақтда қайта тайёрланиб ўз баҳосини тузатиши мумкин. Демак, бу технология очиқ истиқболли принципни таъминлаган ҳолда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида низо тугдирмайди.

Ўқув мақсадлари таксономияси (Б. Блум)

Таълимий учлик — «мақсад — жараён (восита) — натижа»нинг ўрта бўғинига ўзбекистонлик ва россиялик олимлар кўпроқ эътибор қаратишган бўлса, америкалик педагоглар бу за- нжирнинг икки четидаги ҳалқасини чуқур тадқиқ қилишганлар. Айниқса Чикаго университети профессори Бен-

Бу технологияда:

Таълим мақсадлари:

- Билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш.
- Ҳар қандай индивидуал қобилиятли болаларнинг барчасини ўқитиш.
- Тезлашган ўқитиш (умумий ўрта таълим ҳажмини 9 йилда ўқитиш).

Принциплари:

- кўп марта такрорлаш, мажбурий босқичли назорат, йирик блоклар билан ўрганиш; фаолиятнинг динамик яхлитлиги, таянч сигналлар, ҳаракатларнинг мўлжалли асослари;
- шахсга йўналтирилган ёндашув;
- инсонпарварлик (барча болалар иқтидорли);
- ўқув вазиятларининг тафовутсизлиги, тузатиш учун истиқболларнинг очиқлиги, муваффақиятнинг ўсиб бориши;
- таълим ва тарбиянинг узвийлиги.

Мазмуннинг ўзига хос жиҳатлари:

- Ўқув материали йирик ҳажмда киритилади.
- Материал блоклар бўйича жойлаштирилади.
- Ўқув материали таянч схема-конспект кўринишида расмийлаштирилади.

В. Ф. Шаталов технологиясининг асосий ғояси: дарсда ўқувчиларнинг ялпи фаоллигини таъминлайдиган ўқув фаолияти тизими яратилади. Ўқув фаолиятининг андозаси асосида таянч конспектлари (сигналлари) — ўқув материалининг кодлаштирилган кўрсатмалари чизмалари ётади.

Таянч — мўлжалли ҳаракатлар асоси, боланинг ички ақлий фаолиятини ташқи кўринишда ташкил этиш усули.

Таянч сигнал — ассоциатив рамз (белги, сўз, расм, чизма, шакл ва бошқа) бўлиб, маълум фикрий маънони билдиради.

Таянч конспект — қисқача шартли матн кўринишидаги таянчли сигналлар тизими бўлиб, яхлит ўқув материалининг ўзаро боғлиқ элементлари сифатида тушунчалар, фактлар, ғоялар тизимининг кўрсатмалари конструкциясини ўзида акс эттиради.

Бу технологияда ўқитувчи меҳнати асосий мавқени эгаллайди ва бу меҳнатга ўқувчилар айрим ҳоллардагина (назорат, маслаҳат, ёрдам) жалб этилади. Таянч сигналлари ёрдамида ўқитиш жараёни қатор босқичлардан иборат:

1. **Синфда ўқитиш:** мавзу ўқитувчи томонидан одатдагидек синф доскаси ёнида (бўр, латта ёрдамида) тушунтирилади, кейин

эса таянч конспектлар асосида мавзунини тушунтириш такрорланади. Ўқувчиларнинг ўз конспектлари устида мустақил ишлаши таъминланади ва фронтал тарзда билимлар мустаҳкамланади.

2. **Ўйда мустақил ишлаш:** таянч конспектдаги кодлаштирилган ўқув материалларини ўқувчи дарслик ёрдамида ойдинлаштиради.

3. **Назорат ва баҳолаш:** мавзу бўйича ўқувчининг билим, кўникма ва малакалари ташқи назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш ёрдамида текширилади. Назорат шакли: таянч конспекти бўйича ёзма, мустақил иш, оғзаки сўров; жуфтли ўзаро назорат, гуруҳли ўзаро назорат.

В. Ф. Шаталов бўйича ўқитишни ташкил этиш технологияси

Муаллифнинг бой тажрибаси — «таянч сигналлари варақаси» асосида ташкил этилган ўқув-билиш фаолияти ўқувчиларнинг юқори кўрсаткичга эришишини шубҳасиз таъминлайди. Ўқувчи олган баҳо билимларни ҳисобга олиш варақасида қайд этилади ва у хоҳлаган вақтда қайта тайёрланиб ўз баҳосини тузатиши мумкин. Демак, бу технология очиқ истиқболли принципни таъминлаган ҳолда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида низо тугдирмайди.

Ўқув мақсадлари таксономияси (Б. Блум)

Таълимий учлик — «мақсад — жараён (восита) — натижа»нинг ўрта бўғинига ўзбекистонлик ва россиялик олимлар кўпроқ эътибор қаратишган бўлса, америкалик педагоглар бу за- нжирнинг икки четидаги ҳалқасини чуқур тадқиқ қилишганлар. Айниқса Чикаго университети профессори Бен-

жамин Блум раҳбарлигида ўтган асрнинг 50 - йилларида «ўқув мақсади таксономияси» концепциясининг яратилиши классик тадқиқот сифатида эътироф этилди ва у бугун ҳам ўзининг қийматини йўқотгани йўқ [32].

«Таксономия» атамаси юнонча taxis (тартиб бўйича жойлашув) ва potos (қонун) сўзларидан иборат бўлиб, объектларни ўзаро алоқадорлик асосида таснифлаш ва тизимлаштириш маъносини англатади. Блум таксономияси ўқув фаолиятининг турли соҳаларини қамраб олади: когнитив (билиш), аффектив(ҳиссий-қадриятли), психомотор(ҳаракат)ли.

1. Когнитив соҳа. Бунга мавжуд билимларни қайта тафаккурлаш, уларни ўзлаштирилган ҳаракат усуллари билан чағиштириш, яъни ғоялар тузиш заруратиға тегишли ўқув мақсадлари киритилади. Улар ўқитувчининг кундалик фаолияти учун керакли ҳисобланиб, ўқув дастури ва дарсликларда ўз ифодасини топади.

2. Аффектив соҳа. Бунга қизиқиш ва мойилликларни шакллантириш, у ёки бу сезгилар таъсирида ҳаяжонланиш, муносабатни шакллантириш, уни фаолият давомида англаш ва юзага чиқариш мақсадлари киритилади. Бошқача қилиб айтганда, объектив борлиққа бўлган ҳаяжонли-шахсий муносабатларни шакллантириш мақсадлари бу соҳанинг асосини ташкил этади.

3. Психомоторли соҳа. Бунга у ёки бу моторли, манипулятив фаолият турларини, асаб мускулларни марказлаштириш кўникмаларини шакллантириш билан боғлиқ мақсадлар киритилади. Мисол учун, меҳнат таълими дастурида белгиланган ўқув мақсадлари айнан шу соҳаға тегишлидир.

Блум таксономияси қуйидаги тўрт принцип асосида қурилган:

- **амалий:** ўқитувчи-амалиётчи учун таксономия самарали курол бўлиши, ўзида мақсадлар иерархиясини ифодалаши лозим;
- **психологик:** таксономия замонавий психология фани ютуқларига таяниши лозим;
- **мантиқий:** таксономия мантиқий тугалланган ва муайян ички тузилмага эга бўлиши лозим;
- **объективлик:** мақсадлар иерархияси улар қадриятлари иерархиясини белгиламайди.

Ана шу принципларға таянилган ҳолда ўқув фаолиятининг юқорида таъкидланган турлари бўйича ўқув мақсадлари таксономияси яратилди.

Маълумки, педагогик технологиянинг ўзига хос хусусияти олдиндан ўрнатилган мақсадларга эришишни кафолатлайдиган ўқув жараёнини лойиҳалаш ва амалга оширишдир. Таълимни мақсадга кетма-кет йўналтириш асоси тезкор тескари алоқа ҳисобланиб ўқув жараёнининг барча бўғинларига кириб боради. Шу боисдан таълимга технологик ёндашувда қуйидагилар ажралиб туради:

- мақсадларни ўрнатиш ва уларни мумкин қадар аниқлаштириш (бу босқичга ўқитувчи биринчи даражали аҳамият беради);

- бутун ўқиш жараёнини ўқув мақсадларига қатъиян қаратиш;

- ўқув мақсадларини мўлжаллаш ва шу тариқа натижаларни қўлга киритишга бутун ўқув давомийлигини йўналтириш;

- жорий натижаларни баҳолаш, ўрнатилган мақсадларга эришиш борасида ўқитиш жараёнини тузатиш;

- натижаларни якуний баҳолаш.

Ўқув жараёнини технологик жиҳатдан қуришнинг моҳияти аниқ белгиланган мақсадлар сари ҳаракатланиш ҳисобланади. Қуйида бугунги кунда бирмунча кенг тарқалган Б. Блум тизимининг когнитив соҳаси бўйича ўқув мақсадлари таксономиясини келтирамиз. У ўзида олти тоифадаги асосий ўқув мақсадларини қамраб олади: билиш, англаш, қўллаш, таҳлил, синтез ва баҳолаш.

1. Билиш. Бу даража ўқув материалларининг асосий унсурларини эслаш, тушуниб етиш ва қайта тиклашга йўналтирилган ўқув мақсадларини ишлаб чиқишни кўзда тутди. Бу даражадаги мақсадга уч тоифадаги билимларни шакллантиришни киритиш мумкин:

- хусусиятли билимлар (масалан, муддатлар, фактлар, сонлар, атамалар, номлар);

- мулоҳазали билимлар (масалан, йўналишлар, мезонлар, синфлар, тоифалар);

- абстракт билимлар (масалан, принциплар, аксиомалар, теоремалар, умумлашмалар, назариялар, тузилмалар).

2. Англаш. Бу даража ўзида уч тоифадаги ўқув мақсадларини мужассамлаштиради:

- кўчириш (янги вазиятларни ўрганишда билимларни қўллаш кўникмаси);

- интерпретация (масалан, ҳисоблашда қўлга киритилган натижани оғзаки тушунтириб бериш);

- экстрополяция (масалан, эгалланган билимларни ўхшаш вазиятларга кўчириш кўникмаси).

3. Қўллаш. Бу даража, асосан, ўқувчида амалий кўникмаларни шакллантиришини назарда тутди (билимларни амалиётга қўллаш қобилияти):

- тушунчаларни қўллаш;

- алгоритмларни қўллаш;

- назарияларни қўллаш ва ҳоказо.

4. Таҳлил. Бу даража ўқув мақсадларини қуйидаги тоифалар бўйича аниқлаштиради:

- унсурлар таҳлили (бутунни қисмларга бўлиш, ажратиш);

- муносабатлар таҳлили (унсурлар ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш);

- тамойиллар таҳлили (унсурларни тизимлаштириш).

5. Синтезлаш. Бу даража «алоҳида қисмлардан яхлитини тузиш» кўникмасини шакллантириш бўйича ўқув мақсадларини белгилайди:

- ғоялар синтези (масалан, муаммо ечими бўйича билдирилган ғояларнинг умумлашиши);

- мулоҳазалар синтези (масалан, шахс сифатларининг шаклланганлик даражалари, мезонларини ишлаб чиқиш);

- тузилма синтези (масалан, объект кўриниши чизмаси, координат ёрдамида функцияни ифодалаш).

6. Баҳолаш. Бу тоифа муайян мақсад учун у ёки бу материалларнинг аҳамиятини баҳолаш кўникмаларини назарда тутди. Ўқувчи мулоҳазаси аниқ мезонларга таяниши зарур. Баҳолаш сифатида ички билиш ва ишончлар (аргументлаш, мантиқ) ҳамда ташқи мезонлар (стандартлар, қоида, меъёрлар)га таянилади. Мезонларни ўқувчининг ўзи аниқлаши ёки ташқи томондан берилиши мумкин. Бу даража олдинги тоифалар бўйича ўқув натижаларига эришганлиги тўғрисида хулоса чиқаради.

Шундай қилиб, ҳар қандай ўқув предмети мақсадларини ушбу таксономия асосида аниқлаштириш мумкин. Бунинг учун ўқув предметларининг мавзу(бўлим)лари вертикал устунга ёзилади. Ўқувчиларнинг ақлий фаолияти турлари эса горизонтал устунда қайд этилади. Улар мантиқий асосда маълум чорраҳада кесишади ва жорий ўқув мақсадига эришиш даражаси (билиш, аниқлаш, қўллаш, таҳлил) аниқлаштирилади.

Махсус адабиётларда Блум таксономиясининг турлича модификациялари келтирилади. Гап шундаки, бу таксономия шубҳасиз, афзалликларга эга бўлиши билан баъзи бир нуқсонлардан холи эмас. Инчунун, когнитив соҳаси бўйича ўқув мақсадларини тизимлаштиришга даъво қилаётган таксономия билиш тузилмасининг қабуллаш, тафаккур, хотира каби даражаларида қаралмаган, баъзи бир ўқув мақсадлари ақлий фаолиятнинг турлича даражаларида такрорланади. Шунга қарамасдан ўқув мақсадларини фан мавзулари бўйича таснифлаш ўқитувчига ўз хусусий педагогик фаолиятини тўғри белгилашга, ўқувчиларнинг нафақат ички ҳолатини ифодалашга, балки ташқи намоён бўлишига, шахс сифатида шаклланишига катта имконият туғдиради.

Шундай қилиб, ҳурматли китобхон, сизни олимларнинг технологияларни яратишга бўлган янги фикрлари билан таништиришга ҳаракат қилдик. Бу жараён, шубҳасиз, келажакда ҳам давом этади ва янги педагогик технологиялар замон талабига ҳамоҳанг тарзда яратилаверди.

II ҚИСМ. ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ЛОЙИҲАСИ ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

2.1. Ўқув жараёнини технологиялаштиришда дидактик масалаларни белгилаш қонуниятлари

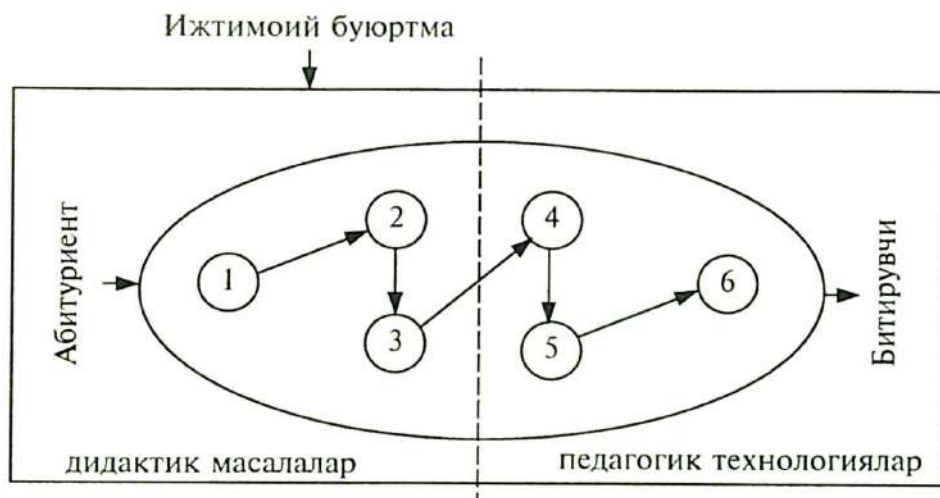
Эркин шахсни шакллантириш муаммоси таълим муассасаларида ўқув-тарбиявий ишларни педагогик технология «рельс»ига ўтказишни тақозо этади. Албатта, бу жараён осон кечмайди: бугун ихтиёрий қурилаётган ва жорий этилаётган ўқитиш тизимини қатъиян илмий асосланган педагогик тизимга айлантириш керак. Аслида ҳам ижтимоий тажриба элементлари — билим, кўникма, ижодий фаолият, объектив борлиққа муносабатлар — педагогик жараён маҳсулидир ва маълум педагогик тизим доирасида шакллантирилади. Педагогик технология эса амалиётга жорий этилаётган педагогик тизим лойиҳасидир. Унда педагогик тизим нима? Унинг таркиби қандай? Бу саволларга жавобни мавжуд педагогик нашрлардан топиш мумкин.

Н. В. Кузьмина педагогик тизим ўзида таълим ва тарбия мақсадига бўйсиндирилган ўзаро боғлиқ таркибли элементлардан ташкил топишини уқтиради, улар: педагогик мақсад; ўқув ва илмий ахборот; педагогик алоқа воситалари; ўқувчилар ва педагог [13]. В. П. Беспальконинг таърифига кўра «Педагогик тизим маълум шахс сифатларини шакллантиришга тартибли, аниқ мақсадни кўзлаб ва олдиндан ўйлаб педагогик таъсир этишни вужудга келтириш учун зарур бўлган ўзаро боғлиқ воситалар, усуллар ва жараёнлар йиғиндисидир» [5, 6].

Бинобарин, ҳар бир жамиятда шахсни шакллантириш мақсади белгилаб олинади ва унга мос равишда педагогик тизим мавжуд бўлиши керак. Агар мақсад ўзгарса мавжуд тизим ҳам ўзгариши муқаррардир. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни бош мақсад қилиб қўйди. Демак, Миллий дастур таълим ва тарбия соҳасидаги давлат буюртмаси ҳисобланиб, миллий истиқлол мафкурасининг моҳият-

мазмунига тўлиқ мос келади. Фақат ижтимоий (давлат) буюртмасигина таълим-тарбиянинг умумий мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб беради ёки олий (ўрта, ўрта махсус, касб-хунар) таълим учун педагогик тизимнинг мавжудлик шартларини кафолатлайди.

Қуйида барча таълим турлари учун умумий бўлган педагогик тизим лойиҳасини чизма тарзда келтирамиз (3-чизма).

3-чизма. Педагогик тизим тузилмаси

Олиб борилган илмий тадқиқот ишларининг натижалари ҳар қандай педагогик тизим ўзаро боғлиқ бўлган қуйидаги инвариатив элементлардан ташкил топишини кўрсатиб берди: 1 - ўқувчилар (талабалар); 2 - таълим (тарбия) мақсадлари; 3 - таълим (тарбия) мазмуни; 4 - дидактик жараёнлар; 5 - ташкилий шакллар; 6 - педагог ёки ўқитишнинг техник воситалари (ЎТВ).

3-чизмада келтирилган педагогик тизим ҳар қандай илмий назарияга хос бўлгани каби қуйидаги икки тушунчани қамраб олади: дидактик масалалар ва уларни амалга оширишнинг педагогик технологиялари (ПТ). Дидактик масалалар педагогик тизим доирасида инсон фаолиятининг муҳим соҳаси сифатида аниқ мақсад ва унга эришиш учун шарт-шароитлар ҳамда бу фаолият учун ахборотлар (мазмун)дан иборат бўлиши керак.

Дидактик масалаларни ҳал этиш мақсади шахснинг маълум сифатларини шакллантириш зарурати бўлса, шарт-шароитлар — ўқувчи(талаба)ларнинг бошланғич сифат кўрсаткичлари, ах-

борот эса ўқув предметининг мазмуни ёки тарбиявий таъсиридир.

Ҳар бир дидактик масала педагогик тизимда ўзига мос келадиган ПТ элементлари билан ҳал қилинади, улар: дидактик жараён, ўқитишнинг ташкилий шакллари ҳамда педагог ёки ўқитишнинг техник воситалари (ЎТВ). Чизмада ижтимоий буюртма йўналиши дидактик масалаларга қаратилган ва бу бежиз эмас: таълим ҳар доим жамият талабларини қондиришга хизмат қилади ва у онгли равишда ёки интуитив тарзда тез, балки секинлик билан бу талабларга мос ҳолда тузатила борилади.

Дарҳақиқат, XXI аср бўсағасида таълим тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи, ҳаққоний двигатели — бу ўзида дидактик масалалар ва ПТни мужассамлаштирган педагогик тизим ҳисобланади. ПТнинг муваффақиятли лойиҳаланиши ва яқуний натижанинг кафолатланиши ўқитувчининг дидактик масалалар моҳиятини англаб етиш даражасига ва дарсда уларни тўғри белгилаб олишига боғлиқдир. Бу вазифа ҳозирга қадар ўқитувчилар томонидан англашилмай келиняпти, қатор ҳолларда эса улар методикани технологиядан фарқлай олмаяптилар.

Шу боисдан қуйида ПТнинг лойиҳаланиши учун зарурий шартлардан бири — дидактик масалалар тўғрисида фикр юритилади. Чунки ҳар бир ўқитувчи педагогик фаолиятга киришишдан олдин ҳал этилиши лозим бўлган педагогик масалаларни етарлича аниқ тасаввур этиши ва ифодалаш, айти пайтда ўз ўқувчиларига ҳам тушунтира олиши керак.

Бугун ҳар қадамда ва ҳар қандай таълим муассасасининг ўқитувчиси фаолиятида **тасодифий** ўқувчи(талаба)лар гуруҳининг **аниқ ўрнатилмаган** мақсадга эришиш учун **ихтиёрий танланган** таълим мазмунини ўзлаштиришга оид ҳаракатларни бошқараётганлигини кузатиш мумкин. Бу ҳолатни изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Гетроген гуруҳ

Нима учун «тасодифий ўқувчилар гуруҳи» деяпмиз? Маълумки, ўқув юртларига (мактаб, касб-ҳунар коллежи, олийгоҳ ва бошқа) ўқувчиларни қабул қилиш, асосан, икки омил воситасида амалга ошириляпти, яъни: ўзлаштириш даражасига ёки ёшларининг тенглиги (яқинлиги)га қараб. Айти пайтда абитуриентларнинг шахс сифатлари, туғма истеъдод нишонлари, қобилияти, фаолиятга қизиқишлари ва бошқа яқкалик хусусиятлари ҳисобга олинма-

япти. Натижада ўқув гуруҳлари тасодифий таркибли N та ўқувчилар сонидан таркиб топади, яъни «гетероген» гуруҳ тузилади. Боз устига бу гуруҳ ўқувчиларига бир хил ўқув фонди шароитида ягона таълим мақсадига эришиш зарурлиги ўқтирилади. Бунга эса амалиётда эришиб бўлмайди. Олти ойлик сессия натижаларини кўз олдингизда гавдалантиринг, ҳайратдан ёқа ушлайсиз! Ахир ўқувчилар тест ёрдамида имтиҳон топшириб ўқишга кирган-ку? Нима учун имтиҳон натижалари ёмон? Сабаби нима экан?

Сабаби эса биз юқорида тилга олган омиллар: талабада қобилият нишонлари йўқ ёки танлаган фаолият турига қизиқмайди. Шу боисдан, ҳатто, битирувчи босқич талабалари ҳам кўпинча келажакда қайси мутахассис эгаси бўлаётганлигини ёки бўлажак иш фаолиятини тўлиқ тасаввур этишолмайди. Шу ўринда «Alma mater» («Вестник высшей школы») журналида ёритилган қуйидаги маълумотни келтириш мумкин: «Қайси касб эгаси бўлишини билмаган талабалар со-ни 1995 йилга нисбатан 6,5%га камайди (1995 йилда улар 56% эди). Уларнинг кўпчилиги қишлоқ хўжалиги, тиббиёт ва техника факультетларига тўғри келади. Бу ерда 5 - босқич талабаларининг учдан бир қисмигина олий ўқув юртини тугатгач қайси мутахассис эгаси бўлишини умумий тарзда билишади, ўзларининг келажакдаги иш фаолиятини эса ҳар 10 талабадан биттаси аниқ тасаввур этишди» (1997, №3).

Республикамызда Халқ таълими вазирлиги тасарруфидаги «Ташхис» Маркази маълум даражада бу масалага ижодий ёндашмоқда. Марказ ўқувчиларнинг қобилиятларини ва ўзлаштириш даражаларини психологик тестлар ёрдамида аниқлаб, керакли илмий тавсиялар ишлаб чиқаяпти ва улар академик лицейларга танлов ўтказишда қўл келмоқда.

Ташхисланувчан мақсад

Нима учун «аниқ ўрнатилмаган мақсад» деяпмиз? Чунки таълим мақсадини предмет ёки мавзулар бўйича аниқ ўрнатиш учун у «ташхисланувчан» ҳолда бўлиши керак. Ташхисланувчан деганда ўқувчиларда шаклланаётган маълум сифат ёки хусусиятларни ўлчаш ва баҳолаш тушунилади. Мақсад ташхисланувчан тарзда ўрнатилиши мумкин, агар:

- шаклланаётган билим, кўникма ва шахс сифатлари етарли даражада аниқ ва равшан ифода этилиши ва тавсифланиши

керакки, натижада уларни бошқа ҳар қандай ижтимоий тажриба элементларидан хатосиз фарқлаш мумкин бўлса (Иф);

- ташхисланаётган шахс сифатларининг шаклланганлик даражасини аниқлаб оладиган усул, «қурол» мавжуд бўлса ва ўлчаш амалга оширилса (Ўш);

- ўлчаш натижаларига таяна оладиган сифатларни баҳолаш мезони мавжуд бўлса (Бм).

Шундай қилиб, ташхисланувчанликнинг рамзий формуласини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$Тш = Иф + Ўш + Бм$$

Олий ва ўрта мактаблар ривожининг ҳозирги босқичида юқорида қайд этилган талабларни муайян педагогик тизимнинг умумий (асосий) мақсадлари ҳам, алоҳида ўқув предметларини ўрганишнинг хусусий мақсадлари ҳам қаноатлантирмайди [5, 32].

Ҳар бир дарсда таълим мақсадининг аниқ ўрнатилиши ўқитиш технологиясини лойиҳалашда муҳим шартлардан бири саналади. Савол туғилиши табиий: фан мавзулари бўйича ўқитишнинг ташхисланувчан мақсади қандай ўрнатилади? Дарҳақиқат, ҳар қандай фан ўзининг пайдо бўлган вақтлардан бошлаб катта билим(ахборот)лар ҳажмини тўплаган ва у юқори тезликда бойитиб борапти. Фан фидойиларининг маълумотига кўра, жаҳонда ахборотлар бир соатда 200 млн. сўз тезлик билан ошиб борапти ёки бу 5000 саҳифага тенг босма матн деган сўз. Инсон эса бу вақт оралиғида ярим варақ янги илмий матнни ўзлаштиришга қодир экан [5,45]. Ахборотларнинг бундай оқимида ўқувчи(талаба)нинг «фарқ» бўлиб кетмаслиги учун ўқитувчи нима қилиши керак? Жавоб тайёр: ўқитиш учун фақат зарурий ахборотларнигина танлаб олиш ва ўқувчининг ўзлаштириш қобилиятига мос ҳолда улар ҳажмини миқдорий ўлчамга келтириш зарур.

Ўқув элементи

Бу масалани амалда бажариш учун «ўқув элементи» (ЎЭ) тушунчаси мавжуд. Ўқув элементи деганда ўрганиш мақсадида танланган барча фан объектлари (ФО) тушунилади. Табиийки, ЎЭ сони ФО сонидан кичик бўлади ($ЎЭ < ФО$). Ўқитувчи ЎЭни танлаб олиши учун тайёрланаётган бўлажак мутахассис шахсига яқин 3-5 йил ичида қўйиладиган талабларни тасаввур қила олиши ва зарурий билим ва кўникмалар таркибини аниқ ифодалаш керак.

ЎЭ сони ва таркибини саралашнинг икки усули мавжуд: биринчиси — эксперт усули бўлиб, маҳоратли ва тажрибали

методистлар (ўқитувчилар) ўз иш услубига таянган ҳолда вазифани унча мураккаб бўлмаган методика ёрдамида ҳал этишади. Иккинчиси — тажриба-синов усули бўлиб, ўқув юрти битирувчисининг фаолияти таҳлил қилинади ва шу асосда маълум фан объектлари тўғрисида керакли маълумотлар ажратиб олинади. Ҳар икки усул ҳам амалиётда қўлланилиб бир-бирини тўлдиради ва бойитади. Ўқув материални саралаш интихоси предмет дастури учун ЎЭ йигиндиси тўплаш ҳисобланади ва у рўйхат кўринишида берилади.

Мисол тариқасида техника ўқув юртларида ўқитиладиган механизм ва машиналар назарияси фанидан «Механизмлар таснифи» мавзуси бўйича ЎЭни тўлиқлигига даъвогарлик қилмаган ҳолда келтирамиз: 1) ричагли механизмлар; 2) кулочокли механизмлар; 3) айланма ҳаракатни узатувчи қаттиқ звеноли механизмлар; 4) эпициклик механизмлар; 5) универсал шарнир; 6) эгилувчан звеноли механизмлар; 7) пневматик механизмлар; 8) гидравлик механизмлар; 9) электрик механизмлар. Демак, мавзу бўйича ЎЭни бўлажак муҳандислар қайси даражада ва асосли ўрганишлари керак? Бунинг учун таълим мақсадини аниқлашга қаратилган яна бир кўрсаткич — предметни ўрганиш илмийлиги ёки фан тараққиётининг абстракция поғоналари (β) кiritилади.

Абстракция поғоналари

Ҳар қандай фан ўзига тегишли нарса ва ҳодисаларни босқичма-босқич ўрганган

ҳолда ривожланиб боради.

Ривожланишнинг узлуксиз жараёни турли фанларда турлича, ҳатто бир фан бўлимлари ўртасида ҳам нотекис кечади. Шу боисдан фаннинг ривожланиш даражасини аниқлаш ҳамда ўқув мавзулари бўйича мақсадни аниқ белгилаш учун абстракция поғоналари ва унга мос ЎЭни баён қилиш усуллари мавжуд.

Биринчи абстракция поғонада (феноменологик — $\beta=1$) нарса ва ҳодисаларнинг баёнини тавсифлаш чекланган, объектларнинг маълум тартибли рўйхати келтирилган бўлади, уларнинг хусусият ва сифатлари қайд этилади. ЎЭ оддий, одатдаги тилда тушунтирилади.

Иккинчи абстракция поғонада (аналитик-синтетик — $\beta=2$) фан учун хусусий бўлган тушунча ва атамалар, қонуниятлар ЎЭнинг асосий таркибини ташкил этади. Жараёнларнинг ке-

чиши ва ривожланиши йўналишларини башоратлашга имкониятлар туғилади. ЎЭ фан тилида баён этилади.

Учинчи абстракция поғонада (прогностик — $\beta=3$) фанга тегишли маълум ҳодисалар уларнинг сонли назариялари асосида тушунтирилади, асосий жараёнларни моделлаштириш, қонун ва хусусиятларни аналитик тасаввурлаш амалга оширилади. Ҳодиса ва жараёнларнинг кечиш муддати ва сонини олдиндан айтиб бериш имкониятлари мавжуд бўлади. Ривожланган фан тили вужудга келган бўлиб, ЎЭ баёни фанлараро боғланишлар асосида олиб борилади. Фан аста-секинлик билан ўзининг янги ривожланиш босқичига ўта боради.

Тўртинчи абстракция поғонада (аксиоматик — $\beta=4$) нарса ва ҳодисаларни тушунтириш материалларнинг кенг қамровлиги, ҳодисалар моҳиятига чуқур кириб бориш, тавсифлашнинг юқори даражали умумлашмасидан фойдаланган ҳолда амалга ошириш билан белгиланади. Фаннинг предметлараро тили (кибернетика, информатика ва бошқа) мавжуд бўлиб, улар ёрдамида илмий билимларнинг амалий йўналишлари қайтадан илмий асосланади.

Ўқув предметининг илмийлик даражаси ва бу параметр ёрдамида ўқувчи(талаба)лар билим сифатини баҳолаш учун илмийлик коэффициенти кiritилади:

$$K_{\beta} = \beta_x / \beta_T, \text{ қаерда:}$$

β_x — ўқитиш олиб борилаётган дарслик ёки методик қўлланма ёзилган абстракция поғонаси;

β_T — фан соҳасида эришилган ва ўқув предметини юзага келтирган абстракция поғонаси. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, илмийлик коэффициенти $1/4 \leq K_{\beta} \leq 4$ чегараси бўлади [5, 72].

Ўзлаштириш даражалари

Юқорида ЎЭни тушунтириш даражалари тўғрисида фикр юритилди.

Ўз навбатида ўқувчи(талаба)лар ЎЭни қайси даражада ўзлаштиришлари ёки қандай маҳорат билан бажаришлари керак? Бу саволга психологлар томонидан яратилган фаолият назарияси жавоб беради. Фаолият назарияси замирида ётувчи пастулот шундан иборатки, ҳар қандай фаолият инсон томонидан олдин ўзлаштириб олинган ахборотлар ёрдамида амалга оширилади. Ахборотлардан фойдаланиш характерига қараб фаолиятнинг икки кўринишини фарқлаш мумкин: *номаҳсул ва*

маҳсулдор. Уларнинг бир-биридан фарқи шундаки, номаҳсул фаолиятида инсон ўзига маълум бўлган ҳаракат (алгоритм) қоидаларидан фойдаланади ва бу жараёнда ҳеч қандай янги ахборотлар юзага чиқмайди. У фақат олдин ўзлаштирган усулларни қайтадан ишлаб чиқади.

Маҳсулдор фаолиятни бажаришда инсон доимо янгиликка дуч келади ёки янги ахборотлар (янги объектлар, ҳодисалар, жараёнлар, фаолият методлари) вужудга келади. Ҳар икки фаолият тури ҳам мустақил равишда ёки ташқаридан кўрсатилган таъсир ёрдамида бажарилади. Мисол учун, номаҳсул фаолият кўрсатма (йўриқнома, лугат, устоз) орқали ёки ҳаракатларни бажариш қоидалари тўғрисида бошқа бир ахборот манбалари асосида, яъни кўрсатмасиз, мустақил равишда бажарилади. Маҳсулдор фаолият ҳам маълум методик кўрсатмалар остида бажарилиши мумкин, бироқ бу ерда ҳаракатлар кетма-кетлиги, тартиб-қоидалари айтилиши вазиятда янгиланган (фақат ўзи учун) ёки ҳеч кимга маълум бўлмаган усуллар воситасида амалга ошади. Демак, бу ерда ҳам икки фаолият даражасини кузатиш мумкин: эвристик ва ижодий.

Юқорида баён қилинган фикрларни ҳисобга олган ҳолда ўқувчи(талаба)нинг ўқув материалларини ўзлаштириш фаолиятини ҳар қандай масалаларни еча оладиган қуйидаги тўрт даражага бўлиш мумкин: ($\alpha = I - IV$)

I даража: ташқи кўрсатма таъсиридаги ҳаракат. Бу фаолиятни шартли равишда **ТАНИШУВ** даражаси, деб номлаймиз (α_1). Бу даражада ўқувчининг билиб олиш, эслаш қобилияти олдиндан ўзлаштирилган материаллар матни билан қайта танишиш асосида амалга ошишини тавсифлайди. Ўқувчида ўзига таниш материалларни фақат маълум вазиятларда — бу материаллар олдида турган тақдирда — эслаш имкони бўлади.

Ўзлаштиришнинг биринчи даражаси объектлар, ҳодисалар, жараёнлар тўғрисида умумий тасаввур ҳосил қилиш билан чегараланади ва уларни ўқувчининг билиб олиши шунга ўхшаш бўлган номаълум объектлар қаторида кечади.

II даража: хотира асосидаги ҳаракат. Бу фаолиятнинг **АЛГОРИТМ** даражаси, деб номланади (α_2). Бу даражада ўқувчининг қобилияти материалларни ёки унинг алоҳида қисмларини ташқи кўрсатмасиз мустақил равишда қайта тиклай олиши билан тавсифланади. Бу ўзлаштиришнинг бирмунча юқори поғонаси бўлиб, ўқувчи ўз хотирасига таянган ҳолда

ўқитувчи ўргатган ёки китобдаги мавжуд материалларни маълум алгоритм бўйича тушунтириб бера олади.

III даража: ностандарт вазиятлардаги маҳсулдор ҳаракат. Бу фаолиятнинг **ЭВРИСТИК** даражаси, деб номланади (α_3). Бу даражада ўқувчининг аниқ масалаларни ечиш қобилияти ўрганилаётган мавзу бўйича материалларни таниш ва нотаниш вазиятларда мустақил қайта тиклаш эвазига янги ахборотларни қўлга киритиш билан тавсифланади. Бу ерда билимларни кўчириш маълум масалалар синфи билан чегараланган ва бутун бир ўқув предмети бўйича тарқалмаган бўлади.

IV даража: фаолиятнинг янги қирраларини тадқиқ қилувчи маҳсулдор ҳаракат. Бу фаолиятнинг **ИЖОДИЙ** даражаси, деб номланади (α_4). Бу даражада ўқувчининг материалларни мустақил конструкциялаш ва қайта ишлаш қобилияти мавжуд ахборотларни янги вазиятларда кенг доирадаги масалалар ечимига кўчириш билан тавсифланади. Фаолиятнинг бу даражаси изланувчанлик, ижодкорлик характериға эға бўлиб, турли вазиятларда ўзлаштирилган кенг доирадаги билимларни қатор объектларда қўллаш билан амалға оширилади.

Шундай қилиб, билим ва кўникмаларни ўзлаштириш сифати бўйича таълим мақсадларининг ташхисланувчанлиги ўзлаштиришнинг зарурий даражаларини аниқлаштиришни талаб этар экан. Энди қуйидаги саволни ўртаға ташлаймиз: муҳандис юқорида қайд қилинган ЎЭни қайси даражада ўзлаштириши керак? Бу саволға жавоб бир хил бўлиши мушкул. Баъзи бир ЎЭ чуқурроқ, бошқалари эса бирмунча паст даражада эғалланиши мумкин. Бу нима билан асосланади? Албатта, биринчи навбатда талабанинг бўлажак фаолиятиға ва мутахассислик маҳоратига қўйилган талаблар эътиборға олинади. Агар талаба «қишлоқ хўжалик машиналари» мутахассислигида таълим олаётган бўлса, шу соҳадаги техникаларда энг кўп учрайдиган механизмларни (1-6), агар келажакда авиация муҳандиси бўлса, самолётсозликда кўпроқ қўлланиладиган механизмларни (7-9) чуқурроқ ўрганиши керак бўлади. Ёки бошқача қилиб айтадиган бўлсак, талаба — бакалавр ЎЭни, асосан, III даражада ўзлаштириши лозим. Демак, таълим мақсадларини (2-элемент) аниқлаш ҳам ўқувчи(талаба)ларнинг ЎЭни ўзлаштириш даражасига мос ҳолда амалға оширилар экан.

Тест

Юқорида тилга олинган ўзлаштириш даражасини аниқлаш учун муносиб тестлар ишлатиши керак. Тест (инглизча - синаш) — бу бирор бир фаолиятни бажариш учун маълум даражадаги билимни эгаллашга қаратилган топшириқлардир. Тестнинг тўғри бажарилганлигини ўлчаш ва баҳолаш мақсадида ҳар бир тестга эксперт методи ёрдамида эталон ишлаб чиқилади. Ўз эталонига эга бўлмаган ҳар қандай тест, одатдагидек, бажарилиш сифати ҳақида субъектив мулоҳаза юритиш эвазига хулоса чиқарувчи назорат топшириғига айланиб қолади. Шу боисдан тестни қуйидаги рамзий формула ёрдамида ифодалаш мумкин:

Тест (Т) = Топшириқ (Тш) + Эталон (Э) ёки $T = Tш + Э$

Ўқувчи томонидан ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш фаолияти даражалари тегишли топшириқлар ёрдамида аниқланади.

Биринчи даражага тегишли топшириқлар матнида саволлар жавоби берилади. Мисол учун, «Қорахонийлар давлати қачон ташкил топган? VII аср охирида; IX асрда; X аср ўрталарида; XII асрда; XIII асрда». Бу матнда тўғри жавоб мавжуд бўлиб, ўқувчи уни топиши талаб этилади. Шунга ўхшаш мисолларни бошқа ўқув предметлари мисолида ҳам келтириш мумкин: «Чумчуқсимонлар туркумига кирадиган гуруҳларни кўрсатинг». 1) чуғирчиқ; 2) ҳакка; 3) тувалоқ; 4) миққий. 5) чил. «Изобарик жараёнда қайси кўрсаткич ўзгаради-ю, қайсиси ўзгармайди?»

А) V ва T ўзгаради, P - ўзгармайди;

В) P ва T ўзгаради, V - ўзгармайди;

С) P ва V ўзгаради, T - ўзгармайди;

Д) Ҳамма кўрсаткичлар ўзгаради.

Иккинчи даражага тегишли топшириқлар матнида тайёр ечимлар берилмайди, уларни ўқувчи ўзидаги билимларни хотирлаш ва қайта тиклаш асосида топади. Юқорида келтирилган мисолларни бу даража учун ҳам ўзгаришсиз қолдириш мумкин, бироқ улар жавобларсиз берилади («Қорахонийлар давлати қачон ташкил топади?», «Чумчуқсимонлар туркумига кирувчи қушлар гуруҳини кўрсатинг?» ва бошқа).

Учинчи даражага тегишли топшириқлар ўқувчидан стандарт (намуна бўйича) билимларни қўллашни талаб этади ва натижада ўзи учун субъектив янги ахборотларни ўзлаштиришни кўзда тутади. «Шундай кимёвий реакция тузингки, натижада водород хлорид кислотаси ҳосил бўлсин». Ўқувчи кислотанинг умумий

хусусиятларини олдиндан ўзлаштиргани учун бу топшириқни мустақил равишда бажариши талаб этилади. Бошқа мисол: «Эрксевар, исёнкор қўллар бошлиғи Спартак ва умуман, инсон озодлиги, эрки масаласи Усмон Носирнинг қайси шеърида ифодаланган?». Ёки: «Мусбат зарядли зарра магнит майдонида V тезлик билан куч чизиқлари йўналишида кириб келса, унга таъсир этувчи куч йўналиши топилсин».

Тўртинчи даражага тегишли топшириқлар ўқувчидан эгалланган билимлар доирасидан чиқиб кетишни ва ижодий фаолликни намоиш этишни талаб қилади. Бу фаолият жараёнида ўрганилмаган янги ахборотлар вужудга келади. Улар ечиш алгоритмлари номаълум бўлган топшириқлар ҳисобланиб, ўқувчига маълум методикаларни қайта ўзгартириб қўллаш ёрдамида ечиш имконини бермайди. Мисол: «Сизга маълум бўлган барча усуллар ёрдамида $\text{Fe}(\text{OH})_3$ ҳосил бўлиш формуласини ёзинг», «Ўзбекистонда ўсадиган қандай ўсимликларнинг илдири, гули ва баргидан қайси касалликларда фойдаланадиган доривор моддалар бўлади? ва ҳоказо.

Ўзлаштириш коэффициенти

Эталон ёрдамида тест ечимига олиб келадиган жиддий амаллар сонини (P)

аниқлаш қийин эмас.

Ўқувчи(талаба)нинг жавоби эталон билан солиштирилгач, тестнинг сифатли бажарилганлиги тўғрисида тегишли хулосага келинади ва тўғри ечилган амаллар сони (a) ёрдамида ўзлаштириш коэффициенти аниқланди:

$$K_{\alpha} = a / p$$

K_{α} ни аниқлаш ўзлаштириш сифатини ўлчаш амали ҳисобланади [5, 58]. Ўзлаштириш коэффициенти меъёрланади ($0 \leq K_{\alpha} \leq 1$) ва у баҳолаш мезони билан таққосланиши мумкин. Бу кўрсаткич ёрдамида ўқитиш жараёнининг тугалланганлиги тўғрисида ҳукм чиқарилади. Агар $K_{\alpha} \geq 0,7$ миқдорда бўлса ўқитиш жараёнини тугалланган (яқунланган) дейиш мумкин, чунки ўқувчиларнинг кейинги фаолияти ўз билимларини мустақил такомиллаштиришга қодир бўлади. Агар ўқувчиларнинг ўзлаштириш коэффициенти $K_{\alpha} \leq 0,7$ бўлса, кейинги фаолиятларида хатоликларга йўл қўядилар ва уларни тузатишга қўрби ва қобилиятлари етишмайди.

Шундай қилиб, педагогик айланмага ўқувчиларнинг тажрибани ўзлаштириш даражаси сифатини ўзлаштириш коэффициенти

енти К_α ёрдамида аниқ ҳисоблаш методикасини киритиш ПТнинг муҳим принципларидан бирини ифодалашга имкон беради — бу таълимни тугалланганлик принциpidир [5, 59]. Шу принцип туфайлигина мактабда ўқитиш жараёни сифатсизлигини келтириб чиқарувчи муаммолар ечими ва йўналишларини излаб топиш соҳасидаги дидактиканинг даврий хатоларидан бири очилади.

Таълим мазмуни

Дидактик масалаларнинг учинчиси — «таълим (тарбия) мазмуни» (3-элемент) ёки шундай ахборотлар мажмуасики, улар ёрдамида янги авлодларга умуминсоний ва миллий тажрибалар узатилади.

Нима учун биз юқорида «ихтиёрий танланган таълим мазмуни» деб таъкидладик? Бу ҳақда тасаввур ҳосил қилиш учун мавжуд ёндашувларга мурожаат қилайлик. Таълим мазмунини билим, кўникма ва малакаларга ажратиш узоқ тарихга эга. Бу оқим ҳозирги вақтда ҳам сақланиб қоляпти. «Таълим мазмуни деганда инсон ўқитиш жараёнида эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар ҳажми ва характери тушунилади» [18, 237]. Бироқ билим ва кўникмалар таълим мазмунини мукаммал ифодалай олмайди. Баъзи бир бошқа мазмунлар ҳам мавжудки, уларни ўзлаштирмасдан туриб ривожланиш йўқ [15].

Унда таълим мазмунининг тўлалигини, айниқса, эркин Шахсни тарбиялаш мақсадини таъминлайдиган таркибини излашга қандай ёндашиш керак?

Таълим мазмунини лойиҳалашга киришилганда педагогик тизимнинг 2-элементи — мақсад билан ўзаро фарқланадиган томонларини ҳисобга олиш керак бўлади. Чунки ҳар иккаласида ҳам ЎЭ мавжуд. Аслида ҳам шундай бўлиши керак, бироқ педагогик тизимнинг мақсадини белгилашда, юқорида таъкидланганидек, унинг ўқувчилар ўрганиши лозим бўлган рўйхати келтирилади, холос ва улар таълим мақсадини аниқлаш учун хизмат қилади. Таълим мазмунини саралашда эса ЎЭ бошқача маъно касб этади, яъни ахборотларнинг умумий ҳажмидан маълум қисми ЎЭ сифатида ўқувчиларга етказилади. Ўқув юртларида ўрганилаётган фанларнинг ЎЭ ниҳоятда кўп, бироқ ҳар бир ўқув юрти турига қараб ЎЭ сони чекланади. Мисол тариқасида бирор предметни, айтайлик, физика фанини олайлик. Бу фан мавзулари бўйича ЎЭ умумтаълим мактаблари учун алоҳида, ўрта махсус, касб-ҳунар коллежлари учун

алоҳида, олий ўқув юртлари учун алоҳида аниқланади. Бунинг учун эса ЎЭ баёни — ўқув дастурлари ишлаб чиқилади.

Ўқув дастури

Ўқув дастури — бу ҳужжат ҳисобланиб, бўлажак мутахассис шахсига қўйилган талаблар-

га мос ҳолда таълим мазмунини ва уни ўқувчи(талаба)лар томонидан ўзлаштиришнинг ташкил этиш усуллариини ўзида акс эттиради. Ўқув дастурларида умуминсоний тажриба, шунингдек, таълим ва тарбия тажрибаси маълум кўринишда (ёки шаклда) сақланади. Бу тажриба бўлажак мутахассис ўзлаштириши керак бўлган турли хил ахборотлар ва бу тажриба ўқитиш жараёнида қандай узатилиши кераклиги тўғрисида маълумотлардан иборат бўлади.

Ўқув дастурида ЎЭ мақсади аниқ белгиланиши, мазмуни эса маълум дидактик принциплар — тушунарлилик, илмийлик, кўрсатмалилик асосида қурилиши керак. Дастурда ўқув материалларининг тушунарли тарзда берилиши муҳим аҳамият касб этади. Ўқув материалининг тушунарли бўлиши учун у маълум мураккаблик даражасида баён этилади. Шу боисдан дидактикада «оддийдан мураккабликка» қоидаси мавжуд. Бу қоидага таълим мазмунини изчил ва кетма-кет ёритишда риоя қилинади.

Дастур ўқитиш жараёнида ўзлаштириш керак бўлган саволлар рўйхатидан иборат бўлганлиги учун билимлар мазмунини тўлиқ ёритиб беролмайди. Шунингдек, улар ҳажмини ва чуқурлигини, кўникма ва малакалар мазмуни ва характерини ҳам аниқламайди. Дастур ўқитиш даражаси илмий-назарий ва сиёсий жиҳатдан қандай бўлиш кераклигини, ўқувчиларда дунёқарашнинг қайси қирраларини шакллантириш зарурлигини кўрсатса, дарслик бу муаммоларни аниқ тушунтириб беради.

Дарслик

Педагогик нашрларда «дарслик» тушунчаси тегишли фанга оид илмий билимлар асосларини дастурга мос ҳолда баён қилувчи китоб, деб таърифланади. Дарслик дастур мазмунини аниқ кўринишда ифода этади ва бир вақтнинг ўзида унга тескари таъсир кўрсатган ҳолда уни яна ҳам аниқлаштиради, ривожлантиради ва такомиллаштиради.

Дарслик — бу педагогик тизимнинг ахборотли моделидир. Нима учун модел? Чунки ҳар бир ўқув дарслигида ўқувчи (талаба)лар бажариши керак бўлган ўқув жараёнининг маълум босқичлари кўрсатилган бўлади. Дарҳақиқат, ўқувчилар дарслик мавзуларини ўқиб, ундаги топшириқларни маълум

ҳаракатлар кўринишида бажаришадиган экширади, ечади, жавоб беради ва ҳоказо. Бу ҳаракатлар дарслик матнларида очиқ ёки яширин шаклда берилиши мумкин. Бу, демак, дарсликда маълум педагогик жараён у ёки бу ҳолатда баён этилишидан далолат беради. Педагогик жараён, шундай қилиб, муаллиф томонидан дарсликда маълум даражада акс эттирилган моддий мавжудлик, янгиликдир.

Нима учун дарслик — педагогик тизим модели? Чунки педагогик жараён ҳар доим аниқ бошқариладиган педагогик тизим доирасида амалга оширилади, дарслик эса ўзида педагогик тизимнинг алоҳида хусусиятлари ва томонларини акс эттиради. Афсуски, ҳозирга қадар олимларимиз дарсликдан педагогик тизим модели сифатида, яъни бўлғуси ўқув-тарбиявий жараёни моделлаштириш воситаси эканлигидан фойдаланишмайди. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, дарслик ўз-ўзидан педагогик тизимни моделлаштирамайди ва ўқув жараёнига айлантирмайди — буларнинг ҳаммасини педагог дарсликдан фойдаланган ҳолда амалга оширади.

Ниҳоят, биз нима учун дарслик — педагогик тизимнинг ахборотли модели деб атадик? Бу саволга жавоб содда: чунки модел ахборотларнинг маълум баёни тарзда берилади.

Шундай қилиб, дарслик — автоном таълим воситаси сифатида педагогик тизим элементларининг ахборотли модели ҳисобланиб, педагогик жараёни бошқаришни автоматлаштириш учун мўлжаллангандир.

Дарсликда педагогик тизимни моделлаштириш жараёни ва кетма-кетлиги қуйидаги тартибда бориши мумкин :

- дастлаб педагогик тизим мавжудлигининг мақсади аниқланади ва тўлиқ ёритилади;

- кейин қуйидаги умумдидактик принципларни ҳисобга олган ҳолда таълим мазмунини ёритиш амалга оширилади : кетма-кетлик, тушунарлилик, илмийлик, кўрсатмалилик. Таълим мазмунида шундай ахборотлар бўлиши керакки, улар ўқувчи ўзлаштираётган фаолиятнинг йўналтирилган асосларини (қоида, таъриф, хусусият, принцип, алгоритм, метод) ташкил этиши зарур. Таълим мазмунини саралаш унинг мақсадига мос ҳолда дарсликда ёритилиши керак;

- дарсликни яратишнинг кейинги босқичи ва унда педагогик тизимнинг аниқланиши дидактик жараёнларни танлаш ва ишлаб чиқишдан иборат. Бу босқич дарсликда ўқувчиларнинг билишга қаратилган ҳаракатларини маълум тизимда ифодалаш-

га ва таълим мақсадига мос ҳолда бу фаолиятни бошқаришни таъминлашга тегишлидир;

- дарсликни яратишнинг якуний босқичи таълимнинг ташкилий шакллари чегаралаш ҳисобланади. Дарсликда мавзулар бўйича ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар тизими ўқитишнинг мақбул шакллари (дарс, амалий машғулоти, масала, топшириқ, уй иши ва ҳоказо) мос ҳолда ёритилиши керак. Бу ўқитувчи ва ўқувчиларнинг дарсликдан фойдаланиш фаолиятини тартибга солиб туради.

Юқорида биз дарслик яратишга янгича — **тизимли ёндашиш** йўлини кўрсатишга ҳаракат қилдик. Умуман олганда дарсликни такомиллаштириш икки йўналишда бориши мумкин: биринчиси — мазмунини янгилаш, иккинчиси — янги дидактик ечимларни излаб топиш.

Замонавий дарслик мазмуни ўқувчи(талаба)ларда ўзининг ўзбек миллатига мансублигини англаб етишни, давлатимизнинг ташқи ва ички сиёсатига содиқликни тарбиялаши керак. Бу деган сўз мамлакатимизда мустақиллик йилларида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар, маънавий-маърифий соҳадаги ютуқлар дарсликда ўз ўрнини етарлича топиши кераклигини кўрсатади. Бу нафақат ижтимоий-гуманитар циклдаги фанларга, балки табиий-математика фанларига ҳам бир хилда тегишлидир.

Дарслик мазмунини такомиллаштиришда унинг политехник жиҳатларини чуқурлаштириш алоҳида аҳамият касб этади. Дарсликлар у ёки бу ихтисосликка мос ҳолда ўқувчи(талаба)ларни замонавий ишлаб чиқаришнинг асосий йўналишлари, унинг бош соҳалари, етакчи касблари, янги техника ва технологиялари, меҳнатни ташкил этиш асослари билан таништириши керак.

Дидактик нуқтаи назардан ўз ечимини дарсликда топиши керак бўлган муаммолар қаторига ўқув предмети цикллари бўйича ички боғланишга ҳам, предметларaro боғланишни таъминлашга ҳам алоҳида эътибор қаратиш, дарсликларга киритилаётган янги тушунчаларни ҳам обдон ўйлаб, тушунарли бўлишини ҳисобга олиб киритиш каби масалаларни кўрсатиш мумкин.

Шундай қилиб, яратилган дарслик маълум фан соҳасининг ўқув-услубий мажмуасидан (ўқув дастури, қўлланма, ўқитиш воситалар ва бошқа) марказий ўринни эгаллаши унинг замонавийлигини кўрсатиб беради.

Куйида таълимнинг ташхисланувчан мақсади ва илмий мазмунини ойдинлаштиришга қаратилган қатор кўрсаткичлар билан танишасиз.

1. Таълим мазмунининг мураккаблиги. Мураккаблик турли дарсликлар мазмунининг абстракция поғоналари нисбатини таққослаш асосида аниқланувчи нисбий тушунчадир. Таълим мазмунининг абстракция поғонаси қанчалик юқори бўлса, уни ўзлаштириш шунчалик мураккаб бўлади. Шу билан биргаликда «мураккаблик» бир мунча объективликка эга. Мисол учун, икки дарслик ўзаро таққосланиб, улардан бирининг мураккаб ёзилганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Шу боисдан бу тушунча ўқув дастури ва дарсликлар яратишда жуда муҳим ҳисобланади. Сабаби ҳар бир дарслик ўқувчи(талаба)ларнинг билиш фаолиятини мустақил ўқув ишлари тарзда ташкил этишни кўзда тутати. Ўқув предметининг мураккаблиги «одийдан мураккабликка» деб номланган муҳим дидактик қонда билан тавсифланади. Маълумки, бу қонда оддий ўқув материалини ҳар доим бирмунча қийин бўлгани билан босқичма-босқич тўлдириб боришни тақозо этади. Аниқ ўқув материали баёни учун «сода» ва «мураккаб» тушунчаларни қўллаш мумкин, бироқ бу баҳолаш мезонлари ҳам яхлитликка даъвогарлик қилолмайди, чунки ўқув материали бир ўқувчи учун мураккаб бўлса, бошқаси учун эса тушунарли бўлади. Шу боисдан ўқув предметини ўрганишда паст абстракция поғонасида ифодаланган материалдан юқори абстракция поғонасида ёзилган материалларга ўтиш ва ўқувчи(талаба)ларни бу ўтишга олдиндан тайёрлаш керак бўлади.

2. Ўзлаштиришнинг автоматлашув даражаси (K_t). Ижтимоий тажрибани ўзлаштириш сифатини баҳолаш учун уни ўзлаштириш даражаси (α) ва баён қилишда абстракция поғоналари (β) каби тушунчалардан ташқари кўпчилик фаолият тури учун яна бир муҳим кўрсаткич — тажрибани эгаллаш даражаси ёки асосий амаллар ва усулларни ўзлаштиришда автоматлашув даражаси — малакалар мавжудлиги ҳисобланади. «Малака» тушунчаси қатор педагогик мақолаларда етарлича ёритилган бўлсада, бироқ уларни ўлчаш ва меъёрлаш билан методика фани ҳанузгача шуғулланмайди. Айни вақтда таълимга қўйилган асосий талаб — унинг сифати эканлиги эътироф этилаётган бир шароитда малака муаммосига етарлича диққатни жалб этишни керак бўлади. Малака ақлий ва амалий ҳаракатларни бажариш кўникмаларининг маълум ўлчовда ав-

томатлашуви, деб таърифланади. Демак, кўникма ва малака ўртасидаги фарқ эгалланган ҳаракатни тавсифлаш усулида экан: агар ҳаракат мазмун бўйича (ўқияпти, ёзаяпти, ечади, бажаради) тавсифланса биз кўникма билан иш кўраётган бўламиз, агар ҳаракат уни бажариш тезлиги (вақти) билан ҳам тавсифланса, унда гап ҳаракатнинг автоматлашуви — малака ҳақида боради.

Ўқувчиларнинг тажриба(фаолият)ни эгаллаш даражаси олдиндан белгиланган вақт (τ) билан боғлиқдир. Шу боисдан у ёки бу топшириқни бажариш учун ўқувчиларга маълум вақт ажратилади ($\tau_{\text{ўқ}}$) ва бу вақт ана шу топшириқни тажрибали мутахассис томонидан бажариш вақти ($\tau_{\text{м}}$) — эталон билан таққосланади. Уларнинг ўзаро нисбати «эгаллаш даражаси коэффиценти ёки автоматлашув даражаси»ни (K_{τ}) билдиради, яъни:

$$K_{\tau} = \tau_{\text{м}} / \tau_{\text{ўқ}} [5, 81]$$

Ўқув жараёни учун даъвогар кўрсаткич — бу $\tau_{\text{ўқ}}$ нинг ҳисобланади, чунки $\tau_{\text{мутахассис}}$ тажриба-синов натижасидан бизга ҳар доим маълум. Демак, K_{τ} — автоматлашув даражасининг секинлашуви ёки тезлашувини ифода этадиган ижтимоий ўзгарувчан коэффицент экан.

3. Ўзлаштириш сифати — англашувчанлик (γ). Инсон томонидан фаолиятни сифатли бошқариш шартларидан бири — уни тушуниб етиш, англаш даражаси ҳисобланади. Англаган ҳолда тажрибаларни ўзлаштириш шунчалик муҳимки, ҳатто дидактикада унга алоҳида эътибор қаратилган: ўқувчиларнинг билимларни англаб, тушуниб ўзлаштиришни талаб этадиган дидактик принцип мавжуд. Педагогик нашрларда билимларни англаб ўзлаштириш ёки инсоннинг ақлий ривожланиш даражаси учга бўлинади.

Биринчиси — ҳаракат усуллари танлаш аргументи маълум вазиятларда предметдаги бир хил объект ва ҳодисаларни ифодаладиган тор доирадаги тушунчалар ва қонуниятларга таянади. Бу англашувчанлик поғонаси предметли, деб номланади. Ҳаракатларни предметли англашга ўқувчиларнинг математика, физика, кимё, адабиёт ва бошқа предметлардан масалалар ечишини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин.

Иккинчиси — ўқувчилар ҳаракат усулларини танлашни аргументлашда бирор предмет маълумотларини бошқа предмет доирасидаги билимлар билан қўшишга таянади. Мисол учун, кимёвий масалаларни ечишда физикага, биологик топшириқларни бажаришда кимёга таяниб иш кўрилади. Бу англашувчанлик поғонаси предметлараро, деб номланади.

Учинчиси — аргументлаш учун турли фан соҳалари маълумотларига мурожаат этилади. Бу даражани шакллантириш учун янги илмий билимларнинг тизимли таҳлили, амаллар таҳлили, фаолиятни ахборотлаштириш каби ақлий даражалари хизмат қилиши мумкин. Бу англашувчанлик поғонаси тизимли, деб номланди. Шундай қилиб, англашувчанлик поғоналари — γ_1 , γ_2 , γ_3 бўлиши мумкин. Фаолиятни англашувчанлик даражаси ўқитиш сифатини белгиловчи кўрсаткич ҳисобланиб, таълим мақсади сифатида берилиши ва ўқитиш жараёни унинг натижаси сифатида жорий этилиши мумкин. Шу боисдан ўқув материални ўзлаштиришнинг англашувчанлик коэффиценти ($K\gamma$) киритилади:

$$K\gamma = \gamma_{\text{ўқ}} / \gamma_{\text{синф}} [5, 83],$$

бу ерда: $\gamma_{\text{ўқ}}$ — ўқувчиларнинг ўқув материални ўзлаштиришда англашувчанлик даражаси бўлиб 1,2,3 шкала билан баҳоланади. $\gamma_{\text{синф}}$ — синф бўйича англашувчанлик даражасининг ўртача қиймати. Бу англашувчанлик кўрсаткич (γ) ўзлаштириш даражаси (α) билан қандай боғланишда бўлиши мумкин? Маълум бўлишича « α_1 » ва « α_2 » фақат « γ_1 » да, « α_3 » эса « γ_2 » билан тўғри келиши мумкин, фақат фаолиятнинг « α_4 » даражаси « γ_3 » га таянишни талаб этади.

Таълим мазмунини дидактик тайёрлаш

Таълим мазмуни маълум қонуниятлар асосида дидактик тайёрланмас экан, уни белгиланган вақт давомида ўзлаштириш мураккаб кечади, қатор ҳолларда бу мазмун ўқувчиларнинг ўзлаштириш қobiliятига мос келмай қолади. Шу боисдан ўқувчиларнинг ўзлаштириш бўйича ўқув ишларини енгиллатиш мақсадида таълим мазмунига нимадир киритиш ёки педагогика фани тўплаган бошқа бир усулларни таклиф этиш керак бўлади.

Таълим мақсади маълум: ўқувчилар дарсда β — абстракций поғонасида ёритилган, ўзлаштириш даражаси α , автоматлашув

даражаси — K_n , англашувчанглиги — γ бўлган N та ўқув элементларини ($\mathcal{U}\mathcal{E}$) ўзлаштириши керак. Агар бу кўрсаткичларга таклиф этилаётган таълим мазмунини ўқувчилар томонидан ўзлаштириш тезлиги (C) кўшилса, ўқиш жараёнини ўтказмасдан туриб ўқув материалининг уларга тушунарлилиги ёки йўқлигини аниқлаш мумкин бўлади. Бу амални мажбурий тартибда бажариш керак, сабаби ортиқча ўқув юкламаси ўқувчи(талаба)ларни нафақат чарчатади, балки кўшимча равишда фаолиятга қизиқишларини ҳам йўқотади. Бу ҳақиқат бизнинг узоқ ҳамкасбларимизга ҳам яхшигина таниш бўлган ва улар бу талабни ўқитишни яқка тартиблаштириш талаби сифатида ёзиб қолдирганлар. Бироқ улар таълим мақсадини тушунарли бўлишини аниқ методлар ёрдамида баҳолаш мумкинлигини англаб етмадилар ва бу ишни ўқитувчининг хусусий интуициясига боғлаб қўйдилар.

Академик В. П. Беспальконинг таъкидлашича, қатор педагогик мақолаларда ва ҳатто диссертацияларда ҳам ҳеч кимни мажбурламайдиган қуйидаги тавсияларни ўқиш мумкин: «мактаб дастурлари мазмунини диққат билан таҳлил қилиш, улардаги эскирган материалларни аниқлаш ва дастурларни мумкин қадар енгиллатириш керак» [6, 104]. Таажуб, қандай қилиб ва қанчага «енгиллаштириш» керак, буни ҳеч ким билмайди ва бу ҳақда педагогикада ҳам ҳеч нарса ёзилмаган. Шу боисдан В. П. Беспалько томонидан таклиф этилган методикани қисқача изоҳлашга эътиборни қаратайлик.

У ёки бу ўқув материалининг ўқувчиларга тушунарли бўлишини ҳисоблаш учун дастлабки шартларни эслаш зарур: ўқиш жараёни ўқувчиларнинг ўқув материалларида ифодаланган баъзи ахборотлар ҳажмини қабуллаш, қайта ишлаш ва сақлашдан иборат. Ўзаро боғлиқ бўлмаган ва ташхисланувчан кўрсаткичларнинг маълум йиғиндиси ёрдамида бу ахборотларни ўқувчилар томонидан ўзлаштириш сифати, табиийки, уни ўқитиш сифати ёки уларнинг ўрганаётган предметдан эгаллашган фаолияти сифати ёритилади. Бу боғланмаган кўрсаткичлар йиғиндиси китобхонга маълум:

N — таълим мазмунидаги $\mathcal{U}\mathcal{E}$ сони;

α — ўқув ахборотларини ўзлаштириш даражаси;

β — ўқув ахборотлари баён қилинадиган абстракция поғоналари;

H — бир ўқув элементида баён қилинадиган ахборотларнинг ўртача қиймати;

γ — ахборотларни ўзлаштиришда англашувчанлик даражаси;

K_{τ} — ўзлаштиришнинг автоматлашув даражаси.

Бу кўрсаткичлар ёрдамида ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари учун таклиф этилаётган ахборотлар ҳажмини ҳисоблаш формуласини тузиш мумкин: $Q = \frac{N(\alpha^2\beta)H\gamma K_{\alpha}}{1 - K_{\tau}}$, ахборотларнинг иккиламчи бирлиги [6, 105].

Ўқувчининг дарс мазмунини ўзлаштириш тезлиги (C) тажриба-синов йўли билан аниқланади. Унинг тақрибий қиймати оддий ҳоллар учун $0,1 \div 0,3$ иккиламчи бирлик/сонияга тенг. Бу катталиқ ёрдамида ана шу мазмунни ўзлаштириш учун кетган вақт:

$$T = Q / C, \text{ сония(дақиқа, ўқув соати).}$$

Кейин эса ўқувчиларнинг юкланганлик коэффиценти (ϵ) аниқланади. Агар айнан шу материални режа (дастур)да T_r сондаги ўқув вақти эвазига ўрганиш керак бўлса, у ҳолда:

$$\epsilon = T / T_r$$

Тадқиқотнинг кўрсатишича, агар $\epsilon > 1,5$ бўлса ўқувчилар ўқув предметини асосли равишда ўрганишга улгурмайдилар ва улар билан юзаки танишадилар ($K_{\alpha} \approx 0,3 \div 0,5$).

Юкланганлик коэффиценти ўзлаштириш тезлигига боғлиқ бўлиб, ўқувчи учун доимий миқдор эмас ва унинг қиймати ўқитувчи лойиҳалайдиган дидактик жараёнга боғлиқ бўлади. Дидактик жараён қанчалик ёмон ташкил этилса, ўқувчи учун ўқув юкламаси шунчалик сезиларли бўлади. Бу ҳақда кейинги фаслда батафсил тўхталамиз.

2.2. Дидактик жараён педагогик технология асоси сифатида

Ўқитувчи фаолиятининг муҳим босқичи — бу дидактик жараён (ёки ўқув-билиш тузилмаси)ни лойиҳалаш ҳисобланади. Айнан шу дидактик жараён педагогик технологиянинг асосини ташкил қилади ёхуд у белгиланган вақт ичида таълим (тарбия) мақсадига эришиш учун ЎЭ мазмунини ўқувчи(талаба)ларга узатиш йўллари аниқлаб беради. Шу билан биргаликда дидактик жараённинг назарий асосларини яхши билмасдан туриб самарали педагогик технологияни яратиш мумкин эмас.

Хўш, дидактик жараён моҳияти нимадан иборат? Уларни лойиҳалашга қандай педагогик талаблар қўйилади? Психология ва педагогика фанида дидактик жараён мутахассис шахсини шакллантириш жараёни сифатида талқин этилади. Шу ўринда илмий раҳбарим академик В. П. Беспалько билан бўлиб ўтган бир мунозара матнини қисқача келтириб ўтсам:

Н. С.: Владимир Павлович, сиз нима учун ўқитиш жараёнини дидактик жараён деб уқтирасиз, улар ўртасидаги фарқ нимадан иборат?

В. П.: Ўқитиш жараёни «классик қоида»га бўйсинади. Яъни ўқитувчи синф (аудитория)га кириб, дарс мавзусини эълон қилади-ю, дарҳол унинг мазмунини баён қилишга киришиб кетади. Дидактик жараён эса ҳар бир дарс(маъруза)ни бошладан олдин ўқувчи(талаба)лар диққатини жалб қила оладиган фаолият босқичи — мотивацияни вужудга келтиришдан бошланади. Ана шу мотивация босқичи ўқув-билиш фаолиятининг калити ҳисобланади. Афсуски, бу калитдан ҳанузгача ўқитувчилар таълимнинг сеҳрли сандиғини ечиш учун фойдаланишмайди (февраль, 1981).

Дастлаб ўқитиш жараёни тузилмаси билан танишайлик.

Бу жараённи рамзий тарзда қуйидаги шартли формула билан ифодалаш мумкин.

$$\text{ЎЖ} = \text{ЎФ} + \text{ЎҚФ},$$

қасрда: **ЎФ** — ўқувчи(талаба) бажарадиган ўқув фаолияти; **ЎҚФ** — ўқитувчи бажарадиган ўргатувчилик фаолияти. Бу формула асосида жуда муҳим саналган №1 педагогик қонун қайд этиляпти: ўқувчи(талаба)нинг хусусий ўқув фаолияти ва унга ҳамоҳанг бўлган ўқитувчининг ўргатувчилик фаолиятидан ташқари ҳеч қандай ўқитиш жараёни мавжуд бўлмайди.

Кўплаб психологик-педагогик адабиётларни ва талқиқотларни ўрганиш натижасида дидактик жараён ўзаро боғлиқ бўлган қуйидаги компонентлардан иборат эканлиги маълум бўлди: **мотивация (М)**, **ўқувчи(талаба)нинг ўқув-билиш фаолияти (ЎФ)** ва уни педагог томонидан **бошқариш (Б)**. Унинг шартли формуласи:

$$\text{Дж} = \text{М} + \text{Ўф} + \text{Б} [5, 96].$$

Бу жараён босқичларини ўрганишдан олдин юқорида келтирилган икки формулани ўзаро таққослаш зарур бўлади. Эътибор берсангиз, ўқитиш жараёни икки фаолият туридан —

ўқитувчининг ўргатувчилик ва ўқувчи(талаба)нинг ўқув фаолиятидан иборат. Ўқитиш жараёнининг ана шу компонентлари дидактик жараённинг кейинги икки босқичи билан бир хил маъно касб этаяпти ёки бир хил фаолиятни ифодалайди. Бир биридан фарқи — дидактик жараёндаги дастлабки элемент — бу мотивация босқичининг мавжудлигидир. Ўқув-билиш фаолиятининг мотивацияси ўқитувчи маҳоратига тегишли тушунчадир.

Дидактик жараён тузилмасини батафсил таҳлил қилишга киришайлик.

Мотивацион босқич

Мотивация — бу шахс хатти-ҳаракатини юзага келтирувчи ички ҳаракатлантирувчи куч,

ҳиссиёт бўлиб, педагог уни бошқаришга ҳаракат қилади ва ўқув жараёнини ташкил этиш учун ҳисобга олади. Уни амалда вужудга келтириш учун ўқитувчи ўрганилаётган фаолият тажрибаларидан таассуротли далилларни махсус йиғиши ва ўқувчи(талаба)ларга ўқитилаётган предметнинг асосий ҳолатлари бўйича билимлар асосида ноқулай вазиятлардан чиқиб кетиш йўллари намоиш қилиш керак. Ўқитувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ ҳолда ўқувчиларда ҳосил бўладиган мотивлар кучли ёки кучсиз бўлади. Демак, ўқитувчи ҳар бир дарс мақсади ва мазмунига мос келадиган мотивация меъёрини аниқлаши лозим бўлади. Педагогикада ўқувчиларни дарсга қизиқтириш йўллари хилма-хилдир. Бирмунча самарали бўлган методика — бу муаммоли вазиятларни машғулот бошланишида ўқувчиларга таклиф этиш ёки предмет мавзусини ифода эта оладиган махсус муаммоли топшириқлар берилиши керак.

Муаммоли вазиятлар ўзида ўқувчининг қийинчилиқни (муаммони) аниқ ёки хира англашини ифодалайди ва уни забт этиш янги билимларни, янги усул ва ҳаракатларни излаб топишни талаб этади. Агар ўқувчида қийналишларни бартараф этиш йўллари қидириш учун бошланғич билимлар етишмаса, у муаммоли вазиятларни қабул қила олмайди ва табиийки, тафаккурда кураш ва қарама-қаршилик жараёни кечмайди.

Мавжуд вазиятларнинг уч кўринишини келтириш мумкин:

1. Вазият маълум. Уни ҳал этиш учун шунга ўхшаш аниқ намуналар мавжуд бўлади. Бундай ҳолатда вариантни ечиш методи стандартли бўлиши мумкин.

2. Вазият ўхшаш. Бундай ҳолатда уни шунга ўхшаш бошқа вазиятлар билан таққослаш зарур. Улар бир-бирига айнан ўхшаш бўлмаслиги мумкин, бироқ яхлит асосга эга бўлганлиги учун унинг кўринишини ўзгартириб қаралаётган вазиятга яқинлаштириб мақбуллаштирилади ва оқилона ечиш йўли топилади.

3. Номаълум вазият. Бундай вазият амалий фаолиятда учрамайди, уни бошқа қандайдир намуна билан солиштириш имкони йўқ. Шу боисдан ечимнинг янги методини излаб топиш зарур бўлади.

Муаммоли вазиятлар таълим мақсадини қўзлаб олдиндан конструкцияланади ва ўқитиш жараёнининг маълум қисмига киритилади. Дидактик жараённинг мотивация босқичи эса муаммоли топшириқларни кўпроқ дарснинг бошланғич қисмига киритишни ва ўқувчилар диққатини дарс мавзусига тўлиқ жалб этишни тақозо қилади. Ўқувчи ҳам ўз навбатида таниш вазиятлардан янги муаммоларни кўра олиши, объектнинг янги вазифаларини, объект тузилишини аниқлаб олиши, муқобил ечимларни топа билиши каби ижодий фаолиятни намоёни қилиши керак.

Дидактик жараённинг мотивацион босқичи ўқувчи(талаба)ларнинг билиш фаолиятига кириб кетишини тезлаштиришга имкон беради. Бу фаолиятни керакли фаоллик даражасида ушлаб туриш учун уни ташкил этиш методлари ва усуллари ўқитувчи ўқувчи(талаба)ларнинг ўзлаштириш сифатига боғлиқ ҳолда таълай олиши керак.

Мисол учун, кучланиш, ток кучи, сизим каби физик катталикларнинг ўзаро боғлиқлигини тушунтириш мақсадида ўқитувчи қуйидаги муаммоли вазиятни қўллаши мумкин: «Урал» коляскали мотоциклда ҳам, трактор (автомобил)да ҳам бир хил кучланишли (12В) аккумулятор ишлатилади. Бироқ мотоцикл аккумулятори тракторга ўрнатилса двигателни ўт олдира олмайди. Нима учун? Агар ўқувчи ток кучи, сизим каби тушунчаларни яхши ўзлаштирган бўлса муаммонинг ечимини тезда топади ва тўғри хулосага келади: аккумулятор қуввати кучланишга эмас, балки ток кучига ва сизим катталигига боғлиқ бўлади.

Дарс мавзусини тушунтиришда тарихий материаллардан фойдаланиш ҳам ўқувчиларда кучли мотивларнинг вужудга келишига, билишга қизиқишини кучайтиришга сабаб бўлади. Бироқ ўқув материаллини баён қилишга тарихий ёндашиш қўшимча характерга эга бўлиши, мавзу бўйича эгалланаётган билимлар тизими ичида мантиқийлик сақланиши керак.

У ёки бу мавзуга оид қисқа метражли кинокадр ҳам кучли мотивацион омил ҳисобланди. Бироқ кинодарс ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида бўладиган эвристик суҳбат мазмунига замин яратиши керак, шундагина ўқувчиларда мавзунини ўрганишга эҳтиёж тугилади ва кўзлаган мақсадга эришилади. Ўқитувчи англаб етиши керак бўлган ҳолат шундан иборатки, дарсда мотивларни ўқувчиларда ривожлантириш асосий мақсад эмас, балки ўқувчининг билиш фаолиятини тезлаштириш воситаларидан бири саналади.

Ўқув фаолияти

Ўқувчи(талаба)лардаги мотивация характери кўп жиҳатдан уларнинг ўқув фаолиятига боғлиқ. Ўрганиш бу кенг маънода — ўқувчиларнинг янги билимларни ўзлаштириш жараёнидир. Лекин ҳар қандай ўрганиш ҳам ўқув фаолияти бўла олмайди. Ўрганиш ўқув фаолияти даражасига кўтарилиш учун ўқувчилар билимларни эгаллаш давомида уларни бойитадиган ўқув ҳаракатларининг янги усуллариини ўзлаштириши, мустақил равишда ўқув топшириқларини белгилаши, ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз хусусий ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини билишлари керак.

Педагогик жараён билан шуғулланувчи ҳар бир кишига маълумки, билимларни ўқувчи(талаба)лар томонидан эгалланиши уларнинг хусусий ўқув фаолияти (психологлар тилида — билиш фаолияти) натижаси туфайли рўй беради. Психологлар бу фаолият турини кенг қамровда ўрганиб чиққанлар ва унинг билим, ҳаракатларни эгаллашга олиб келадиган турли кўринишдаги тузилмасини аниқладилар (Гальперин П. Я., Тализина Н. Ф., Чебишева В. В.). Бироқ психология фани ҳанузгача ўқитишда ўқувчиларнинг кетма-кет билиш ҳаракатларининг энг яхши таркиби тўғрисида яқдил фикрга келганларича йўқ. Бу таркиб ва ўқувчиларнинг билишга оид ҳаракатларининг кетма-кетлиги мавжудлик алгоритм (МА) деб номланади [6, 115]. МА, биринчидан, бу ҳаракатларнинг қатъиян кетма-кетлигини, иккинчидан, уларнинг натижалари ҳам қатъиян олдиндан аниқланганлигини таъкидлайди. Шу боисдан МА моҳият жиҳатдан ўқув-билиш назарияларининг турига (элементар мулоқот, ассоциатив, бихевиоризм, гештальт, ақлий ҳаракатларни босқичли шакллантириш) мос ҳолда турли кўринишга ва мазмунга эга бўлади. Ҳар қандай МАнинг инвариатив элементи — бу ўқув жараёнида ўзлаштириш даражаси бўйича кетма-кет ҳаракатланишдир. Ҳаракат «қадам»нинг

Ўзи ва ҳар бир «қадам» мазмунини таниланган ўзлаштириш назариясига боғлиқ бўлади. Танлаш усули ва танланган ўзлаштириш назариясининг сифат мезонлари — ўқитувчининг педагогик фаолиятидаги муҳим мўлжал ва унинг педагогик технологияси тавсифномаси ҳисобланади [5, 106].

Тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳар қандай ўқув фаолияти фаолиятнинг умумий лойиҳаси бўйича қурилади ва ўзида **мўлжалли (йўналтирувчи), бажарувчи, пазорат қилувчи ва тузатувчи** ҳаракатларни мужассамлаштиради. Унинг шартли формуласи:

$$\text{Ўф} = \text{Мх} + \text{Бх} + \text{Нх} + \text{Туз}$$

Бу ҳаракатларни ўқувчи(талаба)лар бевосита ўқитувчи ёки дарслик ёрдамида турлича тўлиқликда ва турлича таълим назариясига таянган ҳолда бажаришлари мумкин. Ўқитувчи дастлаб ўқувчидаги мавжуд ҳаракат турларини кузатиши керак. Ўқув ҳаракатларининг алоҳида ҳар бири ЎЭни ўзлаштиришнинг маълум босқичида намоён бўлади. Мисол учун, Мх нинг бажарилиши ва ўқув топшириқларини ўзлаштириш қуйидагича амалга оширилади: а) ўқитувчи белгилаган тайёр топшириқларни тушуниб етиши; б) ўзи учун бу топшириқларни фаол қабул қилиши; в) мустақил равишда ўқувчиларнинг ўқув топшириқларини ўрнатиши; г) бир қанча ўқув топшириқларини мустақил ўрнатиши.

Ўқувчининг мўлжалли ҳаракатлари (Мх) ўзлаштириш давомида шундай ахборотлар билан таъминланадики, улар ўқувчи эгаллайдиган ҳаракат қонунлари ва усуллари умумий кўринишда ифода қилинади. Одатда Мх ҳар бир ўқув топширигини бажаришда маълум кетма-кетликка риоя қилишни тақозо этади ва бу ҳаракатлар тизими кўпинча йўриқли харитада ўз аксини топади. Бу хариталар ёрдамида ўқув материалларини ўзлаштириш давом этади, бироқ энди бу жараён билиш фаолиятининг кейинги бажарувчилик босқичида рўй беради.

Бажарувчи ҳаракатлар (Бх) ҳам ўзлаштиришнинг турли босқичларида бўлиши мумкин: а) асосий ўқув ҳаракатларининг бажарилиши (таҳлил, ўзгартириш, таққослаш, моделлаштириш); б) алоҳида ҳаракатларни операциянинг бир звеноси сифатида бажарилиши; в) бир масаланинг ечимига қаратилган ва йирик блоklarга қўшилган ҳолда амалга ошадиган бир қатор ўқув ҳаракатларини бажариш; г) бу йирик блоklarни англаш даража-

сида (кўникма) ёки «автоматик» (малака) даражасида амалга оширилиши.

Ақлий ҳаракатларни босқичли шакллантириш назариясида ўқувчининг бажарувчи ҳаракатлари (Бх) ўқув-билиш фаолиятининг турли шакллари кетма-кет алмаштирадиган амалларни босқичли жараён сифатида ташкил этишни тақозо этади, яъни: ташқи, моддийликдан (Мд) ички нутқ (Нт) шакли орқали ақлий (Ақ) ҳаракатга. Мавжудлик алгоритмининг бу босқичи рамзий тарзда қуйидагича ифодаланиши мумкин:

$$Бх = Мд + Нт + Ақ$$

Кейинги босқич — назорат қилувчи (Нх) ҳаракат мавзу бўйича ЎЭни ўзлаштириш даражаси ўқувчининг ўз-ўзини назорат қилиши эвазига амалга оширилади ва эталон билан солиштирилади. Агар ўзлаштириш даражаси паст ($K\alpha \leq 0,7$) бўлса, у ёки бу ҳаракат босқичида йўл қўйилган хатолар ўқув фаолиятининг тузатувчи босқичида (Туз) аниқланиб, тузатишга оид дидактик жараён ташкил этилади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Туз операцияси — бу шунчалик ўқувчининг машқ бажаришида ёки тест ечишида йўл қўйган хатоларини тузатиш эмас, балки дидактик жараённи тузатиш, қайта қуриш демакдир. Агар Нх ўқув фаолиятининг барча босқичлари учун тегишли бўлса, Туз ҳаракати зарурий ҳолда, яъни $K\alpha \leq 0,7$ бўлган ҳоллардагина амалга оширилади. Агар $K\alpha \geq 0,7$ бўлса Туз га ҳожат қолмайди ва кейинги босқичларга қадам қўйилади.

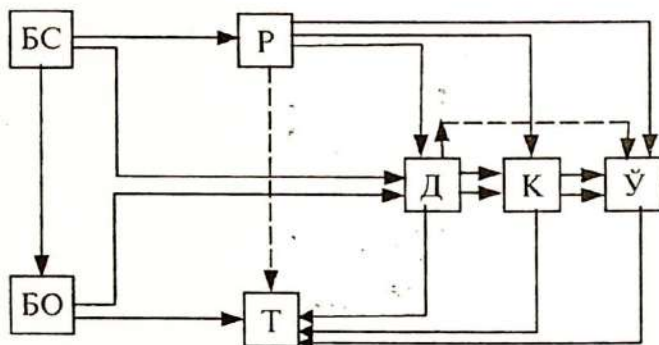
Ўқув фаолияти ҳаракатларининг барчаси ўқувчи томонидан номаҳсул ва маҳсулдор даражаларда бажарилиши мумкин. Масалан, номаҳсул даражада ўқувчи ҳаракати йўриқнома ёки намуна бўйича бажарилади ёки қабул қилинган усулларни бирмунча ўзгартирган ҳолда хато ва уринишлар ёрдамида амалга оширади.

Ўқув фаолиятининг муҳим тавсифномаларидан бири — унинг натижасидир: объектив — ечимнинг тўғрилиги; натижани олгунга қадар ҳаракат ва қадамлар сони; вақт сарфи; субъектив — ўқувчи учун ишнинг муҳимлиги; якундан субъектнинг қаноатланиши; куч сарфи ва бошқа.

Бошқариш

Дидактик жараённинг сўнгги таркибий қисми — ўқув-билиш фаолиятини бошқариш ҳисобланади. Шуни қайд этиш жоизки, ҳар қандай ўқув фаолиятини бошқариш имконияти мавжуд. Бошқариш тизими икки — бошқарувчи ва бошқарилувчи

объектдан иборат бўлади. Агар дидактик жараёнда ўқитувчи бошқариш субъекти ҳисобланса, ўқувчилар — бошқариш объектидир. Субъект узлуксиз тарзда таълим мақсадига мувофиқ объектга бевосита ёки билвосита таъсир ўтказadi. Объект ҳам ўз навбатида субъект томондан ўрнатилган мақсад ва вазифаларни тўғри англаб етиши ва унга эришиш чораларини кўргандагина ўқув фаолиятининг самараси тўғрисида фикр юритиш мумкин бўлади. Қуйида олий ўқув юртларининг ўқув-тарбия жараёнини бошқариш тизимини келтирамиз (4-чизма).

4-чизма. Ўқув-тарбия жараёнини бошқариш субъекти ва объектларининг ўзаро таъсири:

Р - ректор, Д - декан, К - кафедра мудир, Ў - ўқитувчи, Т - талаба

Педагогикада ўқув фаолиятини бошқаришнинг кибернетика фанида ишлаб чиқилган таснифидан фойдаланилади: очиқ, ёпиқ ёки циклик, ёйилган. Дидактик жараёни бошқаришда кўпроқ циклик турдаги бошқариш тизими қўл келади. Сабаби зарурий ўқув ҳаракатлар тўғрисидаги ахборотлар оқими ўргатувчидан тўғри алоқа ёрдамида ўрганувчиларга узатилади. Асосий ҳаракатларнинг бажарилганлиги ҳақидаги маълумотлар эса тескари алоқалар ёрдамида ўрганувчидан ўргатувчига узатиш имконияти мавжуд бўлади. Демак, ўқув фаолиятини бошқариш циклик тарзда, яъни: «ўргатувчи — ахборот - ўрганувчи» тизими кўринишида амалга ошар экан.

Ёпиқ бошқариш доимо ҳар бир ўқув элементи бўйича ўқитишнинг асосий кўрсаткичларини (α , β , γ , τ) ўқувчининг ўқув фаолияти жараёнида кузатишни ва бу кўрсаткичлар белгиланган меъёридан фарқ қилса фаолият учун зарурий тузатишларни амалга оширишни тақозо этади.

Ўқитишда бошқаришнинг ёпиқ усулидан фойдаланишнинг бирмунча содда усули — бу ўқувчини сўроқ қилиш ва ўқув ма-

териалини ўзлаштиришда йўл қўйётган ҳатоларини зудлик билан тушунтириш, сўроқ натижаларини ҳисобга олган ҳолда қўшимча машқлар бажариш зарур.

Бошқаришнинг муҳим жиҳати шундаки, агар Ма фақат ўқувчи(талаба) томонидан бажарилса, бошқариш алгоритми (Б) ўқитувчи томонидан ёки ўқувчи(талаба) ҳам бажариши мумкин. Бунинг учун ўқитувчи нафақат ўқувчиларга топшириқ ёки машқ тавсия этади, балки уларнинг тўғри жавобларини (эталонларини) ҳам беради. Шунда ўқувчилар ўз фаолиятларини текшириши ва ҳаракатларини тузатиш имконига эга бўладилар.

Шундай қилиб, дидактик жараёни (4-элемент) лойиҳалаш қонуниятларини юқорида баён қилдик. Бироқ унинг ҳар бир босқичи илмий жиҳатдан асосланган ўқитиш методлари ва воситаларини танлашнинг талаб этади. Дидактик жараёнинг ҳар бир босқичига мос келадиган ёки дидактик жараён назариясига асосланган ўқитиш методлари таснифи педагогика фанида 1983 йил ишлаб чиқилди ва педагогик амалиётга жорий этилди. Улар уч гуруҳ методларидан иборат: 1-гуруҳ — ўқиш ва меҳнатга рағбатлантирувчи ва мотивация методлари; 2-гуруҳ — ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари; 3-гуруҳ — ўқув-билиш фаолиятини бошқариш методлари [23].

Дидактик жараён самарадорлигини ёки педагогик технология мақбуллигини белгиловчи омиллардан яна бири ўқитиш шакллариини ўқув фаолияти босқичларига мос ҳолда тўғри танлаш ва уларни оқилона чағиштириш принципи ҳисобланади.

Ташкилий шакллар

Дидактик жараёни ташкил этишда ўқитувчи ўқув-билиш фаолиятининг ташкилий шакллариини (5-элемент) ҳам таълим мазмунига мос ҳолда танлай олиши керак. ПТни лойиҳалаш шартларидан бири ҳам «ташкилий шакллар»ни тўғри ташкил этиш саналади. Педагогикада ўқитишнинг ташкилий шакли деганда ўқувчи(талаба)лар ўқитиш жараёнида қўйилган ташқи шарт-шароитлар йиғиндиси тушунилади.

Маълумки, таълим тизимида билиш фаолияти аудиторияда (маъруза, семинар, лаборатория, ўқув маслаҳати, синов, имтиҳон) ва аудиториядан ташқарида (уйда, кутубхонада тайёргарлик, лойиҳалаш, талқикотчилик, тўғарак ва бошқа) ташкил этилади.

Педагог ўқув фаолияти шакллариини танлашда қуйидаги саволларга жавоб топиши керак: дидактик жараён иштирокчиси ким (ўқувчи, талаба, тингловчи) ва у қандай бошқарилиши керак (ўқув фаолиятини ўқитувчи бошқаради, автоматлашган

синф ёрдамида ёки бошқа техник воситалар ёрдамида: кино-диафильм, компьютер, модели таълим ва ҳаказо).

Дидактик жараён у ёки бу техник воситалардан таълим мазмунига мос ҳолда узлуксиз қўллашни тақозо этади. Бу йўналиш ПТнинг мавжудлик шартларидан биридир.

Педагог

Педагогик технологиянинг лойиҳачиси ҳам, уни амалиётга жорий этувчи ҳам педагог (6-элемент)

ҳисобланиб, малакали мутахассис тайёрлашдек муҳим ижтимоий (давлат) буюртмасини бажаради. Хўш, педагогнинг педагогик тизимда тутган ўрни нимадан иборат?

1. Ўқитувчи давлат буюртмасига мос келадиган таълим-тарбия мақсадини (2-элемент) ташхисланувчан ҳолда аниқ ва равшан белгилаши керакки, натижада ажратилган вақт ичида унга эришишни таъминлайдиган дидактик жараённи тузиш ва жорий этиш тўғрисида ҳулоса қилиш мумкин бўлсин.

2. Ўқитувчи белгиланган таълим мақсадига тўғри келадиган ўқув-тарбиявий жараён мазмунини (3-элемент) саралашда фаннинг абстракция поғоналарини (β) ва ўзлаштириш даражаларига (α) мослигини инобатга олиши зарур.

3. Ўқитувчи педагогик тизимнинг таркибий элементи сифатида дидактик жараённи (4-элемент) тузиш талаблари билан таниш бўлиши ва унинг энг мақбул вариантини ҳар бир дарс мавзусига боғлиқ ҳолда лойиҳалаши керак. Бу талаблар жадаллаштириш ва табиатан монандлик принциpidир. Жадаллаштириш принциpi дидактик масалаларни маълум вақт доирасида бирмунча тез ва юқори савияда ҳал эта оладиган дидактик жараённи қўллашни талаб этади. Таълим ва тарбияда жадаллаштириш принципини аниқлаб берувчи омил ўқувчиларнинг маълум фаолиятни ўзлаштириш тезлиги ҳисобланади. Иккинчи принцип ўқув-тарбиявий жараённи шундай ташкил этишга асосланадики, бунда мумкин қадар ўқувчиларнинг кенг доирада тажриба (билим, кўникма ва ижодий фаолият) эгаллашига имкон туғдирадиган ва уларнинг ақлий заковатини ривожлантира оладиган механизм вужудга келсин.

4. Ўқитувчи дидактик жараённи амалга оширишда ўқитишнинг самарали шакллари (5-элемент) фойдалана олиши зарур. Бу педагогик тизимда элементларнинг маълум қонуният асосида боғлиқ эканлигини билдиради. Бу боғланишлардан фойдаланиш ва мақбул бўлган ташкилий шакллар топиш таълимда расмийлаштирилган йўқотишга йўл очади.

5. Ўқитувчи педагогик тизимнинг иштирокчиси бўлган ўқувчи (талаба)нинг (1-элемент) таълим мазмунини ва тарбия таъсирини қай даражада эгаллаётганлигини энг мақбул усуллар билан назорат қилиб бориши лозим. Олинган ахборотлар педагогик тизимни мақсадга мувофиқ тарзда бошқариш имкониятини беради ёки педагогик тизимдаги қайси элементнинг мазмунини тузатиш керак эканлигини белгилаб беради.

2.3 Ўқитувчи фаолиятининг технологияланувчанлиги

Педагог бўлганим учунми, ҳар қалай ўқувчилик йилларим, ўқитувчиларим, синфдошларим тез-тез кўз олдимда намоён бўлади. Орадан роппа-роса ўттиз йил ўтибди ... Мактаб қўнғироғи чалиниши билан ҳар куни синфлар минглаб ўқитувчиларни ўзига чорлайди. Мана улар мактаб йўлаги бўйлаб дадил юриб келишар-япти, синф эшиги сим-сим очилади-ю ва ... улкан сирли ҳаёт бошланади. Унинг номи педагогик фаолият, педагогик ижод.

Бугун Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланган вазифаларни амалга ошириш учун ижодий педагогикага, ижодкор ўқитувчига эҳтиёж ниҳоятда ортиб бормоқда. Ажойиб мактаб қурилиши мумкин, ўқув хоналари замонавий жиҳозлар билан безатилиши мумкин, янги ўқув дарсликлари нашр қилиниши мумкин — лекин буларнинг ҳаммаси ҳали етарли эмас. Мактабга ҳақиқий педагог, ўқитувчи — шахс кириб келгандагина улар жонланади, ижодий педагогиканинг машъаласи учқунланади, педагогик назария ва тизимлар, кўргазмали қўлланмалар ҳаракатга келади. Бугун таълим муассасаларига ижодкор ўқитувчилар керак. Президентимиз «замонавий билим бериш учун, аввало, мураббийларнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак» деганда фидокор педагогларни назарда тутган эди.

Ижодий педагогик фаолият — бу инсон шахсини, унинг дунёқарашини, ишончини, онгини, хулқини шакллантиришга бўйсиндирилган чексиз масалаларни ечиш жараёнидир. Психологик-педагогик адабиётларда педагогик фаолият турлари (таълим берувчи, тарбияловчи, ривожлантирувчи, сафарбарлик, тадқиқотчилик, ташкилотчилик, коммуникатив ва бошқа) қатор олимлар томонидан тадқиқ қилинган. Шу билан биргаликда педагогик фаолият мунтазам ўзгарувчан, янгиланувчан, ривожланувчанлиги билан ажралиб туради, унга ижтимоий буюртма узлуксиз таъсир кўрсатади.

Ўқув-тарбиявий жараёнини илгор педагогик технологиялар билан таъминлаш вазифаси ҳам бевосита ўқитувчилар ижодкор фаолиятини, қаламгерсизлиги, ишлаб чиқаришга тегинли бўлган соҳа билимларини талаб этади. Моламики, технология мавжуд экан, уни таълим-тарбияга сингдириш шарт экан, бу жараён қасрда кечини мумкин, деган савол тутилиши табиий. Жавоб аниқ: у, шаксиз, педагогик корхонада — педагогик ишлаб чиқариш жараёнида рўй беради. Таълиқти педагоглардан бири таъкидлаганидек, «бизнинг педагогик ишлаб чиқариш ҳеч қачон технологик мантиқ бўйича қурилмаган, аксинча ҳар доим ахлоқий ваъз (насиҳат) мантиқи бўйича қурилган. Шу сабабдан таълимда ишлаб чиқаришнинг барча муҳим бўлимлари шунчалик иштироксиз қолипти». Ушбу фаслнинг вужудга келиш сабабларидан бири ҳам ана шу ҳолат.

Энгилликда педагогик атамалар таркибига «технология», «операция» (амал), «ишлаш қобилияти», «техник назорат», «допуск» (ўлчам фарқи) каби қатор тушунчаларни киритиш, уларнинг педагогик таълиқинини яратиш ва бевосита ўқитиш жараёнида қўллаш кундалик заруратга айланмоғи даркор. Замонавий ўқитувчи фаолияти билимларни узатувчи оддий методист сифатида эмас, балки «ўқитувчи-технолог» нуқтаи назаридан баҳоланиши керак.

Технология — бу шахсни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш қонунларини ўзида жо қиладиган ва яқиний натижани таъминлайдиган педагогик фаолиятдир. «Технология» тушунчаси регулятив (тартибга солиб турувчи) таъсир этиш кучига эга бўлиб, эркин ижод қилишга унлайди:

- самарадор ўқув-билиш фаолиятининг асосларини топиш;
- уни экстенсив (куч, вақт, ресурс йўқотишга олиб келадиган самарасиз) асосдан кўра интензив (жадал), мумкин қадар илмий асосда қуриш;
- талаб этилган натижаларни кафолатлайдиган фан ва тажриба ютуқларидан фойдаланиш;
- ўқитиш давомида тузатишлар эҳтимолини лойиҳалаш методига таянган ҳолда йўқотиш;
- таълим жараёнини юқори даражада ахборотлаштириш ва зарурий ҳаракатларни алгоритмлаш;
- техник воситаларни яратиш, улардан фойдаланиш методикасини ўзлаштириш ва бошқа.

Технология мураккаб жараён сифатида қатор ўқитиш босқичларидан, ўз навбатида бу босқичларнинг ҳар бири ўзига хос амаллардан иборат бўлади.

Амал — ўқитувчининг синфда мавзу бўйича ўқув элементларини тушунтириш борасидаги бажарган ишлар йиғиндиси бўлиб, ўқитиш жараёнининг шу босқичида тугалланган қисмини ташкил этади. Агар ўқув предметининг ҳар бир мавзуси алоҳида **босқич** ҳисобланса, шу мавзу бўйича ўқув элементларининг ҳар бири алоҳида амал сифатида қаралиши мумкин. Амал технология асосини ташкил этиб, таълим мақсадини режалаштиришда ва амалга оширишда эътиборга олинадиган асосий элемент ҳисобланади. Амаллар бир қатор **усуллардан** иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири **ҳаракатларга** бўлинади. Бошқача қилиб айтганда, бирор бир ўқув элементини тушунтириш учун ўқитувчи самарали таълим воситалари, методларидан фойдаланиш давомида у ёки бу алгоритмик ҳаракатни мақсадига мос ҳолда аниқ бажаради.

Техник назорат — ўқитувчи (лаборант) фаолиятига тегишли функция бўлиб, технологияда иштирок этаётган воситаларнинг техник ҳолатини аниқлаш ва баҳолашдир. Бинобарин, қўлланиш зарур бўлган ўқитишнинг техник (ёки кўргазмали қуроллар, тренажерлар ва бошқа) воситаларини машғулот олдида тайёрлаш ёки ишлатиш жараёнида ўзгарадиган хусусиятларини белгилаб олиш таълим жараёнининг бир текисда, узлуксиз давом этишини, вақтдан самарали фойдаланишни кафолатлайди. Вақт ўтиши билан у ёки бу техник восита кўрсаткичлари ўзгариши, паспортида кўрсатилган миқдордан фарқланиши мумкин. Шу билан "допуск" тушунчаси технологияда қўлланилади. **Допуск** — энг катта ва энг кичик чекли ўлчамлар орасидаги фарқ, ўлчамдир. Дидактик жараёнда фойдаланилаётган ҳар бир техник восита учун допуск майдони — ишлатиш чегараси бўлади. Агар шу чегара бузилса педагогик технология босқичлари сифатига путур етади ёки кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Демак, ўқитишнинг техник воситасини яроқли ҳолга келтириш чоралари кўрилади.

Допуск тушунчасига, шунингдек, рейтинг тизимида ҳам дуч келишимиз мумкин. Ўқувчи (талаба) билимини баҳолашда чекли баллар миқдори келтирилади: "ўрта" — 55 - 64,9; "юқори" — 65 - 85,9; "жуذا юқори" — 86 - 100. Демак, ўқувчи билимини "ўрта" баҳолашда допуск қиймати — $64,9 - 55 = 9,9$ ва ҳоказо.

Ўқитувчи фаолияти тавсифномасида **"технологияланувчанлик"** ўзига хос янги тушунча сифатида ўз ўрнини топиши керак. У таълим жараёнининг самарадорлигини, мақбуллигини, илмийлигини, янги сифат даражасига кўтарилганлигини белгилаб беради. Ёхуд технологияланувчанлик — бу педагогик жараёнинг техника-

вий қуролланганлигини ёки инструменталлик даражасини белгиловчи тик кўрсаткичдир.

Технологияда олдиндан белгиланган мақсадга тўлиқ мос келадиган натижаларни таъминловчи предметли соҳанинг объектив қонунлари ўз ифодасини топади. Бироқ педагогик фаолиятнинг технологик жиҳатлари (техникавий ёки бошқа материалли фаолиятдан фарқланувчи) шахс сифат кўрсаткичларидан, унинг маъзи эса — ҳаяжонли-ахлоқий тажриба элементларидан айри ҳолда бўлиши мумкин эмас.

Педагогик технология инсон онги, тафаккури билан боғлиқ билимлар соҳаси сифатида мураккаб ва ҳаммага ҳам тушунтириш мумкин бўлмаган педагогик жараёни ифода этади. Унинг ўзига хос жиҳати — тарбия муаммосини ҳам қамраб олишидир. Демак, технология самарадорлиги инсон ўзининг кўпқиррали томонлари билан унда қанчалик тўлиқ намоён бўляпти, унинг психологик-касбий жиҳатлари, уларни келажакда ривожланиши (ёки пасайиши) қандай ҳисобга олиняпти, деган саволларнинг ечимига боғлиқ экан. Шу жиҳатдан олганда технология шахснинг ривожланиш босқичларини лойиҳалаштириш, таххислаш каби имкониятларга ҳам эга бўлади. Бу эса ўқитувчининг технологик жараён билан ишлаш қобилиятига боғлиқ.

Ўқитувчининг белгиланган таълим (тарбия) вазифаларини меъёрий ҳужжатларда кўрсатилган талаблар асосида йўл қўйиладиган чегаравий кўрсаткичлар доирасида бажариш ҳолати **ишлаш қобилияти** деб аталиши мумкин. Бинобарин, у ёки бу фан ўқитувчисининг маҳоратини аниқлашда унинг фаолияти давлат таълим стандартлари талабларига ва педагогик шартларга нечоғлиқ мос келиши назарда тутилади.

Педагогик нашрларда ўқитувчи фаолиятини баҳолаш учун қатор кўрсаткичлар тавсия этилади, шу жумладан:

1) педагогик натижавийлик — ўқитувчи ўқитган гуруҳида фан бўйича ўзлаштиришнинг ўртача қиймати;

2) ўқитишнинг илмийлик даражаси — ўқитувчининг ўқув элементларини фан абстракцияси поғоналари бўйича тушунтириши;

3) таълим мазмунини методик тайёрлаш — умумийлиги, изчиллиги, ҳаракатдалиги, ортиқча эмаслиги каби талабларни эътиборга олиниши;

4) таълимда у ёки бу натижани қўлга киритиш йўлларида самарали фойдаланиш — экстенсив ёки интенсив шароитда ва ҳоказо.

Аслида ижодкор ўқитувчи учун асосий касбий-меъёрий кўрсаткич — бу биринчи навбатда ўз ҳолатини педагогик жараёнда бунёдкор сифатида ҳис этиши ва англаб етишидир. Ўқитувчи ўзининг педагогик фаолиятга хусусий касбий яроқлилигини, педагогик воқеликдаги ўз ўрнини баҳолай олмас экан, ундан ҳеч қачон ижодкорликни талаб қилиб бўлмайди. Педагогик фаолиятга кириб келаётган ҳар бир инсон ўзининг унга мосланувчанлигини, қолаверса "инсон-инсон" кўринишдаги касблар тизимига — педагогик меҳнат ана шундай тизим — лаёқати, қизиқиши борлигини тўлиқ тасаввур этиши керак. Бу сифатни аниқлаш йўллари хилма-хил. Мисол тариқасида қуйидаги тайёр тестни тавсия этиш мумкин (Климов Е. А.):

1. Бошқалар сизни мулоқотда хафа қилиб қўядиган, озор берадиган шахс деб ҳисоблайдими?

2. Сизнинг дилингизда мулоқот натижасида турли эҳтирослардан ҳосил бўлган хафагарчилик ёки хурсандчиликлар узоқ сақланиб турадими?

3. Кайфиятингизда кўтарилиш ва тушиш ҳоллари тез-тез бўлиб турадими?

4. Ўз номингизга қилинган танқиддан оғир ва узоқ азият чекасизми?

5. Сизни шовқин, кувноқ компания чарчатадими?

6. Янги одамлар билан танишганингизда ўзингизда сезиларли даражада қийналиш, уялиш ҳолатлари кечадими?

7. У ёки бу ҳақда ўзга одамлардан сўрагандан кўра китоблар ёрдамида билиб олишингиз енгил ва ёқимлими?

8. Ўзингизда ёлғиз дам олиш, жимжитликда бўлиш истаги тез-тез сезилиб турадими?

9. Сиз гаплашиш тўғри келганда керакли сўзларни узоқ қидирасизми?

10. Сиз кенг даврада янги танишувдан кўра доимий таниш бўлган кичик гуруҳни хоҳлайсизми?

Агар жавоблар кўпчилик саволларга "ҳа" тарзда бўлса, очиги педагогик фаолият осон кечмайди. Ўқитувчининг ўз-ўзини касбий-шахсий тарбия ишлари соҳасида кўп меҳнат қилишига тўғри келади. Энг муҳими, хусусий педагогик фаолият моҳиятини, аҳамиятини ва мақсадини тушуниб етиш, доимий равишда жорий ўқитиш вазифаларини истиқболлилари билан бирга олиб боришни удаллаши керак. Агар шу қобилият ўқитувчида йўқ бўлса, у яхшигина "бажарувчи" бўлиши мумкин, лекин ҳеч қачон ижодкорлик поғонасига кўтарила олмайди.

Педагогик технология эса ҳар доим таълим мақсадини аниқ ўрнатишдан бошлаб то унинг натижаларини баҳолашгача бўлган босқичларнинг ҳар бири учун ижодий фаолиятни талаб этади. Хўш, ўқитувчи фаолиятининг технологияланувчанлик даражаси қандай мезонлар билан ўлчанади? Фикримизча, бундай мезонлар сифатида қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- таъхисланувчан ўрнатишган мақсад — ўқувчи(талаба) томонидан дидактик жараён маҳсули сифатида ўзлаштирилган аниқ ўлчамли тушунчалар, амаллар, фаолият турлари;

- таълим мазмунини ўқув элементлари ёрдамида баён қилишда абстракция поғоналарининг ва ахборотларни ўзлаштириш даражасининг ҳисобга олиниши;

- ўқув материалларини ўзлаштириш босқичларининг етарлича мантикий қатъиянлиги - дидактик жараён тузилмасига мослиги;

- ўқув жараёнига янги воситалар ва ахборотлаштириш усуллариининг жорий этилиши;

- ўқитувчининг қоидабоп (алгоритмли) ва эркин, ижодий фаолиятидаги мумкин бўлган четга чиқиш чегарасининг кўрсатилиши;

- ўқувчи(талаба) ва ўқитувчи фаолиятида шахсий мотивлашганликнинг таъминланиши (эркинлик, ижодиёт, курашувчанлик, ҳаётий ва касбий моҳият ва бошқалар);

- ўқитиш жараёнининг ҳар бир босқичида коммуникатив муносабатларнинг, ахборот техникалари билан муомала қилишнинг мақсадга мувофиқлиги.

Ўйлаймизки, бу кўрсаткичлар лойиҳаланган ўқув жараёнининг технологик даражасини тўлиқ ифодалайди, амалда жорий этилиши эса ўқитувчини юқори малакали мутахассисга айлантиради, ўқувчи(талаба)нинг нуфузини ҳам бирмунча оширади ва ижодий фаолиятни ривожлантиришнинг янги қирраларини очади. Шу билан биргаликда таклиф этилганлар "ҳақиқатнинг охириги бекати" деган фикрдан узоқмиз, чунки педагогик технологияни лойиҳалаш шунчалик мураккаб жараёнки, у ҳар бир таълим тури, қолаверса, ҳар бир фан учун ўзига хос ижодкорликни талаб этади.

Агар ўз педагогик фаолиятинингизнинг ушбу мезонларга мос келишини таъминлаётган бўлсангиз, шубҳасиз, Сиз лойиҳа муаллифисиз. Энди методист-ўқитувчиликдан "педагог-технолог" даражасига кўтарилингиз. Шундай янги касбий фаолият ҳар бирингизга насиб этсин.

III ҚИСМ. ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ КОНЦЕПЦИЯСINI РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

3.1. Педагогик технология Давлат Маркази: давр эҳтиёжи ва муаммолар

Илмий жамоатчилик ва педагоглар тушунчасида «концепция» сўзи бирмунча маънодор — таълимга ёки бирор фанга оид давлат ҳужжати ҳисобланади. Мисол тариқасида «олий профессионал таълим концепцияси», «умумий ўрта таълим концепцияси», «меҳнат таълими концепцияси», «педагогика фани концепцияси» каби меъёрий таълим ҳужжатларини келтириш мумкин. Концепция (лотинча — *conceptio*) — бу етакчи гоя, аниқловчи фикр, ҳодиса ва жараёнларни турлича тушуниш, қарашлар тизими каби маъноларни англатиши ҳисобга олинса, юқоридаги фикрнинг мутлоқлигига маълум даражада путур етади. Аниқроғи, концепция тушунчаси бугунги тилимизда маълум объект тўғрисидаги фикрлар мажмуаси маъносида бемалол ишлатилиши мумкин. Биз «педагогик технология концепцияси» иборасини қўллаганда меъёрий ҳужжат сифатида эмас, балки объектни ҳар томонлама ўрганиш ва ривожлантириш учун зарур бўлган шарт-шароитлар, уларни вужудга келтириш омиллари ҳақидаги хулосаларни илмий асосланишини тушунамиз. Эҳтимол, вақти-соати етиб келиб бу педагогик феномен ҳам давлат ҳужжати даражасида ишлаб чиқилиши мумкин, буни келажак кўрсатади.

Тезкор вақт кутиб турмайди, ҳаёт чархпалаги ўз қонуниятлари ўқи атрофида айланаверади. Замонавий педагогик технологияларни ўқув-тарбиявий жараёнга жорий этиш вақти ҳам кундан-кун қисқариб бораёпти... Биз эса сиз билан ҳамон бефарқмиз, агар таъбир жонз бўлса — мудроқ уйқудамиз. Бу ҳолат ҳақни равишда безовталанишга, ташвишланишга сабаб бўлмаяптимикиан, дея ўйга толасан, киши. Президентимиз биринчи чақириқ Олий Мажлисининг XIV сессиясида сўзлаган маърузасида «...замонавий педагогик ва ахборот

технологияларини ўз вақтида ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлашни алоҳида назорат остига олиш зарур»лиги ҳақида куйиниб гапирганларини бир эсланг! Бу кимга қарата айтиляпти?

Таниқли маънавиятшунос Турсуной Содиқова таъбири билан айтганда, дўппини бошдан олиб, мундоқ бир танамизга ўйлаб кўрайлик: бу мурожаатми ёки даъват? Йўқ, иккаласи ҳам эмас, балки педагогик фаолият билан шуғулланаётган ҳар бир киши учун **масъулият ва мажбуриятдир.**

Фикримизча, бу давлат буюртмаси таълим-тарбия жараёнини ривожланган демократик давлатлар даражасида такомиллаштиришнинг устувор йўналиши бўлиб қолди. Бу буюртма баъзи олимларнинг вақтли нашрларда онда-сонда чоп этилаётган мақолалари билан ёки йил давомида бир-икки марта ўтказилаётган илмий-амалий анжуман тавсиялари, ўқиладиган маърузалар билан ҳал этиб бўлмайди.

Янги педагогик технологиялар узлуксиз олиб борилган режали тадқиқотлар натижалари, шунингдек, илғор мактаб тажрибаларини ўрганиш ва уларни технология қонуниятларига мослаштириш каби ижодкор фаолият эвазига яратилади. Фарб давлатларида бу муаммо Давлат корхоналари фаолиятини йўлга қўйиш ҳисобига ҳал этиляпти (қаранг: 1-чизма). Бизда ҳам ривожланган мамлакатлар қатори «Педагогик технология Давлат Маркази»ни ташкил этиш вақти етиб келмадимикин? Нима учун вақтни қўлдан бой беришимиз керак? Бу борада ким, қайси вазирлик ташаббусни қўлга олади? Ахир Юртбошимиз «... алоҳида назорат остига олиш зарур»лигини уқтиряпти-ку? Хуллас, саволлар кўп... Ана шу давлат корхонаси ташкил этилсагина, педагогик технология концепцияси «ғилдираги» ҳаракатланади, ўқув юртларининг жавобгарлиги янада ошади, фан ўқитувчиларининг фаолияти ижодий йўналишга бурилади. Марказнинг бош вазифаси: ҳозирги кунда бир-биридан «изоляция»ланган педагогик тизимлар — мактабгача, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар, олий таълим фаолиятларида фойдаланиш мумкин бўлган яхлит технологияларни лойиҳалаш, амалиётга жорий этиш ва оммалаштириш каби улғувор ишларни йўлга қўйган бўларди.

Марказ тузилмаси (5-чизма) қуйидаги бўлимлардан иборат бўлиш мумкин: «Янги педагогик технологияларни лойиҳалаш», «Ўқув жиҳозлари ва ўқитишнинг техник воситаларини (ЎТВ) лойиҳалаш ва ишлаб чиқиш», «Халқаро ҳамкорлик», «Илғор

педагогик тажрибаларни ўрганиш ва технология қонуниятларига мослаштириш», «Педагогик технология» журнали таҳририяти. Бу бўлимларнинг зарурати тўғрисидаги фикрларни изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

5-чизма. Педагогик технология Давлат Маркази тузилмаси

1. **Янги педагогик технологияларни лойиҳалаш бўлими.** Янги технологиялар ўқув жараёнини илмий асосда қуришни талаб этади. Яқинда ўтказилган бир илмий анжуманда ҳамкасбим «нима, ҳозир ўқув жараёни илмий асосда қурилмаяптими? деган саволни ўртага ташлади. Унга жавоб ҳам қисқа ва аниқ бўлди: «йўқ». Бу «йўқ»нинг мағизи шундан иборатки, ҳозир таълим муассасалари фаолиятида ПТ қонуниятларига таянган ўқув-тарбиявий жараён ташкил этилмаяпти. Бу қонуниятлар моҳияти билан сиз юқорида батафсил танишдингиз: ташхисланувчан мақсад, таълим мазмунининг абстракция поғоналарида баён этилиши, ўқув материалларини ўзлаштириш сифати, дидактик жараён тузилмаси, объектив назорат ва бошқа.

Кўпчилик ўқув жараёнини илмий асосда ташкил этиш деганда тор маънода, яъни ўқитишнинг илмийлик принципини назарда тутишади. Илмийлик принципи бошқа дидактик принциплар қаторида ўз хусусий жиҳатларига эга: илмий атамалардан, таърифлардан, тушунчалардан фойдаланиш, ҳодисаларни очиш тарихи, унинг тикланиш ва ривожланиш истиқболлари ва бошқа.

Янги технология нуқтаи назаридан педагогик жараёни илмий асосда ташкил этиш ўқитувчидан маълум ўқув вақти че-

гарасида мавзу бўйича белгиланган ўқув элементларини ўқувчи(талаба) томонидан ўзлаштирилиши учун энг мақбул дидактик жараёни қуриш маҳоратини талаб этади. Дидактик жараён эса ҳар қандай педагогик технологиянинг асосини ташкил этишини юқорида эслатган эдик.

Бўлим фаолиятидаги устувор йўналиш — бу саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, тиббиёт, иқтисодиёт каби соҳа технологияларини дидактик таҳлил қилиш ва имкониятларини баҳолаш асосида янги педагогик технологияларни лойиҳалаш ҳисобланади. Бу ерда, албатта, лойиҳаланган янги технологиялар ўз мазмуни ва тузилмасига кўра таълим муассасаларининг ўқув дастурларига, ўқувчи ёки талабанинг ўзлаштириш имкониятлари ва ёшлик хусусиятларига мос келиши шарт. Лойиҳада янги технологияларнинг сифат кўрсаткичлари ҳам назардан четда қолмаслиги керак.

Шундай қилиб, бўлимда янги педагогик технология муаллифлари — педагогика фанининг билимдонлари фаолият кўрсатишади ва ўз лойиҳаларининг сифатини аниқлаш учун таълим муассасаларида тажрибалар ўтказишади. Фақат тажриба-синовдан муваффақиятли ўтган лойиҳаларгина янги технология сифатида тан олинади ва Марказ томонидан педагогик амалиётда қўллаш учун тавсиялар беради.

2. Ўқув жиҳозлари ва ўқитишнинг техник воситаларини лойиҳалаш ва ишлаб чиқиш бўлими. Марказда бу бўлимнинг фаолият кўрсатиши фан ва техниканинг жадал суръатларда ривожланиши ва унга мос ҳолда ахборотлар ҳажмининг кескин кўпайиб бориши билан боғлиқ. Инсон мияси турли хил ахборотларни турли даражада қабул қилиш қобилиятига эга, бу эса маълумотларни енгил, эркин ва қизиқарли узатишни талаб этади. Техник воситалардан дарс жараёнида самарали фойдаланиш дидактика муаммоси ҳисобланиб, асосан, кўрсатмалилик принципини таъминлаш борасидаги фаол ҳаракат, усул деб баҳолаш мумкин.

Таълимда кўрсатмалилик зарурати билиш жараёнининг характери, яъни жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга, ундан кейин эса амалиётга ўтиши билан боғлиқ. Педагог ва психологларнинг таъкидлашича, сезги, қабуллаш, тасаввур қилишдан ташқарида фикрлар ҳаракатланмайди, шунингдек, ўқитиш жараёнида ҳам олға силжиш бўлмайди. Кўрсатмалилик фақатгина онгга таъсир этиш билан чегараланмасдан ўрганувчидан маълум ҳис-ҳаяжонни, мотивни ҳам юзага чиқаради, ҳис этиш

ва мантиқий фикрлаш бирлиги асосидагина эгалланган билимлар мустаҳкамланади.

Бугун таълимни ривожлантиришнинг янги поғонасига ўқитишнинг техник воситаларисиз (ЎТВ) кўтарилиб бўлмайди ёхуд ПТнинг муҳим сифат кўрсаткичларидан бири — ахборотларни ўқувчи(талаба)ларга узатиш тезлиги айнан шу воситалар ёрдамида таъминланади. ЎТВ фақат кўрсатмалилик принципини таъминлайди, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. ЎТВ деганда биз экранли ва овозли воситаларни намоёниш қилиш учун қўлланиладиган қурилмалар, мосламалар билан биргаликда замонавий дастурли таълимнинг у ёки бу кўринишларини (компьютер, электрон алоқа ва бошқа) ҳам тушунамиз. Бу дидактик воситалар маълум даражада умумийликка эга бўлиб, ҳозирги кунда барча таълим босқичларида — болалар боғчасидан тортиб университет аудиторияларида кенг фойдаланилмоқда. Бу йўналиш ХХІ асрда яна ҳам ривожланади ва ҳар бир таълим корхонасида ахборотлар мониторинги вужудга келади.

Хўш, ЎТВни лойиҳалаш ишлари билан нима учун ПТ Маркази шуғулланиши керак? Республикамизда бу муаммо билан шуғулланаётган институт ёки илмий корхона мавжудми? Мактаб ёки бошқа ўқув юртлари учун ўқув жиҳозлари ишлаб чиқадиган завод ишлаб турибдими? Бугун бу саволларга аниқ жавоб топиш керак бўлади, чунки улар Миллий дастурда келтирилган таълимнинг янги моделини ҳаётга татбиқ этиш даражаларини белгилаб беради. Собиқ иттифоқ Педагогика Фанлари Академияси таркибида «ЎЖ ва ЎТВ» (ўқув жиҳозлари ва ўқитишнинг техник воситалари) илмий тадқиқот институти 1965 йилдан бошлаб фаолият кўрсатаётган эди. Эндиликда бу институт Россия Таълим Академияси тасарруфида ишлаб турибди ва илмий жиҳатдан асосланган ва меъёрларга мос келадиган ўқув жиҳозларини, техник воситаларни яратиш ҳамда заводларда ишлаб чиқиш учун тегишли буюртмалар тайёрлаш, улардан фойдаланиш методикаларини лойиҳалаш билан машғул.

Ачинарли томони шундаки, мамлакатимиз ўқув юртларидаги мавжуд техник воситалар ниҳоятда эскирган, фойдаланиш имкониятлари деярли йўқ бўлганлиги учун бир четда чанг босиб ётибди. Республикамизда эса бирор илмий тадқиқот институти бу муаммо билан шуғулланаётгани йўқ. Ахир ЎТВ — бу фақат компьютерлардан иборат эмас-ку?! Қачонгача уларни

четдан харид қилиш мумкин? Ўқувчилар психо-физиологияси ва гигиеник талабларга жавоб бера оладиган жиҳозлар ва мосламалар лойиҳаларини яратиш илмий тадқиқот натижалари асосида амалга оширилади. Бундай лойиҳалар фикримизча, Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти таркибида ҳамда Олий ва ўрта махсус мактаб муаммолари институтида махсус лабораториялар ташкил этишни тақозо этади. Ўқув жиҳозлари ва ЎТВнинг энг мақбул лойиҳалари асосида тегишли заводларда намуналар яратиш ва уларни ўқув юртларида тажриба-синовдан ўтказиш, шундан кейингина серияли ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш керак бўлади.

Педагогик технология Давлат Маркази ҳам барча таълим корхоналари учун умумий бўлган зарурий жиҳозлар лойиҳаларини тайёрлаш ва шу асосда таълим жараёнини ташкил этиш технологияларини ҳисобга олган ҳолда заводлар билан ҳамкорликни йўлга қўйган бўларди. Бу жараён чет эл тажрибаларини ўрганиш билан бевосита боғлиқдир.

3. Халқаро ҳамкорлик бўлими. Бу бўлим бажариши лозим бўлган вазифаларни чамаласак: 1. Маориф соҳасидаги халқаро ташкилотлар фаолиятини ўрганиш. Биринчи навбатда, ЮНЕСКО ва Халқаро Маориф бюроси, шунингдек, Парижда жойлашган «Таълимни ривожлантириш Халқаро институти» фаолиятларини кузатиш ва ҳамкорлик қилиш. 2. Таълим тўғрисидаги мавжуд Жаҳон меъёрий ҳужжатларини (Инсон ҳуқуқлари Декларацияси, Бола ҳуқуқлари тўғрисида Декларация, Таълим соҳасидаги дискриминация билан курашиш ҳақидаги Конвенция ва шу каби 30 дан ортиқ халқаро ҳужжатлар) ўрганиш асосида таълимни ривожлантиришнинг глобал ва минтақавий йўналишларини белгилаб олиш. 3. Жаҳон таълими тизимидаги янгиликларни, Халқаро конференциялар материалларини ўрганиш ва йирик мутахассислар билан ишчи йиғилишлар ўтказиб, таълимни башоратлаш ва режалаштириш назарияси ва амалиётининг долзарб муаммолари устида фикр алмашиш. Бу бўлим зарурати Миллий Дастурда белгиланган «Таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик» талабларига тўлиқ мос келишини таъкидлаш жоиз ва бу соҳада мамлакатимизда катта ҳажмдаги тадбирлар белгиланганлигини ва амалга оширилаётганини ҳам тан олиш керак.

4. Илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш ва технология қонуниятларига мослаштириш бўлими. Педагогик тажрибаларни ўрганишдан мақсад ўқитувчиларнинг серқиррали ва мураккаб

фаолиятидаги янгиликларни аниқлаш билан биргаликда илмий тадқиқот методи сифатида назария ва амалиёт бирлигини таъминлашга йўналтирилади.

«Илғор педагогик тажриба» шундай амалиётки, у ҳар доим ўзида янгилик элементларини, ижодкорлик намуналарини, на- ваторлик фаолият қирраларини мужассамлаштиради. Унинг асо- сий кўрсаткичи — натижавийлик, яъни таълим-тарбия соҳасида йиллар давомида эришилган турғун самара ҳисобланади. Педа- гогик тажрибаларни ўрганиш сермашаққат меҳнат талаб қилади ва ўзига хос метод (сўровнома, суҳбат, ҳужжатларни ўрганиш ва бошқа) ва шакллarga (педагогик ўқиш, педагогик илмий гуруҳ ва бошқа) эга. Марказда бу бўлимнинг мавжудлиги ана шу тадқиқотларни амалга оширишни назорат остига олади, чунки ПТ бугун пайдо бўлган янгилик ёки йўналиш эмас, у ҳар доим ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятида ўз аксини топади. Бошқача қилиб айтганда, ўқитиш жараёни маълум босқичлар, амаллар, усуллар, ҳаракатлардан ташкил топган технологик жараён ҳисобланади. Бу жараён ўқитувчилар томонидан онгли ёки сти- хияли тарзда ташкил этилади ва маълум даражада таълим мақсадига эришилади. Шунини таъкидлаш зарурки, бугунги кун мамлакатимиз таълим корхоналарида кўп-лаб ижодкор ўқитувчиларни учратиш мумкин, улар ўз касбининг фидойила- ридир (биолог У. Мислибоев, математик Қ. Мусаев, бошланғич синф ўқитувчиси М. Абдурасулов ва ҳ.к.). Бироқ педагоглар ҳар доим ҳам ўз янгиликларини «илғор тажриба» манбаига айлан- тиришга улгурмайдилар, натижада бу методика янги ПТ даражаси- га кўтарилмагани учун мактаб ёки туман остонасидан ташқарига ҳатлаб ўтаолмайди.

Ана шу технологияларни ўрганиш, қайта лойиҳалаш, тако- миллаштириш, кейин эса таълим фазосига жорий этишни Марказ ўз зиммасига олган бўларди.

5. «Педагогик технология» журнали таҳририяти бўлими. Бу- гун бу журналнинг нашр этилишига эҳтиёж сезилаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ўқитувчилар қўлига илмий асосланган ва тажрибада синалган ПТ лойиҳаларини етказишнинг самарали йўли — бу махсус журнал нашрини ташкил этишдир. Фарб дав- латларида бу номдаги журналлар аллақачон ўз ўқувчиларига эга ва узлуксиз равишда чиқиб турибди (қаранг: 1-чизма). Мисол учун, Японияда «Педагогик технология» журнали япон тилида ҳар уч ойда, «Педагогик технология соҳасидаги тадқиқотлар» жур- нали италия тилида, «Педагогик технология» журнали англиз тилида нашр этиляпти.

Бугун мамлакатимизда чиқаётган илмий-методик журналлар (Халқ таълими, Бошланғич таълим, Соғлом авлод учун ва бошқа) замонавий ПТ муаммоларини ўз мундарижасига сингдира олмаяптилар ва бу табиийдир: уларнинг ўз мақсадлари, мавзулари, ўрганиш объектлари ва ўқувчилари бошқа-бошқа.

Педагогик технология журнали халқ таълими турлари фаолияти учун мўлжалланган алоҳида технологияларнинг назарий ва амалий масалаларини узлуксиз ёритиб борган бўларди.

Хуллас, «қиссадан ҳисса» деганларидек, биз Педагогик технология Давлат Марказини ташкил этиш давр эҳтиёжи эканлигини таъкидлаган ҳолда баъзи бир мунозарали фикрларни ўртага ташладик. Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлидан дадил қадам ташлаётган мамлакатимизда шундай Марказнинг келажакда фаолият кўрсатишига ишончимиз комил.

3.2. Янги педагогик технология принциплари

Янги технологияларни лойиҳалаш ва улардан таълим-тарбия жараёнида мақсадга мувофиқ ҳолда фойдаланиш маълум қонуниятларга асосланади. Бу асослар ПТнинг ўзига хос жиҳатларини ифода этади ва методикадан фарқли томонларини кўрсатиб беради. Бошқача қилиб айтганда уларни ПТ принциплари деб аташ мумкин.

Принцип — латинча «*principium*» сўзидан олинган бўлиб асос, дастлабки ҳолат, бошқарувчи гоя, умумлашган талаб каби маъноларни англатади. Дидактикада олимлар принципларини турлича талқин қилишади: педагогик фаолиятни йўлга соладиган дидактик ҳолатлар, тавсиялар (В.И. Загвязинский, Л.И. Гриценко), ўқитишнинг меъёрий асоси (М.А. Данилов), дидактика ва методиканинг барча саволларини ечиш учун умумий талаблар (И.И. Кобиляцкий), дидактик мақсадларга эришиш усуллари (И.Я. Лернер) ва ҳоказо.

Биз *педагогик технология принциплари* деганда лойиҳаланган ўқув-тарбиявий жараёнини амалга оширишда юқори натижаларга эришиш учун риоя қилинадиган умумий меъёрлар ва талабларни тушунамиз. Демак, у ёки бу педагогик ҳодиса принцип бўлиши мумкин, бироқ уни ўқув жараёнида ҳисобга олиш (риоя қилиш) зарур бўлса, яъни унга таянилса.

Олиб борилган аналитик-синтетик тадқиқотларнинг кўрсатишича, ПТ принциплари дидактик принциплардан тубдан фарқ қилади ва ўзида муҳим сифат кўрсаткичларни

мужассамлаштирадн. Дарвоқе, таълимнинг тарихий ривожланиш босқичларида ўқув-тарбиявий жараёни амалга ошира оладиган ПТ мавжуд бўлганми ёки бу феномен бугун пайдо бўлди? Бу саволга академик В.П. Беспальконинг жавоби қуйидагича: «Педагогик технология ҳар доим ҳар қандай ўқитиш ва тарбиялаш жараёнида мавжуд, бироқ энг мақбул ўқитиш ва тарбиялаш технологиясини танлаш ва англаган ҳолда бошқариш педагогика фани ва мактаб амалиёти имкониятлари доирасидан четда қоляпти» [5,176]. Аслида ҳам мактаб (олий ўқув юрти) амалиётида ПТнинг моддий ташувчилари — китоблардан, техник воситалардан ва ўқитиш методикаларидан кўпдан буён фойдаланиб келинади ёки олдиндан режалаштирилган таълим-тарбия жараёни ўқитувчи фаолияти орқали амалиётга жорий этиляпти. Шу билан биргаликда ПТ — бу қотиб қолган, қисувга олинган яланғоч лойиҳа эмас, балки таълим ва тарбия самарадорлигини белгиловчи қатор омилларни баҳолаш имконини бераоладиган ижодкорлик, яратувчилик, фидойилик фаолияти натижасидир.

ПТ принципларини аниқлашда қуйидаги ҳолатлар эътиборга олинади: 1) мавжуд жамият талабларига мос келадиган таълим-тарбия мақсади; 2) дидактик жараёнинг объектив қонуниятлари; 3) таълим-тарбия жараёни амалга оширадиган шарт-шароитлар.

Янги ПТни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш ҳам моҳият жиҳатдан яхлитлик принципига асосланади. Бу принцип технология лойиҳаси яратилаётганда педагогик тизимнинг барча элементларини ўзаро таъсир остида бўлишини ва ўзаро боғлиқлигини эътиборга олишни тақозо этади. Яъни, таълим мақсадининг қатъиян аниқланиши (нега ва нима учун?), ўқув жараёни мазмуни (нима?), ташкилий шаклларни (қандай?), ўқитиш методлари ва воситаларини (нима ёрдамида?) саралаш ва танлашга кўмаклашиши, шунингдек, ўқитувчининг маҳорат даражасига боғлиқ ҳолда дидактик жараён самарасини аниқлашга имкон бериши керак.

Яхлитлик принципи педагогик технологияни ташкил этувчи элементлардан бирини янгилаб ёки ўзгартириб, қолганларига тегмасликни, қайта қурмасликни инкор этади. Мисол учун, таълим мақсадини ўзгартириб, унинг мазмунини ёки ўқитиш жараёнини эскича қолдириш мумкин эмас. Нима учун бугунги кунда Республикамиз халқ таълими тизимида чуқур ўзгаришлар ва ислохотлар амалга ошириляпти?

Биринчидан, таълим-тарбия мақсади янгиланди - эркин фикрлайдиган фуқарони, баркомол инсон. Шахсини шакллантириш зарур. Иккинчидан, бу ижтимоий буюртма ўз навбатида таълим мазмунини тубдан қайта қуришни, янги ўқув дарсликлари ва дастурларини яратишни келтириб чиқаради. Учинчидан, таълим-тарбиянинг янги мазмуни ахборотларни ўқувчи(талаба)ларга маълум вақт доирасида етказиш жараёнини тезлаштирувчи воситаларни талаб этади. Ана шу ваздан янги педагогик ва ахборот технологияларини яратиш Президентимиз томонидан олимларимиз олдида кўндаланг вазифа қилиб қўйилган. Педагогик фаолият юргизаётган ҳар бир шахс бу муаммоларни тўғри англаб олиши ва таълим-тарбия жараёнига ижодий ёндашишлари зарур.

ПТ *мақсадли* таълим-тарбия жараёнини тавсифлайди. Агар анъанавий педагогикада мақсад муаммосига назариячилар ва амалиётчилар кам эътибор қаратишган бўлса, ПТда бу марказий муаммо ҳисобланади ва унинг икки жиҳати амалда ажратилиб кўрсатилади: 1. Ташхисланадиган мақсадли таълим ва ўқув материални ўзлаштириш сифатини объектив назорат қилиш. 2. Умумий ҳолда шахсни ривожлантириш.

ПТ ўқув-тарбиявий жараёни олдиндан лойиҳалаш ва кейинги босқичда бу лойиҳани синф(аудитория)да амалга оширишни кўзда тутди. Шу боисдан ПТнинг муҳим принципи — бу бўлажак ўқув-тарбиявий жараёни олдиндан *лойиҳалаш* принциpidир. Тўғриси айтганда ҳамма ҳам лойиҳа муаллифи бўлавермайди. Ўқитувчи бу шарафли ном — «педагог-технолог» соҳиб бўлиши учун шу китобда қайд этилган дидактик масалалар ва уни ҳал этиш технологияларини лойиҳалаш қонуниятлари билан чуқур таниш бўлиши керак. Бу эса, табиийки, ўқитувчидан ижодкор фаолиятни талаб этади. Лойиҳаланган технология дарс мавзуга ажратилган вақт доирасида жорий этилиши лозим. Ўқув вақти ПТни олдиндан қуришда муҳим кўрсаткич ҳисобланади ва ўқитувчи уни ҳисобга олиши шарт. Лойиҳаланаётган дидактик жараён синф ўқувчиларининг ўзлаштириш даражасига мос келиши, ҳамма учун тушунарли бўлиши жуда муҳимдир. Шундагина *якуний натижа* қўлга киритилади.

Якуний натижанинг *кафолатланиши* ПТнинг яна бир муҳим принциpidир. Бу тушунча аслида нисбий характерга эга, чунки тузилган технология амалга оширилгач, яхшими ёки ёмонми, ҳар қалай маълум натижалар бўлиши

ўқувчиларнинг ўқув материалларини турли даражада ўзлаштириб олишлари табиий. Бироқ бу ерда якуний натижа тасодифий ва паст кўрсаткичга эга бўлади. Гап мавжудлик алгоритмининг (Ма) кейинги икки босқичида кетяпти: назорат қилувчи ҳаракат (Нх) дидактик жараённинг натижавий якунини аниқлаб беради ва тузатиш амали (Туз) ўқувчиларнинг паст ўзлаштиришига сабаб бўлаётган дидактик жараён хатоларини йўқотиш усулларини кўрсатади. Хўш, якуний натижа қайси саҳтда бўлиши керак?

Бу саволга жавобни ПТнинг жуда муҳим принципи — ўқитишнинг *тугалланганлик* принципи жавоб беради. Ўқувчининг *тажрибаларни ўзлаштириш сифати* (α) ўзлаштириш *коэффициенти* ($K\alpha$) билан аниқланишини таъкидлаган эдик. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, агар $K\alpha \geq 0,7$ бўлса ўқитиш жараёни якунига етган, тугалланган деб ҳисобланади ва кейинги ўқув мавзусини ўрганишга киришиш мумкин. Агар $K\alpha \leq 0,7$ бўлса ўқувчилар билан янги мавзунини ўрганиш фақат "ўзлаштирмовчилар" сонини кўпайтиради. Шу ўринда қуйидаги ҳолатга алоҳида тўхталиш лозим. Мамлакатимиз ўқув юртларида ўқувчиларнинг ўзлаштириш сифати — $K\alpha \geq 0,55$ бўлса, яъни ўқув материалининг 55 фоизи ўзлаштирилса "қониқарли" деб ҳисобланаёпти. Фикримизча, бу кўрсаткич таълим тизимини ислоҳ қилишнинг дастлабки босқичлари учун етарлидир. Сабаби узоқ йиллар давомида шаклланган эски таълим тизими — совет педагогикаси инқирозга юз тутди ва мамлакатимизда миллий таълим модели яратилди. Унинг келгусидаги ижобий «портлаш эффекти» Президентимиз томонидан илмий асосланди. Ана шу «эффект» натижасида ўқувчиларнинг ўзлаштириш сифати ҳам ошиб бораверади ва келажақда ривожланган давлатлар даражасига кўтарилади. Демак, $K\alpha$ ўзгарувчан қийматга эга бўлиб, турли давлатларнинг ижтимоий-сиёсий соҳасидаги туб ўзгаришларни ҳисобга олади. Мисол учун, америкача бихевиористик концепцияда «муваффақият қонуни» мавжуд бўлиб, ўқувчилар 95 фонз саволларга тўғри жавоб берсагина таълим муваффақияти тўғрисида фикр юритилади.

Замонавий ишлаб чиқариш ўзида эгилувчан автоматлаштирилган тизимни мужассам этганлиги билан ажралиб туради. Бугун янги технологиялар алмашувчанлик хусусиятига эга : зарурат тугилса янги маҳсулот турига мос ҳолда ишчи ўринлар

қайта жиҳозланиб, технологик жараён тузилмаси зудлик билан ўзгартирилади. Технологиянинг бу сифат кўрсаткичи эгилувчанлик деб юритилади.

Эгилувчанлик янги ПТларга хос асосий принцип ҳисобланади ёхуд у ПТнинг қўлланиш соҳаларини таълим мазмуни ҳажмига мос ҳолда бирмунча кенгайтиради. Гап шундаки, у ёки бу мавзу бўйича лойиҳаланган технология ҳеч бўлмаганда фан бўлимлари чегарасида эгилувчанлик хусусиятига эга бўлиши керак. Ўқитувчида кам куч ва кам вақт сарфи эвазига фан мавзулари бўйича дидактик жараён тузилмасини ташхисли мақсадга мувофиқ тарзда алмаштира олиш ёки қайтадан лойиҳалаш имкони мавжуд бўлади. Мисол учун, физика фанининг «Куч» мавзуси бўйича лойиҳаланган технология аниқ ўрнатилган мавзу мақсадига мувофиқ кичик ўзгаришлар билан «Иш» мавзуси учун ҳам қўллаш имкони бўлса, шубҳасиз, лойиҳа муаллифи эгилувчанлик принципига таяниб иш кўрган бўлади.

Эгилувчанлик принципи асосида яратилган ПТлар таълим босқичларининг турлари учун ҳам қўл келади. Бу ерда фан дастури мавзулари бўйича ЎЭ сони ва уларнинг мазмуни ҳажми жиҳатидан ўзгаради, холос. Бу фикрни мисол ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Маълумки, кимё фани тегишли бўлган барча таълим муассасаларида (умумий ўрта мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежи, олий мактаб) ўқитилади. Шу фаннинг «Кислоталар» мавзуси бўйича олий мактаб талабалари учун лойиҳаланган технологияга қисман ўзгартиришлар киритган ҳолда умумий ўрта мактаб ўқувчилари учун ҳам қўллаш мумкин. Бу ерда ўқув материалининг ҳажми (Q) ва ўқувчиларнинг юкланганлик коэффициенти (ϵ) ҳисобга олиниши керак.

Шундай қилиб, ПТнинг эгилувчанлигини таъминлаш ўқитувчидан дидактик жараённи қуриш қонуниятлари билан чуқур таниш бўлишни тақозо этади.

Янги педагогик технологиянинг сифат кўрсаткичлари нималардан иборат? У бошқа соҳа технологияларидан қайси жиҳатлари билан фарқланади? Ана шу саволларга жавоб топиш учун кўплаб педагогик адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилишга тўғри келди ва натижада бу кўрсаткичларнинг асосий мазмуни аниқланди:

1. *Замонавийлик*. Таълим амалиётига илмий асосланган ва тажрибада текширилган дидактикага оид янгиликлар, фаол

методлар ва шакллар, тартиб-қоидаларни жорий этишнинг мажбурийлиги Миллий дастур ғоясидир. Аслида ҳам таълимнинг тараққиёт даражаси унинг мазмунига киритилаётган фан-техника янгиликлари билан тавсифланади. Педагогик жараёнда сусткашликка, ҳаракатсизликка йўл қўйиш мумкин эмас, акс ҳолда таълим инқирозга учрайди. Шу жиҳатдан олганда таълим мазмунини узлуксиз янгилаб бориш янги ПТнинг жиддий шартларидан биридир. Бу йўналишда олиб бориладиган ишлар, биринчи навбатда, ўқув дастурларидан таълим-тарбиявий аҳамияти кам бўлган тарихий материалларни чиқариб ташлаш мақсадини белгилайди. Бу ҳаракатлар ўқув предметини шундай тасаввурлаш имконини берсинки, натижада ўқувчиларда у ёки бу фан тўғрисида мантиқий хулосалар шаклланиши, ўқув материалларини ўзлаштириш жараёнини енгиллаши, эгалланган билимларни амалиётга қўллаш имкониятлари вужудга келсин. Ўқув материалларини тузилмалаш фанлараро алоқаларни ҳам тифизлаштиришга, ихчамлаштиришга имкон бериши билан биргаликда баъзи бир ўқув ҳаракатларининг автоматлашувига ҳам замин яратади, ўқув вақтини тежашга, ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган билим ва кўникмалар ҳажмини камайтиришга олиб келади.

2. *Илмийлик* таълимнинг дидактик масалаларини белгилашда фаннинг абстракция поғоналаридан (β) тўғри фойдаланиш ҳисобига эришилади. Ўқитиш назарияси ва ўқув-тарбиявий ишларни такомиллаштириш техникасини доимий равишда ривожлантириш шарт. Шундагина замонавий таълим тўғрисида ижобий фикрлар айтиш мумкин бўлади. Бу эса ўз навбатида таълим-тарбия жараёнини узлуксиз тадқиқ қилишни, унинг натижаларини амалиётда қўллаш зарурлигини кўзда тутати.

«Ўқитиш технологияси — бу таълимни илмий асосда такомиллаштириш синоними ёхуд *илмийлик* (таъкид бизники — Н.С.) биринчи галда у ёки бу ечимнинг қиммати тўғрисидаги хусусий фикрга эмас, балки қабул қилинаётган ечимларнинг илмий далилларга таянишини белгилайди» [31].

3. *Ўқув жараёнини мақбуллаштириш* — кам куч сарфи эвазига ўқитувчи ва ўқувчи(талаба)нинг ўқитиш мақсадига эришишдир. Бу эса таълим жараёни учун энг мақбул шароит яратишни, лойиҳаланаётган дидактик жараён босқичларини асос ҳолда ўқитиш методларини, шаклларини, техник воситаларни

танлаш белгиланган мавзу мақсадига мувофиқ тарзла ва ўқув вақти миқдорини ҳисобга олиб амалга ошириш кераклигини талаб этади. Албатта, бу талаб ўқитиш жараёни қаерда кечаяпти, ўқитувчининг касб маҳорати, имкониятлари қандай, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасига таълим мазмуни тўғри келадими, деган қатор саволларга ҳам жавоб топиш кераклигини уқтиради (Бабанский Ю.К.).

4. *Ўқитувчи ва ўқувчининг дастурли фаолияти* ўқув жараёнидан жамики ортиқ ҳаракатларни йўқотишга, юқори ҳамжиҳатликни таъминлашга ва пировард натижада — кўзланган якуний натижаларни қўлга киритишга интилишни ифодалайди. Дидактик жараёни лойиҳалашда ўқитувчи «технолог» сифатида фаолият кўрсатади: ҳар бир дарсда таълим мақсадини аниқ ўрнатиши, ўтилаётган ўқув материалларни мазмунини саралашда ўқувчиларнинг ўзлаштириш фаолияти даражаларини (α), фанни баён қилишнинг илмий тилини (β) ҳисобга олиши керак ва ниҳоят, ташкилий шаклларнинг мосини танлаб, белгиланган вақт доирасида самарали дидактик жараёни ташкил этади. Бу кўрсаткич талабига мос ҳолда ўқув-билиш фаолиятини амалга ошириш учун унга олдиндан алоҳида тайёргарлик кўриш керак бўлади. Умуман ўқув жараёнига олдиндан ишлов бермасдан, якуний натижаларининг таълим мақсадига мос келишини чамаламасдан, шунингдек, ўқитиш давомида юзага келадиган ноқулай ҳолатларга боғлиқ ҳолда бошқариш имкониятларини ҳисобга олмасдан туриб ўқув жараёнини технологиялаштириш мумкин эмас.

5. *Ахборот технологияси ва техник воситалар* самарасини белгилайдиган дидактик материаллардан кенг фойдаланиш замонавий ПТнинг энг асосий белгиларидан биридир. Миллий дастурда ўқув-тарбиявий жараёни бошқаришнинг бу муҳим воситасига алоҳида ургу берилган. Бироқ ахборотли воситалар (компьютер, электрон алоқа, радио, телевидение)дан фойдаланиш даражаси икки омил билан аниқланади:

а) ўқув жараёни учун ахборотли воситалар самара берадиган мавзунини аниқлайдиган дидактик материалларни ишлаб чиқиш;

б) ўқитувчиларнинг ўз амалий фаолиятларида техник воситалар ва дидактик материаллардан методик жиҳатдан тўғри фойдалана олиш тайёргарлигини текшириш.

Ахборотли таълим жараёни олдиндан педагогик лойиҳалангандагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

Педагогик жараёни компьютерлаштириш истиқболли йўналишлардан бири ва ПТнинг шуғулланиши лозим бўлган соҳасидир.

6. Ўқув жараёни учун *замонавий моддий-техник базанинг* мавжуд бўлиши ПТнинг навбатдаги сифат белгисидир. Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг самарали фаолият кўрсатиши учун янги база яратиш, унинг таркибий тузилишини лойиҳалаш ҳам назарий ва эмперик тадқиқотлар асосида амалга оширилади. Мисол учун, қувватли техник-технологик воситалардан фойдаланиш архитектурага оид қатор ечимларни ўқув биноси лойиҳаланаётгандаёқ ҳисобга олишни ва тегишли қулай шароитлар (иқлим, ёруғлик, мебел, ва бошқа) билан таъминлашни тақозо этади. Демак, аудиториядан тортиб то нашриёт базасигача таълим воситалари таркибига кириб, уларсиз замонавий технологияларни тасаввур қилиб бўлмайди.

7. Ўқув-тарбия жараёни натижаларини *объектив назорат қилиш ва сифатли баҳолаш* ПТнинг ўз олдига қўйган натижавий мақсадидир. Маълумки, жаҳон педагоглари уюшмаси томонидан тан олинган икки назорат тури мавжуд: *субъектив* ва *объектив*. Субъектив усулда билим ва кўникмаларни текшириш ўқувчи(талаба) олдига қўйилган саволга олинадиган жавобни эшитишдан ҳосил қилинган таассурот остида ўқитувчи томонидан амалга оширилади. Ва ўқувчи жавоби ҳеч қандай ўлчов ва сифат мезони билан таққосланмайди. Мисол учун, имтиҳон саволларига оғзаки жавоб беришни баҳолаш ёки ёзма ишларни текшириш субъектив назоратдир, сабаби баҳолаш сифатининг объективлигига қўйилган талаблар олдиндан шакллантирилган ўлчов билан солиштирилмайди.

Билим ва кўникмаларни назорат қилиш ва баҳолашнинг объектив усулида ўқитувчи ўз ҳукмини ўқувчининг жавоби (ёки амалий ҳаракати)ни белгиланган таълим мақсадига мос ҳолда маълум усуллар ёрдамида аниқланган сифат мезонларини акс эттирувчи ўлчовлар билан солиштириш асосида қабул қилади. Субъектив назорат қилишда на фақат мулоҳазалаш ва баҳолаш аниқлиги йўқолади, балки бўлажак мутахассис шахсини шакллантиришда тузатиб бўлмайдиган зинъ етказиш мумкин. Мисол учун, ўқувчида баҳога нисбатан нигилистик (баҳонинг тўғри қўйилганини инкор этиш) ёндашишни юзага келтириб чиқариш мумкин. Афсуски, қатор йиллар давомида биз ўқувчилар билимини субъектив усулда назорат қилиб

келдик. Бу эса, табиийки, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида ҳар доим ҳам ижобий муносабатларни шакллантиришга кафил бўла олмайди.

Тест объектив назорат қилиш усули бўлиб, бугун амалиётда кенг қўлланиляпти. Тестга қатор талаблар қўйилиб, уларнинг ичида асосийлари: мослик (адекватлилик), оддийлик, аниқлик ва муайянликдир.

Мослик. Тестнинг мослиги дейилганда тест топшириқларининг ўқувчи(талаба)лар эгаллаши зарур бўлган билимлар мазмуни ва маъноси билан тўлиқ равишда ва аниқ мос келиши тушунилади. Тестнинг мазмунан мослиги дастлаб назарий таҳлил (экспертиза) орқали, сўнгра эса экспериментал усулда текшириб кўрилади. Назарий таҳлил давомида тестнинг мазмуни ўқув дастури ва ўқув қўлланмаси билан таққосланиб, унинг тўғри ёки нотўғри тузилганлиги ҳақида хулосага келинади. Бу борада ўқитувчи фаоллик кўрсатиб, ҳар бир фандан тузилган тестни комиссия кўригидан ўтказиши керак. Акс ҳолда тест мослик талаби чегарасидан чиқиши мумкин.

Аниқлик. Тестни лойиҳалашда уларнинг аниқлик даражасига алоҳида эътиборни қаратиш керак. Ўқувчи(талаба) тестни ўқиши билан дарҳол қайси фаолиятни бажариш зарурлигини, қандай билимларни ва қайси ҳажмда намойиш қилиш чегарасини чуқур англаб олиши керак. Тестнинг аниқлик даражасини таъминлаш учун улар кетма-кет серияли экспериментлар ёрдамида текширилиб кўрилади.

Оддийлик. Бу талаб тест мазмунида мумкин қадар топшириқларнинг ифодаланиши фаолият турига қараб содда ва тўғри чизиқли ҳолатда бўлишини эътироф этади. Бунинг учун тест топшириқлари маълум доира чегарасида ечилиши мумкин бўлган масалалардан ташкил топиши керак. Агар бир топшириқнинг ўзида ечимини кутаётган бир нечта масалалар мавжуд бўлса, у ҳолда биз ўқувчи учун сунъий ҳолда қийинчилик туғдирамиз. Чунки улар тестдаги барча саволларни англаб олиши ва уларни хотирасида доимо сақлаб туриши керак, улардан бирига жавоб бера бориб, бошқаларига ҳам жавоб беришни унутмаслиги керак. Агар ўқувчи номаълум сабабга кўра саволларнинг бирини унутса ва унга жавоб бермаса, бу ҳол унинг билимининг нотўғри баҳоланишига сабаб бўлиши мумкин, аслида сабаби — эътиборсизлик бўлишига қарамай. Яхшиси, тестларни ечишда ўқувчилар фаолиятини тааллуқли бўлмаган саволлар билан чалғитиш ва

мураккаблаштириш мақсадга мувофиқ эмас. Уларга оддийлик талабига жавоб бера оладиган кетма-кет тест таклиф этилгани маъқул.

Муайянлик. Тестга қўйилган бу талаб унинг бажарилиш сифатини барча экспертлар (имтиҳон олувчи, мутахассис ва ҳ.к.) томонидан баҳолашда қарама-қаршиликлар юзага келмаслиқни тақозо этади. Бу деган сўз — тест таркибида ишончли ишлов беришга имкон бера оладиган аниқ ва ўзгармас натижа олиш мумкин бўлган топшириқлар алоҳида ажратилиб кўрсатилиши керак. Шунинг учун тестни тузишда маълум фаолиятни акс эттирадиган топшириқни ифодалаш билан чегараланмасдан, балки ўзида ўлчов тизими ва баҳолаш сифатини мужассамлаштира олган эталонни ишлаб чиқиш керак.

Ўқувчининг фаолиятини бажариш сифати ҳақида хулоса чиқарувчи бундай бўлинмалар тестнинг муҳим (жиддий) амаллари дейилади. Умуман тест амали деганда синалувчининг тест шартига биноан уни ечишда бажарган алоҳида ҳаракати тушунилади. Жиддий амаллар эса маълум предмет бўйича ўқувчи билимини текширишнинг мақсадини аниқ ифода этувчи амаллардир. Тестнинг бу амаллар сонини ажратиш ва ҳисоблаш учун уларни тез топиш мақсадида эталонда турли усуллар билан белгиланади (тартиб рақами билан белгилаш, ажратиб кўрсатиш, қавс ёрдамида ва ҳ.к.)

Ўқувчилар билимини баҳолаш жараёнини объективлаштириш мақсадида тест топшириқларини юқорида тилга олинган талабларни ҳисобга олган ҳолда *табақалаштириш* зарур. Фақат шу йўл билангина кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Табақалаштиришда ҳар бир ўқувчининг маълум фан бўйича ўзлаштириш даражаси эътиборга олинади. Биз олиб борган илмий тадқиқотларда ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражаси тўрт синфга бўлинди (бу фаолият даражаларига мос келтирилган сондир) ва шунга мос ҳолда тест топшириқлари ҳам табақалаштирилди.

Биринчи даражали тест — номаҳсул фаолиятни ифодалайди.

Иккинчи даражали тест — алгоритмли фаолият.

Учинчи даражали тест — маҳсулдор эвристик фаолият.

Тўртинчи даражали тест — маҳсулдор ижодий фаолият билан тавсифланади.

Топшириқларни табақалаштиришда бир неча кўрсаткичлар

эътиборга олинниш керак. Жумладан, топшириқ ҳажми (чизма ишнинг, математик ҳисоблашнинг салмоғи, саволлар сони ва ҳ.к.); уни бажариш учун зарур бўлган фикрлаш фаолиятининг тури (олдиндан маълум бўлган маълумотларни қайтариш, одатдаги шароитда билимларни қўллаш, ўқув муаммосини ечишнинг янги усулини топиш ёки қўшимча адабиётлардан янги маълумотларни олиш); дастурлаштирилган жавобларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги.

Дастлабки икки гуруҳ тести шу билан фарқланадики, топшириқларни бажариш учун номаҳсул фаолият талаб этилади, холос. Учинчи ва тўртинчи синф тестларини ечиш учун эса ижодий характерга эга бўлган фикрлаш фаолиятини, яъни ижодкорликни намоён қилиш зарур. Бундан ташқари биринчи ва иккинчи даражали тест топшириқлари мураккаблиги жиҳатидан кам фарқланадиган масалалардан иборат бўлиши мумкин.

Ўқувчилар билим ва кўникмаларини баҳолашда автоматлаштирилган назорат воситаларидан фойдаланишни йўлга қўйиш ПТнинг шуғулланиши лозим бўлган йўналишидир. Бу борада мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган Давлат Тест Маркази катта тажрибаларни тўпламоқда ва ўз ахборотномаларида улар билан кенг китобхонлар оммасини таништириб бормоқда.

Шундай қилиб, бу фаслда биз ПТнинг асосий принципларини ёритишга ҳаракат қилдик. Янги ПТ ўзининг педогогика ва қатор бошқа фан ютуқлари билан боғлиқ бўлган хусусий назариясига эга бўлиб, у биринчи галда ўқув-тарбиявий жараёни илмий асосда қуришга йўналтирилгандир. Ўқитишнинг ахборотли воситаларидан, дидактик материаллардан, фаол методлардан самарали фойдаланишга асосланган ўқитувчиларнинг дастурли фаолиятига педагогик технология замин яратади.

3.3. Дидактик жараён лойиҳасининг интерфаол методлари

Дидактик жараён босқичларини муайян кетма-кетликда қуриш ўқувчи(талаба)ларнинг билиш фаолиятини мавзу бўйича белгиланган мақсадларга мос ҳолда танланган *ўқитиш методлари* ёрдамида ташкил этиш демакдир. Ўқитиш методлари ўз моҳияти ва мазмунига кўра маълум педагогик назарияга асосланган у ёки бу таснифга тегишли бўлади. Уларнинг самарадорлиги тўғрисида фикр юритилганда ўқитиш жараёнини изга со-

ладиган ва уни мақсадли йўналтира оладиган, ўқитувчи ва ўқувчи(талаба)нинг ҳамкорликдаги фаолиятини таъминлаш асосида жамият томонидан мактаб (касб-хунар коллежи, олий ўқув юртлари) олдига қўйилаётган мақсадга нечоғлик эришилаётганини кўзда тутиш керак. Ёхуд ўқитиш методлари бевосита таълим амалиёти билан алоқадор концепциядир. «Ўқитиш методи дастлаб педагог онгида фаолиятнинг умумлашган лойиҳаси тарзида мавжуд бўлади. Бу лойиҳа амалиётга ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятларининг ўзаро туташуви текислигида, ўқитиш ва ўқишнинг аниқ ҳаракатлар, амаллар ёки усуллар мажмуаси сифатида жорий этилади. Методнинг бошқа намоён бўлиш шакллари йўқ, сабаби умумий ҳолда ўқитиш методи ўзида фаолиятнинг дидактик моделини ифода этади» [15, 35].

Педагогик нашрларда ўқитиш методларини фаол ва суст гуруҳларга ажратиш ҳоллари мавжуд. Агар ҳар бир метод белгиланган у ёки бу мақсадни ечишда ўз ўрнида ишлатилса, шубҳасиз, фаолдир. Педагогик технологиялар ҳам дарсда ўқувчи(талаба)лар фаоллигининг юқори даражасини таъминлаш асосида олдиндан белгиланган мақсадга эришишга қаратилади. Шу боисдан бу фаслда ҳали педагогик амалиёт учун нотаниш бўлган чет эл дидактикасига онд методлар ҳақида фикр юритилади.

Американинг «Street law» (кўча қонун) дастури бугунги кунда ер юзининг кўплаб давлатлари томонидан «аср»га олинган ва таълим маконига ўрнашиб қолаяпти. Бунга сабаб дастурдан ўрин олган юзлаб ўқитиш методларининг фаоллиги, жозибалиги ва таъсирчанлигидир. Улар ёрдамида ўқувчилар ўз фикрларини эркин ифодалаш, ахборотларни танқидий қабул қилиш, жамоада ишлаш, ўз мавқеини мустаҳкамлаш, фикрларини ҳимоя қилиш, ҳақ-ҳуқуқларини англаб етиш каби имкониятларга тезда эга бўладилар. Ўқитувчи эса дидактик жараёни қуришда бу методлардан оқилона фойдаланмоғи, уларни мавзу бўйича ўқув элементларининг мураккаблиги ва вақт тигизлигига қараб чағиштирмоғи лозим. Қуйида «Street law» дастуридаги баъзи методлар билан танишасиз, уларнинг сирусиноати ва сеҳридан воқиф бўласиз.

«АҚЛИЙ ҲУЖУМ»

«Ақлий ҳужум» методининг моҳияти жамоа ҳамкорлиги асосида муаммони ечиш жараёнларини вақт бўйича бир қанча босқичларга (ғояларни генерациялаш, уларни танқидий ва конструктив ҳолатда ишлаб чиқиш) ажратишдан иборат.

Дарс жараёнида, «ақлий ҳужум»дан мақсадли фойдаланиш ижодий, ностандарт тафаккурлашни ривожлантириш гарови ҳисобланади.» Ақлий ҳужум»ни уюштириш бирмунча содда бўлиб, ундан

таълим мазмунини ўзгартириш жараёнида фойдаланиш билан биргаликда ишлаб чиқариш муаммоларининг ечимини топишда ҳам жуда қўл келади. Дастлаб гуруҳ йиғилади ва улар олдига муаммо қўйилади. Бу муаммо ечими тўғрисида барча иштирокчилар ўз фикрларини билдирадилар. Бу босқичда ҳеч кимнинг ўзга киши ғояларига «ҳужум» қилиши ёки баҳолашига ҳаққи йўқ. Демак, «ақлий ҳужум» йўли билан қисқа дақиқаларда ўнлаб ғояларни юзага чиқиш имкониятлари мавжуд бўлади. Аслини олганда ғоялар сонини қўлга киритиш асосий мақсад эмас, улар муаммо ечимини оқилона ишлаб чиқиш учунгина асос бўладилар. Бу метод шартларидан бири ҳеч қандай ташқи таъсирсиз қатнашувчиларнинг ҳар бири фаол иштирокчи бўлиши керак. Билдирилган ғояларнинг беш ёки олтитасигина асосий ҳисобланиб муаммо ечимини топишга салоҳиятли имкониятлар яратади.

Шундай қилиб, «ақлий ҳужум» қоидаларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- олға сурилган ғоялар баҳоланмайди ва танқид остига олинмайди;
- иш сифатига эмас, сонига қаратилади, ғоялар қанча кўп бўлса шунча яхши;
- исталган ғояларни мумкин қадар кенгайтириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилинади;
- муаммо ечимидан узоқ ғоялар ҳам қўллаб-қувватланади;
- барча ғоялар ёки уларнинг асосий маъзи (фаразлари) қайд этиш йўли билан ёзиб олинади;

- «хужум»ни ўтказиш вақти аниқланади ва унга риоя қилиниши шарғ;

- бериладиган саволларга қисқача (асосланмаган) жавоблар бериш кўзда тутилиши керак.

Вазифаси. «Ақлий ҳужум» қийин вазиятлардан қутулиш чораларини топишга, муаммони кўриш чегарасини кенгайтиришга, фикрлаш бир хиллилигини йўқотишга ва кенг доирада тафаккурлашга имкон беради. Энг асосийси, муаммони ечиш жараёнида курашиш муҳитидан ижодий ҳамкорлик кайфиятига ўтилади ва гуруҳ (синф) янада жипслашади.

Объекти. Қўлланиш мақсадига кўра бу метод универсал ҳисобланиб тадқиқотчиликда (янги муаммони ечишга имкон яратади), ўқитиш жараёнида (ўқув материалларини тезкор ўзлаштиришга қаратилади), ривожлантиришда (ўз-ўзини бир-мунча самарали бошқариш асосида фаол фикрлашни шакллантиради) асқотади.

Қўлланиш усули. «Ақлий ҳужум» иштирокчилари олдига қўйилган муаммо бўйича ҳар қандай мулоҳаза ва таклифларни билдиришлари мумкин. Айтилган фикрлар ёзиб борилди ва уларнинг муаллифлари ўз фикрларини қайтадан хотирасида тиклаш имкониятига эга бўлди. Метод самараси фикрлар хилма-хиллиги билан тавсифланди ва ҳужум давомида улар танқид қилинмайди, қайтадан ифодаланмайди. Ақлий ҳужум тугагач, муҳимлик жиҳатига кўра энг яхши таклифлар генерацияланади ва муаммони ечиш учун зарурлари танланади.

Изоҳ: Ҳурматли китобхон, мана, америкача «ақлий ҳужум» методи билан қисман танишдингиз (сиз, эҳтимол, олдиндан танишдирсиз). Айтмоқчи бўлган фикримиз инкор ва таъкид ҳусусида: **бу метод муаллифлари бизнинг аждоҳларимиздир.** Ҳали Америка кашф этилмаган бир даврда ўз ақл машғуласи билан дунёни ёритган қомусий олимларимизни (Аҳмад ал Фарғоний, Абу Наср Фиробий, Ибн Сино, Беруний ва бошқа) оласизми, ёки етти иқлимни эит этган шоху султонларимизни оласизми, улар ўз муаммоларини ечишда ана шу методдан кенг фойдаланишган. Бобокалонларимиз бу методни бошқача номлашган, яъни: «**кенгаши**», «**машварат**», «**маслаҳат**» деб аташган. Мисол учун, Соҳибқирон Амир Темур ситанат олдида турган муаммоларини ечишда машварат чақириб барча сарой аҳлининг, вазиру-уламоларнинг, фарзандларининг фикрларини диққат билан эшитган ва улар асосида ягона ҳукм чиқарган. Бу ҳолатлар кўпроқ ҳарбий юриш олдида чақирилган машваратларда намоён бўлади. «Агар (ганим устига) лашкар тортмоқчи бўлсам, уруш-ярашдан ўртага сўз ташлаб, амрларимнинг бу икковидан қай бирига мойиллигини билнишга интилардим. Агар ярашдан сўз очсалар, бунинг фойдасини уруш эсинга солиштириб кўрардим, агар урушга мойил бўлсалар, унинг нафъ ва фойдасини яраш эсинга таққослаб кўрардим, қайси бири фойдалироқ бўлса, шунини ихтиёр қилардим» [28]. Бугун ана шулар ҳақида уйга толиб, «ғарб шарқдан ўрганган»лигига яна бир қарра ишонч ҳосил қиламиз.

«АЖУРЛИ АРРА»¹

«Ажурли арра» методи тузилиш жиҳатидан ўзида қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1. **Топшириқни бўлиш:** Топшириқ ва матнли материаллар бир нечта асосий қисмларга (ёки мавзуларга) қирқилади.

2. **Бирламчи гуруҳлар.** Ҳар бир гуруҳ аъзолари қирқилган мавзунини олишади ва экспертга айланадилар.

3. **Эксперт гуруҳлари.** Қўлида бир мавзуга оид ўқув топшириқлари мавжуд бўлган ўқувчилар мавзунини муҳокама қилиш, бошқаларга ўргатиш режасини эгаллаш учун эксперт гуруҳга бирлашадилар.

4. **Бирламчи гуруҳлар.** Ўқувчилар ўзларининг бирламчи гуруҳларига қайтадилар ва эксперт гуруҳларда ўрганганларини ўқитишади.

Изоҳ: «Ажурли арра» моҳиятига аниқлик киритиш учун баъзи бир тавсияларни ёритиш лозим.

1. Ўқитиш жараёнига бу тарзда ёндашилганда ўқувчиларнинг ҳамкорликда ишлашига ва қисқа вақт ичида катта ҳажмдаги ахборотларни ўзлаштиришларига имкон туғилади.

2. У ёки бу фаолиятни дарсда амалга ошириш учун ўқувчиларга бошлангич ахборотларни узатиш зарурати туғилса, маъруза ўрнини боса оладиган самарали инструментарий ҳисобланади.

3. Ўқитувчи мураккаб мазмунли мавзулар бўйича ўқувчиларни дарсга тайёрлаш учун олдиндан уларнинг ҳар бирига мўлжалланган алоҳида ахборотли пакет тайёрлайди. Унда дарсликдан, қўшимча тарзда газета, журнал, мақолалардан материаллар бўлиши керак.

4. Ҳар бир ўқувчи 2 гуруҳ таркибида иштирок этади: дастлаб «ўз уйи» (бирламчи) гуруҳига, кейин эса «эксперт» гуруҳига бирлашиб, ўқув элементларини мустақил ўрганишади. Эксперт гуруҳини тезда ташкил этиш учун ўқувчилар олган ахборотли пакетларда ҳар бир мавзуга оид материаллар бир хил рангдаги қоғозларга ёзилган ёки рангли қалам билан қоғознинг бирор бир бурчагига бўялгани маъқул.

¹ Ажур французча «ajour» сўзидан олинган бўлиб «бир ёқдан иккинчи ёққа ўтган, икки томони очиқ» маъносини англатади.

5. Ҳар бир гуруҳда 3 тадан 5 тагача киши (ўқувчилар сонига қараб) бўлиши мумкин. Ҳар бир ўқувчи «ўз уйи»дагиларни ва қайта учрашиш жойини аниқлаб олиши керак.

6. Ўқитувчи ўқувчиларни «рангли» топшириқлар асосида гуруҳга бирлашишини таклиф этади ва улар алоҳида мавзулар бўйича экспертга айланади. Мисол учун, «қизил»ларни синф хонаси охирида, «кўк»ларни эса мактаб йўлакчасида учрашиши белгиланади. Ҳар бир эксперт гуруҳда 3 тадан кам ўқувчи бўлмаслиги керак.

7. Гуруҳларга ахборотли пакет тарқатилади. Ҳар қайси гуруҳ турли хил материаллар тўпламини олишлари ва уларни ўқиши, муҳокама қилиши, айнан шу ахборотлар бўйича экспертга айланиши лозим. Ўқув материаллари бўйича «эксперт» бўлиши учун ўқувчиларда вақт етарли бўлиши керак. Бу учун агар материаллар мураккаб ва катта бўлса, эҳтимол, бир дарс тўлиқ талаб қилинади.

8. Ўқувчиларга қуйидагича топшириқлар берилади:

- пакетдаги материалларни қунт билан ўрганинг ва муҳокама қилинг;

- бир-бирингиздан сўранг ва ўқув материалларини ҳар бирингиз тушуниб олганингизга ишонч ҳосил қилинг;

- ўз «уйингиз» гуруҳини ўқитиш зарурлигини ҳисобга олиб материалнинг муҳим ўқув элементларига эътиборни қаратинг.

9. Ўқувчиларнинг ўз «уйларига» қайтишлари илтимос қилинади. Ҳар бири ўз «уйи» — гуруҳига ахборот беради. Шаксиз, «уй» гуруҳида эксперт гуруҳларидан биттадан ўқувчи бўлиши шарт. Ўқувчи ўрганиб келган материалларни ўз гуруҳи ўқувчиларига ўргатиш жавобгарлигини бўйнига олиши лозим. Бу жараён ўқув материалининг ўзлаштириш зарурлигига қараб яна бир соат давом этиши мумкин.

10. Ўқувчилар бир-бирларидан ахборотларни ўрганишиб бўлишгач, ўқитувчи олдиндан режалаштирган фаолият турини ўтказиши мумкин.

«МУНОЗАРА»

Бу метод ёрдамида ўқувчиларга муайян муаммо бўйича тўлиқ ахборотлар етказилади, мунозара учун танланган мавзунини ўқувчилар аёвсиз «штурм» қиладилар ва пировард натижада муаммога тегишли маълумотларни атрофлича ўрганадилар.

Мунозарани ўтказиш методикаси

1. Мунозара олиб боровчи — бошловчи (ўқитувчи, журналист, бошлиқ ва ҳоказо) мавзунини олдиндан танлайди ва иштирокчиларни таклиф этади.

2. Бошловчи иштирокчиларга «ақлий ҳужум» топширигини беради ва унинг қоидаларини тушунтиради:

- «ҳужум»дан мақсад — муаммо ечимига оид вариантларни мумкин қадар кўпроқ таклиф этиш;

- ўз ақл-идрокингишни марказлаштиришга ҳаракат қилинг ва диққатни муаммо ечимига қаратган ҳолда фикрлар билдириг. Билдирилган ғоялар умумий фикрга зид бўлсада, ҳеч бири рад этилмайди;

- бошқа иштирокчилар ғояларини ҳам ривожлантиринг;

- таклиф этилганларни баҳолашга уринманг, бу иш билан сиз кейинроқ шуғулланасиз.

3. Бошловчи котибини тайинлайди ва у юзага келган барча ғояларни ёзиб боради. Муҳокама вақтида сўзга чиқувчилар тартиби ўрнатилади, мунозарага барча иштирокчилар жалб этилади ва уларга ўз фикрларини ифодалаш учун имкониятлар берилади. Агар бирор бир киши томонидан «ақлий ҳужум»ни ўтказиш қоидалари бузилса, бошловчи зудлик билан муҳокамага аралашади. Биринчи босқич янги ғоялар пайдо бўлгунча давом этаверади.

4. Бошловчи иштирокчиларнинг танқидий тафаккури «чархланиши» учун қисқача танаффус эълон қилади. Кейин иккинчи босқич бошланади. «Ақлий ҳужум» иштирокчилари гуруҳланади ва биринчи босқичда билдирган ғояларини мустаҳкамлайдилар.

Гоялар гуруҳ бўйича бирлаштирилиб, муаллифлар уларни таҳлил қилишга киришадилар ва натижада ўртага қўйилган муаммонинг ечимига тегишли бўлган фикрларгина ажратиб олинади.

Бошловчи мунозарага яқун ясайди.

Изоҳ: Америкача мунозара методи турли шаклларда ташкил этилиши эътироф этилган. Бизнинг амалиётда энг кўп тарқалган тури — бу «телемунозара» ҳисобланади ёки аниқроқ айтадиган бўлсак, журналист Қуддус Аъзамнинг ўқувчилар билан телемулоқоти ана шу методнинг ўзгинасидир.

Телешоу усулидаги мунозара афзалликлари хусусида икки оғиз: бу шаклда ташкил этиш бир вақтнинг ўзида гуруҳда маъруза ва мунозара методларини қўллаш имкониятини беради. 3-5 киши бўлган гуруҳ олдиндан танланган мавзу бўйича бошқа қатнашчи (томошабин)лар иштирокида мунозара ўтказадилар. Томошабинлар муҳокамага кейинроқ қўшилишиб, ўз фикрларини айтишади ёки савол берадилар.

Телешоу шаклида ташкил этилган мунозарада берилган мавзу бўйича турли фикрларни бирмунча аниқ ифодалашга имконият туғилади. Албатта, бу ерда муҳокамага жалб этилганлар суҳбатга пухта тайёргарлик кўришлари ёки шу соҳа билимдонлари бўлишлари билан биргаликда асосий мавзудан четга чиқиб кетмасликлари керак.

Телешоуда ҳар бир иштирокчига ўз фикрини тўлиқ баён қилишлари учун кенг имкониятлар берилиши лозим (3-5 мин). Бошловчи мунозара боришини кузатиб боради, агар белгиланган мавзудан четга чиқиш ҳоллари рўй берса, дарҳол мунозарага аралашиши шарт.

«ЎЗ ЎРНИНГНИ ТОП»

Агар синфда у ёки бу мавзу бўйича тортишувлар вужудга келса бу метод ёрдамида муаммонинг ечимини топиш мумкин. Ундан кўпинча дарснинг кириш қисмида фойдаланилади ва ўтилаётган мавзунинг ўрганишга турли хил ёндашувлар мавжудлиги намоён этилади. Бу бир томондан. Иккинчидан, ўқувчиларга ўз фикрини баён қилишга, мулоқот кўникмаларини қайтадан тузатишга имкониятлар мавжуд бўлади. Учинчидан, дарс сўнгида ўқитувчи томонидан мавзунинг ўзлаштириш даражасини баҳолаш аниқ амалга оширилади.

1. Синфнинг қарама-қарши бурчакларига иккита плакат осилади. Уларнинг бирига «розиман», бошқасига «рози эмас»

ман» деган сўзлар ёзилиши керак. Плакатларда баъзи бир мавзуга оид саволлар бўйича билдирилган қарама-қарши фикрлар ҳам ёзилиши мумкин. Масалан: «анжир гуллайди ва мева тугади», ёки «анжир гулламасдан мева тугади».

2. Дарсни ташкил этиш қоидалари муҳокама қилинади.
3. Қаралаётган муаммо юзасидан ўз фикрларига мос келадиган плакат ёнига бориш зарурлиги ўқувчиларга таклиф этилади.
4. Бўлинган ўқувчилардан ўз қарашларини асослаш сўралади. Бу пайтда бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтиш рухсат этилади ва шу тариқа синф ўқувчиларининг ҳаммаси жалб этилади.
5. Муаммо бўйича фикрлар билдирилгач, ўқувчилар ичида мунозара давомида ўз нуқтаи назарини ўзгартирганлар ва бошқа гуруҳга ўтувчилар бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда улар ўз ўрнини ўзгартириш сабабларини асослаши керак бўлади.
6. Оппонентлардан иштирокчилар ичида муаммо юзасидан энг ишончли фикр айтган ўқувчиларни аниқлаш сўралади.

«КИЧИК ГУРУҲЛАРДА ИШЛАШ»

«Кичик гуруҳларда ишлаш» методи ўқувчиларнинг дарсда фаоллигини таъминлайди, ҳар бири учун мунозарада қатнашиш ҳуқуқини беради, бир-биридан синфда ўрганишга имкон туғилади, бошқалар фикрини қадрлашга ўргатади.

Қўлланиш усули

1. Фаолиятни танлаш. Мавзуга оид муаммо шундай танланадики, натижада ўқувчилар уни ўрганиш (бажариш) учун ижодий фаолият кўрсатишлари зарур бўлади ва вазифалар белгилаб олинади.

2. Зарурий асос яратиш. Ўқувчилар кичик гуруҳ ишида қатнашишлари учун танланган фаолият бўйича баъзи билим, кўникма ва малакаларни олдиндан эгаллаган бўлишлари керак.

3. Гуруҳни шакллантириш. Одатда ҳар бир гуруҳда 3-5 ўқувчи бўлади, (эҳтимол, кам ёки кўп бўлиши мумкин). Агар гуруҳда ишлаш у ёки бу ёзма ҳужжат тайёрлашни талаб этса, яхшиси 2-3 кишили гуруҳ тузилгани маъқул. Гуруҳ ўлчови масаланинг муҳимлиги, синфдаги ўқувчилар сонини, ўқувчиларнинг бир-бири билан конструктив ҳолатда ўзаро ҳаракатига боғлиқ ҳолда ўзгаради. Энг яхшиси, «гетероген» гуруҳ ташкил этишдир (жинси, ўзлаштириш даражаси ва бошқа белгилар асосида). Гуруҳда ишлаш ўқувчилар ўртасида вазифаларни аниқ тақсимлашга таянади. (Мисол учун, бир ўқувчи мунозарани бошқаради, иккинчиси ёзиб боради, учинчиси спикер (сардор) ролини ўтайди ва ҳоказо). Синфни гуруҳларга ажратиш, хоҳиш бўйича ёки ҳисоб бўйича амалга оширилади.

4. Аниқ йўл-йўриқлар кўрсатиш. Ўқувчиларга фаолиятни бажариш бўйича аниқ ва ҳажм жиҳатдан кўп бўлмаган тушунтириш берилади. Ўқитувчи гуруҳларнинг ишлаш тезлиги турлича бўлишини инобатга олган ҳолда вақт чегарасини айтади. Гуруҳлар керакли материаллар ва ахборотлар билан таъминланади. Ўқувчилар гуруҳда ишни бошлашлари учун ўқув вазифаларини аниқ тушуниб етганлиги текшириб кўрилади.

5. Қўллаб-қувватлаш ва йўналтириш. Ўқитувчи зарурат туғилса гуруҳлар ёнига навбатма-навбат келиб тўғри йўналишда ишлаётганлигини қайд этади ёки уларга ёрдам беради, гуруҳларга тазйиқ ўтказилмайди.

6. Муҳокама қилиш ва баҳолаш. Гуруҳлар якуний босқичда иш натижалари бўйича ахборот берадилар. Бунинг учун ҳар бир гуруҳ ўз сардорини белгилайди. Зарурат туғилса фаолият натижалари бўйича билдирилган фикрлар ўқитувчи томонидан ёзиб борилади. Муҳими, гуруҳда муаммо ечимининг асосланишини аниқлаштириб олишдир. Агар вақт етарлича бўлса, у ёки бу фикрни аргументлашда гуруҳлар бир-бирига савол ҳам беришлари мумкин. Кичик гуруҳларда ишлаш натижалари ўқитувчи томонидан баҳоланади. Бунда фаолиятни тўғри ва аниқ бажариш, вақт сарфи асосий мезон ҳисобланади.

«МЕНЮ»

Якка тартибда ёки кичик гуруҳлар билан иш олиб боришни хоҳлаган ижодкор ўқитувчига «Меню» методидан фойдаланиш тавсия этилади. Бунда кичик гуруҳ (ўқувчи)га аниқ топшириқ берилади. Мисол, «Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқлари» таснифи хилма-хил. Ўқитувчи ҳар бир гуруҳ учун алоҳида топшириқ тай-

ёрлайди.

- I. Конституциявий ҳуқуқлар.
- I. Маъмурий ҳуқуқ асослари.
- II. Фуқаролик ҳуқуқлари асослари.
- IV. Меҳнат ҳуқуқлари асослари.
- V. Экологик ҳуқуқлари асослари.

Ҳар бир гуруҳ топшириқ олади ва 3 дақиқа давомида муҳокама қилишади, сўнгра ҳар гуруҳлардан биттадан вакил ўқитувчи столга келишади ва тайёр «меню»ни олиб қайтишади. Бу узун қирқилган қоғозлар — «тиллер» бўлиб, уларда хилма-хил ҳуқуқ нормалари баён қилинган бўлади. Гуруҳ вакили тиллардан танлаб олади ва ўз гуруҳига олиб келади, кейин бошқа ўқувчи шу ишни бажаради ва зарурий материаллар йиғилгунча бу ҳолат давом этади. 10 дақиқа давомида топшириқ муҳокама қилинади ва расмийлаштирилади. Бу жадвал қўлда тайёрланиши ҳам мумкин ёки жавоблар озгаки ҳам бўлиши мумкин. Бошқа гуруҳ вакиллари саволлар беришади, ўқитувчи эса гуруҳ ишларини, сардор фаолиятини баҳолаб боради.

«КИЧИК ГУРУҲЛАРДА БОСМА МАТЕРИАЛЛАР БИЛАН ИШЛАШ»

Кичик гуруҳларда ишлашнинг яна бир самарали методи — бу нашр қилинган материаллар билан ишлаш ҳисобланади. Ўқувчиларнинг зарурий ахборотларни излаб топишлари, назарий билимларни мустаҳкамлаш ёки таснифлашлари, назарий материалларни чуқур англаб олишлари учун бу методдан фойдаланиш яхши самара беради. Синф 4-5 кишидан иборат кичик гуруҳларга бўлинади. Гуруҳ бир хил ёки турлича мазмундаги топшириқлар, газеталар, журналлар, фотоальбомлар, бюллетенлар олишади.

Зарурий материаллар: А-І форматли оқ қоғоз, қайчи, елим.

Топшириқлар:

А) газеталардан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ахборотларни топинг ва қуйидаги тартибда уларни жойлаштиринг:

1. Фуқаролик ҳуқуқлари.
2. Сиёсий ҳуқуқлар.
3. Иқтисодий ҳуқуқлар.
4. Ижтимоий ҳуқуқлар.
5. Маданий ҳуқуқлар.

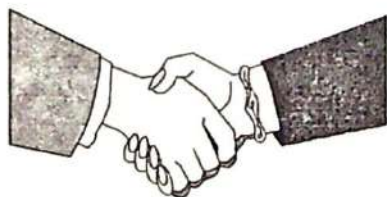
Б) инсон ҳуқуқларини жорий этиш шакллариини намоиш этинг. Жорий этишнинг 4 гуруҳи мавжуд:

- риоя қилиш;
- бажариш;
- фойдаланиш;
- қўллаш.

Ҳар бир гуруҳ (улар 4 та) топшириқ олади, газетадан керакли материалларни топади, мақолаларни, суратларни қирқиб олади ва плакатга елимлайди, зарурий матнни шарҳлайди. Ҳар бир гуруҳ ўз сардорини аниқлайди ва улар иш якуни тўғрисида ҳисобот берадилар. Бошқа гуруҳ ўқувчилари саволлар беришади ва ишни баҳолашади.

Бу методни қўллаш давомида ўқувчилардан барча материаллар йиғиб олинади, аксинча ўқувчилар газеталардаги бошқа қизиқарли мақолаларни ўқишга киришиб кетадилар ва сардорлар фикрларига қулоқ солмайдилар. Ўқувчилардан эҳтиёт бўлиб ишлаш талаб этилади, ортиқча қоғоз қирқиш, елимлаш, синфни ифлослантиришга йўл қўйилмайди.

«ДЕБАТЛАР»

Дебатлар асосида дарсларни ташкил этишдан кўзда тутилган асосий мақсад муаммонинг ечимини топишда ўқувчи ўзгаларни ўз ёндашувининг тўғрилигига ишонтиришдир. Ўз фикрини аниқ ва мантикий баён этиш, бунинг учун эса ишонарли далиллар ва хулосалар топиш кўникмаларини шакллантиришда дебатлар ўтказиш самарали метод ҳисобланади.

Улар ўқувчиларда ижтимоий фикрни ўзгартиришга таъсир этиш қobiliяти мавжудлигига ишонч туйғуларини ривожлантиради.

Методик тавсиялар:

Дебатлар мавзусини англаб етишлари учун ўқувчиларга ша-роит туғдирилади. Бунинг учун эса мавзунинг *резолүция* шаклида ифодалаш керак бўлади. Маълумки, резолюция ҳар доим мавжуд ҳолатни ўзгартиришни талаб этади. Мисол учун, «қабул қилинган: *АҚШ Олий суди олий ҳазонинг поконституциявийлигини тан олди*».

Машгулотга маҳаллий мутахассислардан (олим, врач, муҳандис, ижтимоий арбоб ва бошқа) бири таклиф этилади.

Дебатда қатнашиш учун иқтидорли ўқувчилар танланади ва улар икки гуруҳга ажратилади: резолюцияни қўллаб-қувватлайдиган ва уларга қарши чиқувчи иштирокчилар; улар дебатларни ўтказиш қондасини чуқур ўзлаштирган бўлишлари керак. Гуруҳ сардори регламентга риоя қилишни кузатувчи - ёрдамчини тайинлайди.

«Конструктив аргументлар» (3-5 та ҳолатга асосланган, мантиқий ифодаланган ва далилий материаллар билан мустаҳкамланган аргументлар) тайёрлаш учун ўқувчиларга етарли-ча вақт берилади. Уларга муаммонинг кўламини англаш ва баҳсда ўз фикрини сақлаб қолишлари учун аниқ, мантиқий аргументлар тайёрлашда ўқитувчи ёрдам бериши керак. Шу билан биргаликда ўқувчилар қарши томон билдирган фикрларни қандай бўлиши мумкинлигини тахмин қилишлари ва олдиндан бу фикрларни инкор этишга ҳам тайёргарлик кўришлари лозим.

Баҳслашув натижасида ўқувчилар нималарни қўлга кири-тиш мумкинлигини тушуниб етсагина дарс самараси тўғрисида гапириш мумкин.

Ўқувчиларни шундай далил-исбот топиш кўникмаларини эгаллашга ўргатиш керакки, натижада билдирилган фикрни қарши томоннинг муҳокама қилишига ўрин қолмасин. Шунда-гина ўқувчилар тенгдошларининг қарашларини ҳурмат қилишга ёки хусусий тасаввурларини синфдошларининг фикри олдида ожиз эканлигини тан олишга ўрганади, энг асосийси, уларда эркин фикр юритиш кўникмалари шакллана боради.

Дебатларни ўтказиш тартиби:

1. Ўқитувчи ва дебат иштирокчилари синфдан жой олишади. Қўлай бўлиши учун резолюцияни қўллаб-

қувватлайдиганлар ўқитувчининг ўнг томонига, қаршилар эса чап томонига жойлашишгани маъқул.

2. Ўқитувчи қисқача муҳокама мавзусини ва иккала резолюция вариантларини баён қилади, сўзга чиқувчилар учун вақтни белгилайди.

3. Ўқитувчи дастлаб резолюцияни қўллайдиганларнинг биринчисига сўз беради ва ундан конструктив аргументларни баён қилиш сўралади. Иложи бўлса сўзга чиқувчилар тартибини ҳар бир гуруҳ аъзолари учун олдиндан белгилаш керак. Ўқитувчининг ёрдамчиси гапирувчи учун ажратилган вақтнинг тугаганлигини эслатиб туради.

4. Ўқитувчи резолюцияни қўлламайдиган гуруҳ ўқувчиларининг биринчисига сўз беради ва у ўз фикрини етарлича аргументлар ёрдамида асослаб беради.

5. Ўқитувчи биринчи гуруҳнинг иккинчи рақамли ўқувчисига сўз беради, сўнгра иккинчи гуруҳнинг иккинчи рақамли ўқувчиси ўз фикрларини резолюция бўйича баён қилади. Шу ҳолат барча дебат иштирокчилари навбатма-навбат чиқиш қилгунларига қадар давом этади.

6. Кейинги босқичда ҳар бир иштирокчига қарши томоннинг далилларини инкор этиб ташлашга ва улар танқидига жавоб беришга имконият туғдирилади.

7. Масала талаш иш давомида янги аргументларни келтириш мумкин эмас. Баҳсни ҳар доим резолюцияга қарши томон вакиллари бошлашади.

8. Ўқувчилар бу босқичда резолюцияга нисбатан у ёки бу мавқени эгаллаш сабабларини баён қилишади. Ўқитувчи бу сабабларни синф доскасига ёзиб бориши ҳам мумкин. Ўқувчилар бу сабабларга тегишли саволларга жавоб беришлари ҳам мумкин, бироқ ўз мавқеининг тўғрилигини оқлашга киришиб кетмасликлари керак.

9. Иштирокчилар шундай аргументларни кўрсатиш керакки, биринчидан уларнинг қарашлари муаммо ечимига зид ҳам бўлиши мумкин, иккинчидан, барчани ўйлашга мажбур этсин, учинчидан, ҳайратда қоларли даражада ифодалангани лозим.

10. Дебат дарс сўнгида ўқувчилар қарши томон қабул қилган резолюциянинг жорий этилиши оқибатларини баҳолаши керак. Шунингдек, ҳар икки томондан ўртага ташланган қарашларни ҳаётга татбиқ этиш жамият учун қанчалик фойдали ёки зарарли эканлиги ҳам муҳокама қилиниши мумкин.

«ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШ»

Вазифаси. Демократик жамиятда ҳар бир фуқаро ўз олдида турган муаммоларни оқилона ечиш қобилиятига эга бўлиши керак. Шу боисдан ўқувчиларни дарсларда кўпроқ баҳсли тортишувларга сабаб бўладиган муаммолар ечимини топишга жалб этиш лозим.

Баҳсли саволларни ечиш жараёнида ўқувчиларда тинглаш, мулоқот олиб бориш, турлича фикрларни таққослаш, бошқа киши тақдирига бефарқ қарамаслик каби хислатлар шакллана боради, масалаларни ечиш ва тегишли ҳукм чиқариш, аналитик фикрлаш қобилиятлари ривожланади, маълум кетма-кетликда тафаккур юргизиш, тўғри ечимларни топиш малакалари ўзлаштирилади.

Ўтказиш усули. Мунозарали саволларни аналитик-синтетик таҳлил қилиш ва объектив фикр юритиш кўникмаларини ривожлантириш учун талайгина методика мавжуд. Рўй бераётган воқеликни танқидий фикрлаш асосида баҳолаш қўйидаги босқичлардан иборат бўлиши мумкин:

1. Ўқувчининг ўз фикрини эркин ифодалаши.

Ўқувчига ечимини топиш учун таклиф этилган муаммо бўйича ўз ўрнини аниқлаб олиши учун имкон берилади. Мисол учун, Тошкентда 16 февраль воқеалари нима учун содир бўлганлиги тўғрисида. Муаммога ўқувчидан жавоб олиш учун қатор саволлар билан мурожаат қилиш мумкин: Сизнинг фикрингиз қандай? Бу ҳақда сиз нималарни ўйлайсиз? ва бошқа.

2. Ўз фикрини ойдинлаштириш.

Ўқувчиларнинг билдирган фикрларини янада аниқлаштириш мақсадида уларга қўшимча тарзда қўйидаги саволлар берилади: Бу билан нима демоқчисиз? Ўз фикрингизни тушунтира оласизми? Бу нима дегани?

3. Ўқувчиларнинг фикрларини асосланганлигини текшириш.

Бу ерда қўйидагича саволларнинг берилиши ўринлидир: Нима учун сиз айнан шундай деб ўйлайсиз? Сизнинг мавқеингизни тасдиқловчи қандай асослар бор? Нима учун сизда шундай таассурот туғилди? Қандай аргументларни билдирган фикрингиз фойдасига келтирасиз? Сизнинг фикрингизни нима исботлайди? ва ҳоказо.

4. Бошқалар фикрини ўрганиш.

Инсон ўз фикрининг ожизлигини ҳар доим ҳам тан олавермайди ва суҳбатдошининг фикрига ҳурмат ва эҳтиром билан қарайвермайди. Айниқса бу ҳолатни кўпроқ ўсмирларда кузатиш мумкин. Шубҳасиз, кўп ҳолларда бунинг аксини ҳам кўриш мумкин. Шу билан биргаликда қатор мураккаб муаммоларнинг ечимини топишда ўзгалар фикрини эшитиш ва тинглаш кўникмаси жуда асқотади. Бу кўникмани ўқувчиларда шакллантиришни хоҳласангиз, марҳамат, қуйидаги саволлар билан мурожаат қилинг: Ўз фикрингизга муқобил бўлган ҳолатни баён қила оласизми? Бу ҳақда бошқалар нима дейиши мумкин? Танқидга учрашингиз мумкинми?

5. Ўз ҳолатини ва ўзгалар фикрини таҳлил этиш.

Бу ҳақда нафақат ўсмирлар, балки катталар ҳам кўпинча ўйлашмайдилар. Ўқувчи хусусий фикри билан тўғри келмайдиган фикрларни ҳам ўзаро таққослаш, илмий асосланган ҳолатни аниқлаш учун фикрлар қарама-қаршилигини таҳлил этиши керак. Шу мақсад учун қуйидаги саволлар асқотиши мумкин: Ўз фикрингиз ожизлиги нимада? Қарши томоннинг далил-исботи нима учун кучли ёки нима учун кучсиз? Қандай фикрлар сизнинг мавқеингизни мустаҳкамлайди ёки уни кучсизлантиради?

Ўрганилаётган муаммо бўйича ҳар иккала фикрларнинг мантиқий оқибатларини ўрганиш учун саволлар: Агар сизнинг гоянгиз қабул қилинса, нималар рўй бериши мумкин? Бу жамиятга қандай таъсир кўрсатади? Унинг натижаси келажакка фойда берадими?

6. Муаммо бўйича ечим қабул қилиш.

Бу «танқидий фикрлаш» методининг сўнги босқичи ҳисобланиб, ўқувчилар томонидан билдирилган турлича фикрлар қайтадан баҳоланади ва мутаносиблик аниқланади. Бунинг учун: Қайси натижа энг қулай ва ишончли? Кимнинг чиқиши мақсадга мувофиқ бўлди? Сиз баҳсга қандай нуқта қўйган бўлардингиз? Каби саволлар берилади.

Изоҳ: Бу метод кўпроқ ҳуқуқий билимларни ўзлаштиришда қўл келишини таъкидлаш жоиз. Ҳуқуқий таълим болаларга жамиятда, жамоада, оилада ўз ўрнини топишлари учун кўмаклашади, атрофда рўй бераётган воқеаларга танқидий кўз билан қараш ва объектив баҳолаш имконини беради. Шу боисдан «Давлат ва ҳуқуқ асослари» фани (8-синф) қатор қарама-қаршиликлар ва тафовутларни ўрганишни кўзда тутати.

Аслида қонунлар тафовутларни ечиш учун хизмат қилади. Ҳуқуқни ўрганиш ўқувчиларга жамиятда рўй бераётган зиддиятли саволларни ўз ёшига мувофиқ чуқур ўрганишга, ўзини Ўзбекистон фуқароси, деб ҳис этишга ундайди.

«STEERT LAW» дастуридан жой олган яна қатор методларни (меднация, казусларни ўрганиш, визуалли материаллар билан ишлаш, хаёлий саёҳат, дунё суди ва бошқа) таржима ва таҳлил қилиш, тартибга келтиришни давом эттириш мумкин эди. Бироқ яқин келажакда бу дастур таржима қилиниб, алоҳида китоб шаклида нашр этилишга умид боғлаб қоламиз.

Бу методлардан дидактик жараённинг қайси босқичида фойдаланиш керак? Шубҳасиз, мавжудлик алгоритмида (МА) — ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил этишда — мустақил ўз-ўзини (синфдошини) ўқитишда, якка тартибда, кичик гуруҳларда фойдаланилади. Уларни танлаш мезонлари эса ўқитувчига маълум: мавзудан кўзланган мақсадга, мазмунига мос келиши, ўқувчи ва ўқитувчининг имкониятлари, вақт ўлчови, мавжуд ўқув-моддий база ва бошқалар. Энг асосийси, якуний натижани таъминлайдиган ва кафолатлайдиган педагогик муҳит яратилиши лозим.

IV ҚИСМ. УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТГА ҚўЛЛАШ ҚОНУНИЯТЛАРИ

Ижодкор ўқитувчи-технологларнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, улар ўқитиш мақсади ва ташкилий шаклларига мос ҳолда самарали дидактик жараёнларни режалаштиради ва амалга оширади. Ана шу фаолият ўқитувчининг маҳоратини белгилаб беради — ҳақиқий ўқитувчи мутахассис сифатида бошқа ҳар қандай тасодифий ҳолда ўқитувчилик ўриндигига ўтириб олган одамдан фарқ қилади. Ҳозирги ўқитувчи шундай маҳоратни эгаллаб олганми? Мустақил мамлакатимизда таълимнинг янги моделини ҳаракатга келтирадиган механизмлар яратилаётган бир даврда бу саволнинг ўртага ташланиши табиий ва ўринлидир.

Мактаб, касб-ҳунар коллежи ва олий ўқув юртлари ўқитувчиларининг илгор тажрибалари ёритилган материалларни ўрганиш, шунингдек, олиб борилган шахсий кузатишлар ва суҳбатлардан маълум бўлишича, уларнинг кўпчилиги ўз амалий фаолиятларида кучсиз авторитар мотивга асосланган бир хилдаги ўқитиш жараёнларини қисман ўзгартирган ҳолда фойдаланишади. Бундай ҳолларда ўзлаштиришнинг биринчи даражасида ҳам таълимнинг яқунланишига (K_{α_1}) эришиб бўлмайди.

Шу билан бир қаторда фан мавзулари бўйича ҳақиқий технологияларни янги техник воситалар ёрдамида лойиҳалаётган ва юқори натижаларни қўлга киритаётган фидокор ўқитувчилар ҳам талайгина.

“Илгор тажриба” сифатида китобга киритилаётган ўқитувчилар фаолияти бизга нашр этилган мақолалари, Республика илмий-амалий анжуманларда, педагогик ўқишларда қилган маърузалари билан таниш. Ана шундай фидокор ўқитувчи(тарбиячи)ларнинг иш фаолиятларини педагогик технология қонуниятлари асосида ёритишга ҳаракат қиламиз.

4.1. Мактабгача таълим тизимида педагогик технологияларнинг ўзига хос хусусиятлари

Мактабгача таълим тури Ўзбекистон Республикасида бошланғич бўғин ҳисобланиб, бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрлаш нуқтаи назаридан шакллантириш мақсадини кўзлайди. Мактабгача таълим бола 6-7 ёшга етгунгача давлат ва нодавлат мактабгача тарбия муассасаларида ҳамда оилаларда амалга оширилиши Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланди. Бу тизимни ривожлантириш шартларидан бири “замонавий ўқув-услубий қўлланмалар, техник воситалар, ўйинчоқлар ва ўйинлар яратиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш”дир [1, 46]. Табиий ҳолда савол туғилади: бу дидактик мажмуалар боғча болалари ҳаётида қандай рол ўйнайди? Нима учун бугун тарбия жараёнининг оғзаки методларидан кўпроқ амалий методларига мурожаат қилинмоқда? Бу саволларга мактабгача таълим муассасаларининг бош мақсади жавоб беради: болани мактабга тайёрлаш, унинг руҳиятида ўқишга бўлган ҳавасни, қизиқишни уйғотиш ва ривожлантиришдир.

Бола мактабга келиши билан унинг ҳаётида муҳим босқич бошланиши, у шахснинг янги ижтимоий мавқеига — ўқувчига айланиши, унга янги талаблар қўйилиши, янги муносабатларда иштирок этиши боғча тарбиячиси эътиборидан четда қолмаслиги керак. Болани мактабга тайёрлаш долзарб педагогик муаммо ҳисобланади ва бу соҳада илмий-тадқиқот кўламини кенгайтириш зарур.

Болани ўз вақтида етарли даражада мактабга тайёрламаслик ёки замон тили билан айтганда “ўқиш қобилияти”ни шакллантирмаслик хунук оқибатларга олиб келиши мумкин. Чунки у мактабга келгач бутунлай янги дунёга — ўзи учун бегона бўлган муҳитга тушиб қолади. Агар бола ўқитувчи билан боғча тарбиячиси нима билан фарқланишини билмаса, ҳаётида янги босқич — ўқувчилик даври бошланишини англаб етмаса ўзида қатор руҳий ҳолатларни кечиради: мен ҳам бошқалар қатори ўқиб кета оламанми, болалар мен билан дўстлашармикан, улар мени хафа қилмасмикан ва бошқа.

Аслида боланинг мактабда фанларни ёмон ўзлаштириши ақлий заковатнинг етарлича ривожланмаганлиги билан эмас, балки мактабга етарлича тайёр эмаслигидан келиб чиқади. Шу боисдан чет эл педагогикасида “болани мактабга тайёрлаш” концепцияси мавжуд. Шундай концепциялардан бири немис

олими А.Керн томонидан ўтган асрнинг ўрталарида (50- йилларда) яратилган эди. Унга мувофиқ:

1. Жисмоний ва руҳий ривожланиш ўртасида ўзаро узвийлик мавжуд.

2. Бола мактаб талабларигача етилган пайт, биринчи навбатда, етилишнинг ички жараёнлари билан боғлиқ бўлади.

3. Бу етилишнинг муҳим кўрсаткичи қабул қилишни визуали табақалаштиришнинг етилиш даражаси, тимсолни ажрата олиш қобилияти ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда боланинг мактабга тайёргарлигини ташхислашда қуйидаги тўртта жиҳатлар ҳисобга олиниши зарур:

1) **жисмоний жиҳат**;

2) табақалаштириш (фарқлаш) қобилиятининг маълум даражасини, сон ва қийматни қабул қилишнинг маълум даражасини, шунингдек, хотиранинг ривожланиш даражасини инobatга олувчи **интеллектуал жиҳат**;

3) диққатни, сабр-тоқатни бошқариш, топшириқларни бажариш тайёргарлиги ифодаланган ишга **муносабат**;

4) бир қадар тарбиячидан холи бўлиш, гуруҳ билан алоқа ўрнатиш қобилиятини кўрсатувчи **ижтимоий жиҳат**.

Албатта, болада бу кўрсаткичлар ўз-ўзидан шаклланмайди, улар педагогик жараён маҳсулидир. Шу боисдан тарбиячи болалар онгини ўстирадиган, мустақил фикр юритиш кўникмаларини ривожлантирадиган реал муҳит яратиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, боғчада кунлик олиб борилаётган машгулотлар янги педагогик технологиялар асосида амалга оширилиши керак.

Бугун болаларнинг мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантирувчи чет эл методларидан (“Монтессори”, “Брейн ринг”) қатор мактабгача таълим муассасаларида фойдаланишмоқда ва яхши натижаларга эришилмоқда. Шунингдек, “Болаларни ривожлантириш ва мактабга тайёрлаш” таянч дастури ишлаб чиқилганлиги ва тажриба-синовдан ўтаётганлиги ҳам маълум. Шу билан бир қаторда ҳали-ҳануз “боғчада педагогик технология нима дегани?” деб ҳайратда юрганлар ҳам кам эмас.

Шу ўринда ПТларни лойиҳалашнинг мактабгача таълим муассасалари учун ўзига хос томонларини кўрсатиб ўтиш жоиздир:

1) ҳар бир машгулотдан кўзда тутилган мақсад аниқ ўрнатилади;

2) машғулот мазмунини саралашда бир томондан болаларнинг қизиқиши, эҳтиёжи, қобилиятлари, иккинчи томондан — тарбиячининг ижодкорлиги, маҳорати, учинчидан — боғчадаги мавжуд шарт-шароитлар ҳисобга олинади;

3) дидактик жараён тузилмаси кескин фарқланади, яъни унинг мотивацион босқичи кучайтирилади. Бошқача қилиб айтганда **ўйинли дидактик жараён** лойиҳаланаётган технологиянинг асосини ташкил этади;

4) дидактик жараённинг иккинчи босқичи — болаларнинг ўқув-билиш фаолиятини (Ўф) **ўйин** ташкил этади;

5) учинчи босқич — бошқарув фаолияти (Б) функцияси ҳам ўзгаради. Агар ўқув жараёнида ўқитувчи ўқувчининг билиш фаолияти босқичига аралашмайдиган бўлса, тарбиячи фаолияти дидактик жараённинг Ўф да ҳам устуворлик касб этади;

6) технологияларни қўллаш самараси ёки якуний натижа — бу бола шахсини ривожлантириш ва мактабга ўқишга тайёрлаш эканлигига тарбиячи алоҳида эътибор қаратиши лозим. Бола тарбия жараёнининг суст, ҳаракатсиз объекти бўлиб қолмасдан, балки фаол иштирокчисига — субъектга айланиши керак.

Яқинда бир боғча тарбиячиси қуйидаги савол билан мурожаат қилди: “Мен бир машғулотда ўз гуруҳимни “тандирда нон ёпиш технологияси” билан таништирдим. Болалар супра атрофида жойлашишди, мен эса худди уйда нон тайёрлагандек, барча амалларни кетма-кет бажардим: ун элаш, хамир қориш, ачитиш, зувала тайёрлаш, нон ясаш, сув сепиш, нонни тандирдан узиб олиш. Мен ўтказган машғулот янги педагогик технология лойиҳасими? Бу ҳолат бир қарашда “янги педагогик технология” деган бошланғич таассурот ҳосил қилсада, аслида тарбиячининг фаолияти субъектив кўринишга эга. Бу ерда болалар технологик жараён иштирокчиси эмас (иштирокчига айланиши ҳам мумкин эмас). Чунки машғулот болаларнинг индивидуал ва ёш хусусиятларига мос эмас; иккинчидан, машғулот мақсади ноаниқ: нима учун 6 ёшли болага нон ёпишни ўргатиш керак бўлиб қолди? Учинчидан, “нон ёпиш технологияси” ўзида тарбия компонентларини аниқ ифодаламагани учун педагогик технология талабларига жавоб бермайдди. Шу ўринда саноат технологиялари боғча болалари учун мураккаб объект эканлигини қайд этиш лозим. Яхшиси бу технологияни мактаб меҳнат дарсларида ўргангани маъқул. Боғчада

эса ўйин фаолияти устуворликка эга бўлиб, боланинг руҳий жиҳатдан ривожланишини бир қадар тезлаштиради.

Ўйин кичкинтойлар яхши ўзлаштира оладиган фаолият ҳисобланиб, бу фаолият жараёнида улар ўқишга, меҳнатга, бадий ижодга оид ҳаётий муаммоларни тезда илғаб оладилар. Шу боисдан ўйинга таяниб иш кўриш — болани мактабга тайёрлашнинг энг мақбул йўли, тарбиявий таъсирга ҳаяжонли жавоб беришни таъминлаш усулидир.

Ўйинли вазиятлардан мақсадли фойдаланиш гоёси бирмунча илғор ва самаралидир. Турли ёшдаги одамлар фаолиятини ўйин тарзда ташкил этиш ва касб маҳоратини такомиллаштириш тажрибаси педагогика фани учун янгилик бўлмаса-да, *ўйинли дидактик жараёни* лойиҳалаш технологияси етарлича ишланмаган. Мавжуд адабиётларда ўйиннинг ишбилармонлик, ролли, ишлаб чиқариш, тадқиқотчилик ва ўқишга оид турлари моҳияти ва мазмуни учраб туради, бироқ улар ўйинга қўйиладиган асосий талабларга жавоб бермайди, яъни: ўйин жараёнининг кучайтирилган ва турғун мотивацияси, ўйиннинг бажарувчи босқичида (Бх) иштирокчиларнинг муваффақиятга эришиши ва қаноат ҳосил қилиши, билиш фаолиятини мақсадли бошқариш ва ўйин сўнгида фаолиятни ўзлаштириш сифатининг таъминланишига эришиш.

Боғча болалари учун ўйиннинг қуйидаги турлари мавжуд: мавзули-ролли ўйинлар, ўйин-меҳнат, дидактик ўйинлар, ҳаракатли ўйинлар, вақти хушлик, сайр-томоша ўйинлари, мажмуали байрам ўйинлари.

Мавзули-ролли ўйинлар болаларнинг мустақил ёки катталар ёрдамида ижтимоий тажрибани, моддий объектни ҳаётий ва бадий таассуротлар асосида ижодий қайта яратиш фаолиятидир. Бу фаолият натижасида болалар нутқи, фикрлаши, хаёл суриши ва бошқа ахлоқий сифатлари таркиб топади. Бунинг учун бола ёшига хос кичик ҳажмдаги ҳаётий мавзулар сахна кўринишида ижро этилади. Мисол учун, “бозор” сахнасини ижро этиши билан болалар янги тушунча ва муносабатларга дуч келишади ва уларни бинойидек ўзлаштирадилар (харидор, сотувчи, нарх, савдо, қиймат, пул ва бошқа).

Ўйин-меҳнат жараёнида болалар атроф-олам тўғрисида чуқурроқ тасаввурга эга бўладилар, иш жараёни ва ҳаракатларнинг умумий кўринишини ўзлаштирадилар. Катта ёшдаги боғча болалари учун меҳнат ўйинига тайёргарлик кўришнинг зарурий шarti: костюмларни тайёрлаш, “шаҳар”

қуриш, “каналлар” қазыш, конструктордан машиналар, иш қуроллари ясаш ва ҳоказо.

Дидактик ўйинлар болаларнинг ақлий ривожланишида, уларни билишга ундашда бирмунча афзалликларга эга. Бу ўйинлар педагог-тарбиячи томонидан ўқув-тарбиявий мақсадлар учун махсус ташкил этилади. Фойдаланилаётган материаллар турига қараб дидактик ўйинлар *предметли* — дидактик ўйинчоқлар ва материаллар; *манتيқий* — “қийин саёҳат”, “лобирант”; *сўзли* — ўйин-топишмоқлар, масалалар, ўйин - саёҳатлар ва бошқа.

Ҳаракатли ўйинлар болаларни жисмоний тарбиялашда муҳим восита саналади. Улар ҳар доим ўйин иштирокчиларидан фаол сенсорли ва двигателли ҳаракатларни ўрнатилган мақсадга эришиш учун бажаришни талаб этади. Мусобақа тарзида ташкил этилган бу тур ўйинлар болаларда ижодкорлик, эпчиллик, тезкорлик, зеҳнлилик каби сифатларни шакллантиришга хизмат қилади.

Ўйин турларини танлаш бевосита болалар ёшига боғлиқ эканлигини таъкидлаш жоиз. Мисол учун, 3 ёшли болалар учун ўйин мазмун жиҳатдан аҳамият касб этмайди, балки уларга баъзи бир “жўяли” топшириқлар берилиши лозим: байроқни олиб кел, дўстингни ёнида тур ва ҳоказо.

Ўйиннинг асосий функцияси дарсни ташкил этиш шакли сифатида болаларни билишга оид фаолиятга жалб этишдир. Шу боисдан “хаёлий орол”га саёҳат, мультфильмда севган қаҳрамонларининг ҳаракатларини кузатиш, топишмоқлар айтиш, болалар байрамлари каби ўйинлар бола шахсияти мазмунини очиб беришга, унинг фаолиятини ривожлантиришга, умумий қизиқиш ва фикрлар муштараклиги асосида уларни жипслаштиришга имконият беради.

Қуйида бевосита боғчалар амалиётида қўлланилаётган «ўйин — дарс» мазмунини келтиришга ва педагогик технология қонуниятларига мослигини баҳолашга ҳаракат қиламиз.

Мавзу: “ХАЁЛПАРАСТЛАР”

Тарбиячи болаларни ўйин майдонига таклиф этади ва “денгиз саёҳати”га чиқиш истагини билдиради.

Тарбиячи: Болалар, келинг кемамизга ном берайлик, уни қандай номлаймиз?”

Болалар: “Чакмоқ”. “Лочин”. “Хаёлпарастлар”.

Тарбиячи: яхинсен, “Хаёлпарастлар” деб номласак розимисиз?

Болалар: ҳа! (жўр бўлишиб).

Тарбиячи: келинглар, кема номини куб шаклдаги ҳарфлар билан ёзайлик. (Болалар бирма-бир керакли ҳарфни қўлига олишиб “хаёлпарастлар” сўзини полга теришади).

Тарбиячи: энди кемага чиқиб жойлашиб олинг. Капитан ўз жойингизни эгалланг!

Болалар тартиб билан маълум кетма-кетликда жипс жойлашадилар (стулчаларга ўтиришди). Капитан кемани бошқариш бўлимига ўтади ва дурбин орқали денгизга назар солади: “Ёнга”, “Чапроққа” каби топишириқларни кема бошқарувчиси — штурманга бериб боради.

Капитан: номаълум оролни кўряпман, тўғрига бошқаринг!

Болалар: ура, биз ҳам оролни кўряпмиз. У ерда кимдир биз томон қўл силкитяпти.

Тарбиячи: ҳа, болалар, у сизнинг тенгдошингиз, бошқа мамлакат фуқаросига ўхшайди. Болани ўз кемамизга оламизми?

Болалар: ҳа, биз у билан дўстлашамиз ва мамлакатимизга олиб кетамиз.

Тарбиячи: қани болакай, кемага чиқиб олгин. Сен бизнинг мамлакатимизга боришга ва болалар билан бир мактабда ўқишга розимисан?

Чет эллик бола: майли, мен бу оролда болаларсиз зерикдим. Сизлар билан кетишга розиман.

Капитан: “Кема орқага бурилсин ва “Ўзбекистон” мамлакатига йўл олсин!” (Кема сузиб кетади).

Бу машғулот пойтахтнинг А. Икрамов туманидаги 401-болалар боғчасида ўтказилди ва Ўзбекистон телевидениясида намоиш этилди. Мавзу “Хаёлпарастлар” деб номланганлиги учун қўшимча саволларга ўрин йўқ, албатта. Шу билан биргаликда чет мамлакат боласи билан мулоқот қилишда “Исминг ким?”, “Қайси мамлакатдансан?”, “Нечанчи синфда ўқийсан?” каби саволлар инглиз тилида олиб борилса машғулот самараси янада ошган бўлар эди.

Шу туманнинг 19-болалар боғчасида ҳам “Болаларни ривожлантириш ва мактабга тайёрлаш” дастури бўйича тажрибасинов ишлари олиб борилмоқда. Қуйида бир машғулот мазмуни мисол тариқасида келтирилади:

Мавзу: “ОТ ВА УНИНГ БОЛАСИ ТОЙЧОҚ”

Тарбиячи уй ҳайвонларининг расмини кўрсатиб:

болажонлар, булар қандай ҳайвонлар?

Дилфуза: уй ҳайвонлари.

Тарбиячи: баракалла, энди мана бу расмга қаранг-чи, бу қайси ҳайвон экан?

Жамшид: бу уй ҳайвонларидан қўй.

Тарбиячи: қўй нима ейди?

Феруза: ўт.

Тарбиячи: қўйларни ким боқади?

Дилмурод: Чўпон.

Тарбиячи: бугун болажонлар, сизлар билан “От ва боласи тойчоқ” ҳақида суҳбатлашамиз.

Бу дарс ҳам кўрсатмалилик принципига таянилган ҳолда савол-жавоб тарзда ўтказилди. Болалар отнинг ва боласининг номланишини (тўриқ, саман, човқар, қашқа ва бошқа), уларнинг келтирадиган фойдаси, уларни боқиш йўллари ҳақида тушунчаларни ўзлаштирдилар.

Тарбиячи машғулот жараёнида “*тойчоқлар*” ўйинини ташкил этди ва болалар мароқ билан уни иштирокчиси бўлдилар.

Ўйиннинг қисқача мазмуни: Болалар икки гуруҳга ажралдилар. Бири “тойчоқ”ларни ифодалашди, иккинчиси — отбоқар вазифасини бажардилар. Отбоқарларнинг қўлларида жилов бўлади. Майдоннинг бир томонига отхона чизилади, иккинчи томонида отбоқарлар учун жой белгиланади. Майдоннинг ўртаси — ўтлоқ. Болалар ўз “уй”ларига бориб турадилар.

Тарбиячи: “Отбоқарлар, отларни эгарланг!”. Ана шу кўрсатмага биноан отбоқарлар отхонага қараб югурадилар ва отларни эгарлайдилар. От танлаш отбоқарга ёки тарбиячи кўрсатмасига боғлиқ ҳолда амалга ошади. Эгарланган отлар кетма-кет саф тортишиб туришади ва буйруқ бўйича секин юра бошлайди, йўрғалайди ёки чопайди.

Тарбиячи: “Етиб келдик, отларни бўшатинглар!”. Отбоқарлар отдан эгар-жабдуқларни ечиб олдилар ва ўтлоққа қўйиб юборадилар-да, ўз жойларига бориб туришади. Маълум дақиқа ўтгач, яъни отлар обдон қорин тўйғизгач, тарбиячи навбатдаги буйруқни беради: “Отбоқарлар, отларни эгарланг!”. Ҳар бир отбоқар ўз отини жиловлашга уринадилар, отлар эса тутқич беравермайди. Барча отлар тутиб келинади ва эгарланади, бир - бирининг кетидан саф бўлишиб отхонага йўл олишади.

Тарбиячи: “Отлар кишидан озод этилиб, отхонага қўйиб юборилсин!”. Отбоқарлар отлардан эгар-жабдуқларни ечиб олишиб қўйиб юборадилар. Шу тариқа ўйин янгидан бошланади. Бу гал “от” ва “отбоқарлар” ўрин алмашишлари мумкин.

Бу ўйин мазмунида маълум даражада курашувчанлик руҳияти мавжуд ва унга шарт-шароитлар яратилган: отни биринчи бўлиб жиловлаш ва қаторда ўз ўрнини топиши. Бу курашувчанлик, бироқ шахсий маъно касб этмайди, яъни ҳар бир ўйин иштирокчиси учун ғалаба қилиш характери аниқланмаган. Демак, айтиш мумкинки, мисол тариқасида келтирилган ўйин учун дидактик жараёни қуриш ва ўтказишда ҳисобга олинмаган ҳолатлар аниқ сезилиб қолаяпти. Ўйинли дидактик жараёни қуриш қонуниятлари тўғрисида қўйидагиларни қўшимча қилиш мумкин:

- дастлаб ўйиннинг дидактик мақсадлари аниқ ифодаланади, яъни бу дарс - ўйинда ўрганилади: От қанадай ҳайвон? Тойчоқ ниманиг боласи? От бўлиб кишнай оламлими? Отлар нима билан овқатланишади? ва бошқа.

Ўқувчилар ихтиёрий тарзда икки гуруҳга ажраладилар: отлар ва отбоқарлар. Уларнинг самарали “ишлаш” шартлари аниқланади ва ҳар бир гуруҳ учун ҳамкорлик қилиши (хатти-ҳаракатлар алгоритми) уқтирилади. Бу фаолият гуруҳларнинг хоҳиш-истаклари ўзаро зид бўлмаган ҳолларда самарали кечеди. Ҳар бирининг “ўз” қизиқишлари бор бўлган икки гуруҳнинг мавжудлиги янги фаолият усуллари ўзлаштириш жараёни учун етарлича мотивация яратади.

Болаларнинг фаолияти ўйин давомида назорат қилинади ва баҳоланади, яъни самарали ишлаш мезонлари (вақт, тезлик, масофа ва бошқа) ёрдамида болалар фаолияти бошқарилади. Ўйинли дидактик жараёнлар болаларни мактабга тайёрлаш мажмуасида ўз ўрнини топишлари учун бу йўналиш бўйича келажакда катта ҳажмдаги илмий-методик ишларни амалга ошириш керак бўлади.

4.2. Умумий ўрта таълим мактабларида ўқув жараёнини технологиялаштириш

Республикамызда мажбурий тўққиз йиллик (I-IX синфлар) умумий ўрта таълим жорий этилди. Таълимнинг бу тури бошланғич таълимни (I-IV синфлар) қамраб олади ҳамда ўқувчиларнинг фанлар асослари бўйича мунтазам билим олишларини таъминлайди. Умумий ўрта таълимнинг янги тизими-

ни, унинг мазмунини шакллантириш мақсадида «таълим беришнинг илғор педагогик технологияларини, замонавий ўқув-услубий мажмуаларини яратиш ва ўқув-тарбия жараёнини дидактик жиҳатдан таъминлаш» зарур бўлади [1, 47].

Миллий дастурда белгиланган бу мақсадни амалга ошириш юзасидан Олий ва ўрта махсус таълим ҳамда Халқ таълими вазирликларида бугунги кунда кенг қўламда ишлар олиб борила-япти. Жумладан, Республика Таълим Маркази тасарруфида «Илғор педагогик технологияларни аниқлаш ва оммалаштириш» Марказининг ташкил этилиши ёки бу муассаса фаолиятида педагогик технологияларни лойиҳалаш асосий вазифалардан бири қилиб белгиланганлиги мақтовга сазовордир.

Бугунги кунда ўқув жараёнини технологиялаштириш, айтиш мумкинки, ўзининг биринчи — бошланғич даврини бошдан кечирмоқда. Бу жараён тезкор суръатлар билан бормоқда. Айниқса 80-йилларнинг ўрталарида ривожланган давлатлар таълим тизимида кенг қулоч ёйган турли ишбилармонлик ўйинлари кўринишидаги дарслар (дарс-суд, суд-аукцион, дарс-матбуот конференция)дан фойдаланиш оммавий тус олмоқда. Барча ишбилармонлик ўйинлари — бу модели ўқитиш методининг жорий этилишидир. Бу нима дегани? Гап шундаки, ўқувчи ўз ролини ижро этиши билан маълум бир касбий фаолиятни моделлаштиради. Шубҳасиз, бунда бошланғич шартларни ўқувчилар мустақил ўзлаштириб оладилар. Бу ерда биргина дарслик етарли эмас, ўқувчилар ролини уддалаши учун қўшимча манбалардан ахборотларни тўплайдилар.

Мисол тариқасида Тошкент шаҳар 50-мактабнинг бошланғич синф ўқувчиси Г. А. Хўжаеванинг 4-синфда «Табиатшунослик» фани бўйича ўтган дарсини ПТ қонунларига бўйсундирган ҳолда келтириш мумкин.

Мавзу: «ЭКОЛОГИК СУД»

Бу дарсда ўрганимиз:

1. Инсоннинг табиатга нисбатан муносабати қандай бўлган?
2. «Табиат тириклик шarti» дегани нима?
3. Табиатни қўриқлаш йўллари қандай?

«Ақлий ҳужум»

Нима учун табиатни кўриқлаш керак?

Табиатга бефарқ қараган ҳолда мамлакатимиз ривожланиши мумкинми? Жамиятнинг борлиққа муносабати ҳақида куйидаги халқ мақоллари мавжуд, ўйланг ва ўз фикрларингизни билдилинг.

1. Арслон изидан қайтмас, йигит сўзидан.
2. Яхши гапирсанг илон инидан чиқади.
3. Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда.
4. Ерни боқсанг, ер сени боқади.

«Ролли ўйин»

Жиҳозлар:

Судья костюми

Маслаҳатчилар костюми

Қушлар чучелалари

Ҳайвонлар чучелалари

Гербарийлар

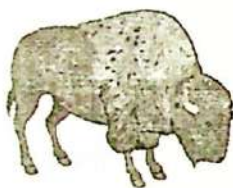
Бошловчи ўқитувчи: Салом дўстлар! Салом табиат! Салом ўрмонлар ва дарёлар, қўллар, денгизлар, тоғлар ва далалар! Салом қушлар: булбуллар, бойқушлар, чумчуқлар ва кабутарлар! Салом ҳайвонлар: йўлбарслар, шерлар, филлар, бўрилар!

Болалар! Агар инсон ҳар куни нафақат танишлари билан, балки ўзини ўраб турган барча тирик жонзотлар билан саломлашганда эди, биз кўриш мумкин бўлмаган ҳайвонлар ва ўсимликлар ер юзиди ханузгача яшар эдилар. Афсуски, инсонлар уларнинг йўқолишида айбдордирлар.

Бугун ҳам йўқотишлар давом этаёпти. Бунинг сабаблари турлича: кимдир ҳайвонларни (мўйнасини, гўштини, терисини ва бошқа) сотиб бойлик орттириш мақсадида, кимлар лаззатланиш учун, кимдир ўйламасдан ўсимликларни томиридан юлиб олади, таёқ билан қурбақани ўлдиради, қушларга тош отади.

Афсуски, ҳайвонлар ва ўсимликлар гапира олмайдилар. Агар гапира олишса-чи? Келинг, ҳаёлга берилиб кўрайлик.

Биз бугун **экологик суд** ўтказамиз: шундай қилиб инсон устидан суд. Суд жараёни иштирокчилари белгиланди.

Суд раиси — Зубр. Болалар, балки бу ҳайвон тўғрисида эшитмагандирсиз. Лекин у менда шундай эътибор ва ҳаяжонланиш туғдирадики, уларни сиз билан баҳам кўрсам дейман. Вақтлар бўлганки, бугун ҳаёт зубрлар қилига осилиб тураркан. Уларни аёвсиз қирдилар.

Бош айбловчи — Тур. Нима учун турлар бош айбловчи деб танланди? Гап шундаки, зубрнинг охириги тури XVII асрда ўлдирилди.

Инсон ҳимоячиси — адвокат — Ит.

Барча-барчаси ўз жойига ўтирадилар. Ўқувчиларнинг ўйин фаолияти бошланади.

Судья. Диққат, суд жараёни бошланди. Сўз бош айбловчига.

Тур. Менга гапириш қийин. Мен-ку аллақачон ер юзида йўқман, бироқ қатор ҳайвонлар ва ўсимликлар мен каби йўқ бўлиб кетишидан хавотирдаман. Мен бир нарсага тушунмайман: ахир инсоннинг ўзи ҳам табиат маҳсули-ку? Унинг фикрича, хавфли саналган тирик мавжудотлар устидан ўлим ҳукмини чиқариш керак эмиш. Мувозанатни йўқотган табиатни тиклаш оғир, баъзан имконият бутунлай йўқлигини инсон тушуниб етмаяпти.

Мен инсонни **зебрадек** катта ҳуснкор жонзотни йўқотгани учун айбдор деб биламан. Одамлар Африкани ўзлаштира бошлаган даврда зебраларни «моллар учун яйловларни эгал-

лаб ётибдилар» деб қира бошладилар ва шу тарздаги «қуёш тойчаси» деб номланган зебралардан ном-нишон қолмади.

Фақат зебраларними? Ҳозир Африка майдонларида оврупа-ликлар келгунга қадар яшаган ҳайвонларнинг 10 фоизигина қолдилар.

Бизонларчи? Асримиз бошланишида Америкада бизонлар қолмади, ҳисоб. Улар 70 миллионга яқин эдилар. Бир йилда овчи икки мингга яқин бизонларни ўлдирди.

Яна бир мисол — жаҳонгашта **кабутар**. Бу қушнинг охиргиси асримиз бошида ҳайвонот боғида ўлди. Гўшти жуда мазали бўлгани учун бу қушлар қириб ташланди.

Бундан 250 йил олдин одамлар **денгиз сигирини** аниқладилар ва 25 йилдан кейин унинг охиргисини йўқотдилар.

Флоралар тақдирига назар ташлайлик. **Ливан кедри.** Қачонлардир бу дарахт ҳамма жойда ўсган, лекин уларни Мисрдан келтирилган арқонларга, олтинга ва бошқа маҳсулотларга алмаштиришни хуш кўрдилар. Натижада ҳозир фақат Ливандагина 400 туп кедр сақланиб қолди.

Инсон қадами етган жойда ҳар доим у ёки бу табиат эҳсонини бузди ёки ўлдирди.

(инсонга мурожаат қилади) Ҳозир нима қилаяпти? Атрофга боқинг: сиз ўз ҳаракатингиз ва тушунмаслигингиз қурбони бўляпсиз. Ҳаволар, дарёлар, ... заҳарланган.

Боқинг! Тўхтанг! Ўйлаб кўринг!

Зубр: ҳурматли Тур, сизнингча инсон қандай жазога лойиқ?

Тур: у ўз-ўзини жазолайди ва жазоламоқда, қолаверса, жазога нисбатан фикрини кейинроқ айтаман.

Зубр: сўз энди ҳимоячига.

Ит: мен ҳурматли айбловчининг ҳолатини тушунаман ва у билан ҳамфикрдаман. Инсон ўзини ўзи жазолаяпти. Бироқ менга ишонинг, инсон эҳтиромга лойиқ.

Айбловчи: эҳтиромга?

Ит: ҳа, ҳа! Ким, биз уй ҳайвонлари каби инсонни яхши биллади?

Айбловчи: кулгили! Сиз инсон билан қалин боғлангансиз. Сизга уни айблаш қийин, аксинча, ким сизга ош-нон, сув беради?

Ит: биласизми, биринчи марта кўриқхона 1832 йил айнан табиатга кучли қирон келтирилган жойда — Америкада ташкил этилган.

Судья: эндиги сўзни ҳимоячиларга ва айбдорлар томонидан бўлган гувоҳлардан эшитамиз.

Сўз - Ҳавога.

Ҳаво: бир йил бадалида атмосферага 5 миллиард тонна углекислый газлар чиқаришади. Натижада озон қатлами юпқалашмоқда, озонда тирқишлар пайдо бўлмоқда. Бу тирқишларга рак касалликларини келтириб чиқарадиган ультрабинафша нурлари тушади, демак, ердаги ҳаётга

хавф туғилади.

Ўрмонлар йўқолмоқда, асосан, тропик минтақадаги кўп қатламли ўрмонлар. Россиянинг аралаш ўрмонлари нотўғри мелиорация натижасида қуриб кетяпти. Демак, ҳавога кислород етказиш миқдори камаяпти. Агар шунга қора ва кимё саноатидан, завод-фабрикалардан, транспортлардан чиқаётган газлар қўшимча тарзда қўшилсачи?

Судья: гувоҳ - сув.

Сув: олимларнинг ҳисоб-китобига қараганда бир йилда дунё бўйича сув ҳавзаларига 10 минг вагонга юк бўладиган зарарли чиқиндилар келиб тушмоқда. Ҳатто Арктика музликларидан кир порошок топилди. Инсон «фаолияти» натижасида Волга, Дунай, Рейн каби дарёларда чўмилиш мумкин бўлмай қолди. Сибир дарёларида чўмилиш мумкин бўлмай қолди. Сибир дарёларида ўрмонларнинг чўкиши ва нотоза оқимларнинг қўшилиши натижасида инсон ва ҳайвонлар соғлиғига зарарли бўлган микроорганизмлар пайдо бўлди.

Судья: гувоҳ - тупроқ.

Тупроқ: тупроқ жуда секин пайдо бўлади, юз ва минг йиллар керак бўлади. Бироқ уни тезда емириш мумкин. Кейинги 100 йилда ерда ҳосилдор тупроқнинг 1,4 қисми бузилди. Чўл зоналари ва қуруқ ерларни ўзлаштириш

саводсизларча олиб борилди...

Инсон тоғ-тоғ химикатларни ишлата бошлади: пестицидлар, нитратлар, ДДТ. Ерларнинг шўрланиши, тупроқ ва одамларнинг заҳарланиши юз берди...

Судья: сўз химоячига.

Ит: ҳа, аргументлар етарлича. Ахир инсонга сув керак-ку: бир тонна пўлат олиш учун 150 т сув, бир тонна қоғоз олиш учун 250 т сув керак. Инсон ёнида оқар сувлари бўлмаган корхоналар қура бошлади. У ерда ифлос сувлар тозаланади ва қайта фойдаланилади. Инсон атмосферага чиқарилаётган ташландиқларни ҳам камайтиради.

Англия ва Японияда аэрозол тайёрлаш таъқиқланди. Инсон машинадан чиқаётган заҳарли газларни камайтирмоқда. Газ, электр, қуёш батареясида ишлайдиган двигателли машиналар чиқарила бошланди.

Судья: навбатдаги гувоҳ - Бойўғли.

Бойўғли: барча туркумдаги ҳайвонлар жозибадор. Бироқ «табиат шайдолари» учун энг қизиқарлиси биз қушлармиз. Кимдир бизни қафасга солишни хоҳлайди, кимгадир мўйнамиз, ким учун гўшт ҳисобланамиз. Мен бечора бойўғлини инсон бахтсиз қуш деб ҳисоблайди. Тўғри биз кўрқинчли кичқирамиз, бироқ ҳашаротларни йўқотиб катта наф ҳам келтирамиз... Кейинги 150 йил ичида ер

юзидан 150 қуш турлари йўқолди.

Судья: биз барча гувоҳларни эшитдик. Булардан кейин инсон билан нима қиламиз.

Адвокат: барча суд жараёнларида айбдорга сўз берилади. Инсонни эшитамиз.

Инсон: мен ўзимни оқлашга ҳаракат қилмайман. Сизлардан мени кечиринингизни сўрайман, бундан сизларга енгил бўлмаса-да.

Ит: мен нима демоқчиман, эшитинг:

Ҳа, инсоннинг табиатга бундай муносабатини жиноят деб айтиш мумкин. Бироқ фақат инсонгина бирор бир ҳолатни тузатиши мумкин. Айни шу инсон қизил китобни тузди. Инсон қўриқхоналар қиляпти ва уларни қўриқлаяпти. Бизнинг бахтимизга, одамлар ҳам Ер юзида ҳар хил, кимга қандай эканлиги тўғрисида Сиз ҳурматли, Зубр билишингиз керак эмасми?

Судья: ҳа, инкор этмайман. Одамлар туфайлигина менга яшаб қолиш насиб этди.

Тур: бироқ инсонлар туфайли йўқ бўлиб кетиш мумкин, шунга ҳам оз фурсат қолган эди.

Аполлон (капалак): қизиқ ҳолат? Биз у ёки бу ҳолатда инсон билан боғлиқ эканмизда?

Судья: афсуски, боғлиқмиз.

Гуллар: кўрқинчли! кўрқинчли! Биз ўламиз.

Мушук: мен уй-ҳайвони саналсамда, сизларнинг фикрингизга қўшиламан: хавфли. Мени неча марталаб уйдан ҳайдашди, мендан қутулиш мақсадида қаерларга ташлаб кетмади денг.

Тур: кўрдингизми, ҳимоячилар ҳам айбловчига айланишяпти.

Судья: биз қандай қарор қабул қилдик? (маслаҳатлашади).

Иш юзасидан материалларни чуқур ўрганиб қуйидагилар ўрнатилди: ҳайвонлардан ҳар бештадан бири, амфбийлардан тўртдан бири, фаунамиздаги қушлардан ҳар бештадан бири бугун хавф остида. 25000 турдаги олий ўсимликлар ер юзида бутунлай йўқолиш чегарасида. Кейинги 60 йил ичида планетада 77 ҳайвонлар тури, 26 турдаги қушлар йўқолди...

Қарор — майли, инсон ҳали тузатиш мумкин бўлганларни тузатсин!

Агар тузата олмаса-чи? Унда инсон зоти ҳам тур қатори йўқолади. Чунки у бизларсиз, тоза ҳавосиз, тоза сувсиз ва кўнгли бошқаларсиз яшай олмайди.

Қурбақа: демак, инсон ўзини-ўзи ўлим жазосига ҳукм қилар эканда.

Судья: шундай бўляпти.

Ҳаммаси: қандай даҳшат !!

Ўқитувчининг таъкидлашича бу «дарс-суд» сценарийсида синфдан ташқари талбирларда фойдаланиш яхши самара берар экан. Унинг мазмунидан кўриниб турибдики, ўқитувчи табиат муҳофазасига оид катта ҳажмдаги материалларни қўшимча адабиётлардан тўплаган ва улардан ўқувчилар ўргасида ролларни тақсимлашда ўз ўрнида фойдалана олган. Ўйинли дидактик жараён тўғри лойиҳаланганлиги учун «дарс-суд» ўқувчиларда кучли мотив уйғотади ва ўқув материални ўзлаштириш самарали кечади.

Шу билан биргаликда таълим мазмунини саралашда ўқитувчи юқори абстракция поғонасидан ($\beta=3$), яъни ўқувчилар учун бирмунча мураккаб бўлган фан объектларидан ўқув элементлари си-

фатида фойдаланган. Бу ерда ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражалари ҳисобга олиниши керак эди. Мисол, учун, Дунай, Рейн, Волга дарёлари, Африка қитъаси тўғрисидаги маълумотлар, баъзи бир тушунчалар, фикримизча, ўқувчиларга бутунлай нотаниш (эсланг: ДТМ раҳбарининг бир коллеж география ўқитувчиси фаолияти тўғрисида телевидение орқали билдирган салбий фикрлари). Шундай экан, нима учун Ўзбекистон ҳудудидаги мавжуд экологик объектларни (дарё, тоғ, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси) ва муаммоларни четлаб ўтиш керак бўлди, деган ҳақли савол туғилади. Шунингдек, дарснинг мақсади аниқ ўрнатилмагани эътиборга олиниб, у технологик ёндашув асосида қайтадан ишланди ва натижада мавзу «Ақлий ҳужум»дан бошланганига гувоҳ бўлдингиз.

Жондор туманидаги 26-мактабнинг география ўқитувчиси Саидмурод Абдулфайзов фаолияти хусусида. Яқинда у киши билан учрашдик ва суҳбатимиз ўқитиш технологияси мавзусига қадалди. У кашф этган методика ядросини “ер шари макети” ташкил этади ва шу асосда фан мавзуларини ўқувчиларга ўргатади. Бу макет маълум масштабда (вертикал — 1: 30.000.000, горизонтал — 1: 45.000.000) тайёрланган 70x50x15 см ўлчамдаги таглик ром бўлиб, унда олтигана материк кўтарилмаси, тўртта океан ботиғи, тоғлари ганч асосида ишланган ва керакли ранглар билан бўялган. Мисол учун, сув ости паст-баландликлари — кўк, қуруқликни билдирувчи рельеф — яшил, сариқ, қизил, жигар рангларга, тоғ музликлари эса оқ, дарё ва кўллар кўк рангларга бўялган. Макетда экватор ва бош меридиан чизиқлар ип билан белгиланган бўлиб, ром четидаги градус белгилар 60° С оралиғида ўтказилган. Натижада кўз олдингизда “жонли” ер шари гавдаланади.

Маълумки, ҳар қандай педагогик тажрибани тавсифлаш уни педагогик тизим элементлари бўйича таҳлил қилиш демакдир. С: Абдулфайзов тажрибасининг моҳиятини ифодалаш учун аниқ ўрнатилган дидактик масалаларни еча оладиган маълум технология кўринишидаги педагогик тизимни лойиҳалаш керак. Бу шунчалик оддий иш эмас, чунки тажриба муаллифи ҳам бу лойиҳа бўйича ҳар доим ўзига ҳисоб бера олмайди. Натижада ПТнинг айрим босқичлари кучсиз ишланади, улар ўртасидаги чегара эса “қоронғилашади”. Қуйида С. Абдулфайзов ҳамкорлигида тайёрланган ва амалиётда синалган ПТ лойиҳасини зарурий тушунтиришлар асосида келтирамиз:

Мавзу: ДУНЁ ОКЕАНЛАРИ ОҚИМЛАРИ (6-синф)

1. *Мавзунинг таъхисланувчан мақсадларини ўрнатилиш* (2-элемент):

а) мавзу бўйича шакллантирилаётган ўқув элементларининг рўйхати:

1. Оқимларнинг вужудга келиши.
2. Турли географик кенгликларда оқимларнинг ҳаракати.
3. Илиқ ва совуқ океан оқимлари.
4. Океан сувларининг ҳарорати.

б) ўқувчиларнинг билим даражаларини ўлчаш “қуроли” — ер-шари андозаси. Андозани тайёрлаш унча мураккаб иш эмас, яъни: қалин қоғозга маълум масштабда (1:120.000.000) ер шари чизилади ва материклар қирқиб олиб ташланади ва ер шари “трафарети” ҳосил қилинади. Бу андозадан “ёзувсиз хариталар” тайёрланади ва улар ўқувчиларга билимларини текшириш мақсадида тарқатилади.

в) ўқувчилар билимини баҳолаш мезони сифатида ўзлаштириш коэффициентидан (K_a) фойдаланилди.

2. *Мавзу маъмунини саралаш* (3-элемент):

Мавзу мақсадини белгилашда келтирилган ўқув элементлари матни ёзилади. Бунинг учун:

а) мавзунинг баён қилиш илмийлиги (абстракция поғоналари - β) ва

б) ўқув материалларини ўзлаштириш даражаси (α) ҳисобга олинади. Қуйида α_2 — алгоритмик фаолият даражасида ва аналитик-синтетик абстракция поғонасида (β_2) баён қилинган ЎЭ матнини келтирамиз:

1. **Дунё океанидаги (1) оқимларни (2) вужудга келтирувчи асосий омил доимий шамоллар (3) бўлиб, уларнинг ҳаракат йўналишига (4) таъсир этадиган материк қирғоқлари қиёфаси (5) ҳисобланади.** ($P = 5$)

2. Турли географик кенгликларда океан оқимларининг ҳаракати Ер юзасида доимий ва мавсумий шамоллар натижасида ўзгариб туради. ($P = 4$)

3. Илиқ ва совуқ океан оқимларининг вужудга келиши турли географик кенгликларнинг қуёшдан олган ёруғлик ва иссиқлик миқдорини олишига боғлиқ, Дунё океани оқимларининг номи эса ҳар бир жойнинг хусусиятларидан келиб чиқади. Мисол учун, пассат, перу, курсо, калифорния шамоллари. ($P = 5$)

4. Океан сувларининг ҳарорати экватордан ҳар иккала қутбларга томон, шунингдек, океан чуқурлигига қараб ўзгариб боради. Океан юзаси катта бўлса қуёшдан иссиқликни шунчалик кўп олади. Шу боисдан Тинч океанида ҳарорат юқори. Тропик кенгликларда океанлар қуёш нуридан баҳраманд бўлганлигидан ҳарорат бирмунча юқори бўлади. ($P = 10$).

3. *Мавзу бўйича дидактик жараёнини қуриш тартиби* (4-элемент)

1. **Ўқувчилар диққатини бу мавзуга жалб этиш, мотивацияни вужудга келтириш.** Ер шарининг қиёфаси макет ёрдамида ўқувчилар кўз олдида гавдалантирилади. Ўқитувчи ер курраси тузилишини намоиш этади ва тушунтиради. Шу тариқа дарсда кўрсатмалилик принципи таъминланади — ўқувчилар тафаккурини 6 та материк ва 4 та океан ҳақида тасаввур ҳосил бўлади.

2. **Ўқув фаолиятини ташкил этиш.** Мавзу бўйича белгиланган ўқув элементларини ўқитувчи изоҳли баён қилади, шундан сўнг ўқувчилар уларни ўрганишга киришадилар. *Мўлжалли ҳаракатни* (Мх) бажариш учун шарт-шароитлар туғдирилади: электр иситкич, шамол ҳайдовчи асбоб, пўкаклар, термометрлар ўқитувчи иш столида бўлади. Ўқувчилар эса дарсликдан “океан оқимлари” ҳақида тушунчани ўзлаштирадилар. Оқимларнинг вужудга келиш жараёнини ўзлаштириш: макетдаги океанларга мослама ёрдамида шамол юборилади, натижада сув оқимлари ҳаракатлана бошлайди. Ўқувчилар бу ҳаракатланишнинг бош омили шамол эканлигига ишонч ҳосил қиладилар.

Ўқувчиларнинг ЎЭ таркибидаги 2-саволни *бажаришдаги ҳаракатлари* (Бх): макет “океан”лари устига пўкаклар қўйилади ва мослама ёрдамида шамол берилади. Шамоллар эсадиган жойларни ўзгартириш билан ўқувчилар турли географик кенгликларда океан оқимларининг ҳаракатларини кузатадилар ва муҳим хулоса чиқарадилар: океан оқимлари ер юзидagi шамоллар йўналиши билан бир хилда бўлар экан.

ЎЭнинг учинчиси — “Илиқ ва совуқ океан оқимлари”ни билиб олишда ўқувчилар географик харитадан фойдаланган ҳолда экватор кенгликлари сувини электр иситкич билан илтидадилар ва шамол юборгич мослама ёрдамида оқимлар вужудга келтирилади. Ўқувчилар термометр билан турли географик кенгликлардаги оқимлар ҳароратини ўлчаб, ўз дафтарларига ёзиб оладилар ва қайси кенгликда илиқ оқим, қайси кўрфазда совуқ оқим бўлишини билиб оладилар.

“Океан сувларининг ҳарорати”ни (ЎЭнинг 4-саволи) ўқувчилар макетдан фойдаланиб турли географик кенгликларда ва чуқурликларда сув ҳароратини ўлчайдилар. Бу учун ўқитувчи дунё океанлари ҳароратига мос келадиган ҳароратни макетдаги ҳар бир океан учун электр иситкич ёрдамида олдиндан мувофиқлаштиради. Ўқувчилар кутбдан узоқлашган сари сувнинг ҳарорати плюсга ўзгаришини, океан чуқурлиги ортган сари ҳароратнинг пасайишини, фасллар бўйича бу кўрсаткичлар ўзгариб туришини тушуниб етадилар. Ўлчов натижаларининг ўртача қиймати аниқланиб, қайси океан сувлари қайси ҳароратда бўлиши тўғрисида яқдил фикр чиқарилади.

Ўқув фаолиятининг *назоратли ҳаракатида* (Нх) ўқувчилар дарс давомида қўлга киритган ахборотларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун дарсликдаги маълумотлар билан солиштиради ва ўзаро фарқланадиган жиҳатларини тузатадилар. Демак, билиш фаолиятининг сўнгги босқичи — *тузатиш* (Туз) ҳаракатини амалга оширадилар. Бу ерда ўқитувчи фаолияти кузатиш ва зарур ўқув маслаҳатлари бериш билан чегараланади.

Дидактик жараённинг **бошқарув** (Б) қисмида ўқитувчи фаолияти фаоллашади ёки бутун дарс давомида (45 дақиқа) ўқувчилар ҳаракатини ЎЭнинг рўйхатига мос келадиган босқичларда назорат қилади, зарурий топшириқлар беради, уларнинг бажарилишини кузатади ва муҳим тузатишлар киритади.

Бу мавзу учун қулай *ташкилий шакллар*: фронтал, якка тартибда ва бригадали-звеноли шакллари ЎЭнинг мазмунига мослаб ўзгартирган ҳолда қўлланилди.

Ўқувчилар билимини назорат қилиш учун андоза ёрдамида тайёрланган “ёзувсиз хариталар” ўқувчиларга тарқатилди. Шу харитада “океан оқимлари”, “дунё океани ҳарорати”, “дунё океани чуқурликлари”ни маълум birlikларда белгилаб чиқиш топширилди. Ўқувчиларнинг ҳар бир ЎЭни ўрганиш бўйича тўғри жавоблар сони (а) аниқланиб, ўқув материални ўзлаштириш сифати K_a ёрдамида топилди. Бу амални 6^a синф ўқувчиси О. А. жавоблари мисолида кўрсатиш мумкин:

ЎЭ №1 бўйича: $P = 5, a = 5, K = 1$

ЎЭ №2 бўйича: $P = 4, a = 4, K = 1$

ЎЭ №3 бўйича: $P = 5, a = 5, K = 1$

ЎЭ №4 бўйича: $P = 10, a = 8, K = 0,8$

Мавзу бўйича бу ўқувчининг ўзлаштириш коэффициентининг ўртача қиймати:

$$K_{\alpha} = \frac{1 + 1 + 1 + 0,8}{4} = \frac{3,8}{4} = 0,95$$

Демак, ўқувчи “Дунё океани оқимлари” мавзуси бўйича 95 фоиз материални ўзлаштириб, юқори кўрсаткичга эришди.

Абулфайзовнинг ўқувчилар билан олиб борган тажриба-синов ишлари натижалари қуйидагича: назорат гуруҳи (25 ўқувчи) 64,5 фоиз, тажриба-синов гуруҳи (25 ўқувчи) 80 фоиз ўқув материалларини ўзлаштирган. Шундай қилиб, “Абулфайзов технологияси” оддий методикадан бирмунча устун туришини K_{α} қиймати ($K \geq 0,7$) кўрсатиб турибди.

Яна бир мисол.

“Дидактик жараённинг мотивация босқичи — билиш фаолиятининг калити” эканлигини, дарс жараёнида тарихий материаллардан ижодий фойдаланиш ўқувчиларда кучли мотив уйғотиши ҳақидаги фикр шу китобнинг II қисмида айтилган эди. Қуйида Ромитан тумани 8-мактабнинг физика ўқитувчиси И. Саломовнинг иш тажрибасини ПТга алоқадор эканлигини кўрсатамиз.

Мавзу: ТЕЗЛАНИШ БИЛАН ҲАРАКАТЛАНАЁТГАН ЖИСМ ОФИРЛИГИ (9-синф)

Ўқитувчи мавзу бўйича қуриладиган дидактик жараённинг мотивация босқичига алоҳида диққатни қаратади ва 1911 йилда Ромитан туманидаги Зарафшон дарёси устига қурилган “Чориқулбой” кўприги тарихига ўқувчилар диққатини қаратади. Сахий ва мартабали Чориқулбой қўйчиликдан топган маблағи эвазига Зарафшон устига мустаҳкам гидротехник иншоот - кўприк қурдилади. Қурилиш ишлари 3 йил давомида тугатилади. Унда гишт, тоғ тошлари ва ганч ишлатилган бўлиб, бирор-та ёғоч, сим, темир ишлатилмаган. Ажаб, бу кўприкнинг мустаҳкамлиги нимада? Ана шу савол билан ўқувчилар диққатини мавзуга жалб қилади. Улар фикрида муаммоли вазиятни ечиш учун кураш ва қарама-қаршилик боради: дарҳақиқат, қарийб бир асрдан буён ўз имкониятини йўқотмаган бу кўприк сири нима? Агар ўқувчилар бу кўприкнинг қуйидаги физик қонуният асосида қурилганини аңгласа, муаммо ҳал этилади: *жисмларнинг сферик сиртда тезланиш билан ҳаракатланганда офирлик камайд.* Чориқулбой кўприги эса 9 та гумбазсимон сферик сиртлар йиғиндисидан иборат ва 9 та сув дарвозасидан ташкил топган. Қавариқ кўприк устида ҳаракатланаётган автомобиль тинч турганидан енгил бўлади.

Мавзуни тушунтиришда ўқитувчи Чориқулбой кўпригининг лойиҳасидан фойдаланади, унда автомобиль оғирлик кучи (P) ва кўприкнинг акс таъсир кучи (N) йўналишлари $X - Y$ ўқи бўйлаб кўрсатилган.

$$P = m \cdot g \text{ ва } N$$

кучлар Y ўқиға нисбатан проекцияланса, у ҳолда:

$P = m(g - a)$, $P \leq N$ бўлади. Демак, автомобиль оғирлиги кўприкнинг реакция кучига тенг ва қарама-қарши бўлади.

Бу мавзуни тушунтиришда Саломов И. дидактик масалаларни белгилашга ижодий ёндашади ва таълим мазмунини маҳаллий тарихий материаллар асосида бойитади. Бироқ дарс бўйича қилинган таҳлил бизга қатор камчиликларнинг борлигидан далолат беради: ташхисланувчан мақсаднинг ўрнатилмаганлиги, мавжудлик алгоритмининг (Ma), объектив назорат усулининг йўқлиги ва бошқа. Шу боисдан бу методикани ПТ нуқтаи назаридан юқори баҳолаш мумкин бўлмайди.

Яна бир мисол 8-синфда «Давлат ва ҳуқуқ асослари» фани бўйича мавзуларни интерфаол методлар (қаранг: III қисм, 3.3) ёрдамида ташкил этиш ва ўтказиш технологиясига оид.

Мавзу: «ҚОНУН ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБОТ»

Оддий ҳолатлар тўғрисида фикр юритайлик: синфда биз ҳаммамиз тенгми? Мактабда ўз ҳуқуқимиздан фойдалана оламизми? Жавобимизни ўқитувчи бир хилда баҳолайдими?

Қонун устуворлиги нима?

Бу дарсда ўрганамиз:

Кичик гуруҳларда ишлаш

1. Қонун олдида ҳаммамизнинг тенглиги нима дегани.

2. Барчанинг қонун олдида тенг ҳуқуқлиги нима-маларда намоён бўлади.

3. Ҳуқуқий тартибот нимани англатади.

муносабати каби сифатларига чизғилар берилган.

Қуйида 8-синф ўқувчиларидан бир нечтасининг моддий, оилавий ҳолатига, тийнати, одамларга

Уларнинг қонун олдида тенглиги нимада? Бу синфда, жамоат олдида қандай намоён бўлади?

1. Ўқувчи Нурмуҳаммад майиз со-
тиши-олиши билан шуғулланувчи фао-
лияти чекланган «Кишимши» ассоциа-
цияси директорининг ўғли. Уни мак-
табга отасининг ҳайдовчиси нексияда
олиб келади, ёзни у Қирғизистоннинг
Иссиқкўлида ўтказади. Яхши кийин-
ган, 4 ва 5 баҳоларга ўқийди. Йигитча
жуда димоғдор. Синфда унга
ўртоқлари ҳавас билан қарашади.
Унинг ўзи ҳам синфда унга алоҳида
эътибор билан қараш зарур, деб
ҳисоблайди.

2. Ўқувчи Сайёра қари бувиси би-
лан яшайди. Ота-онаси автомобиль
ҳалокатида вафот қилишган, улар
бувисининг ва ўзининг нафақаси эва-
зига кун кечирishiади. Сайёра кўнгли
очиқ, зийрак, уятчан қиз, «5» га
ўқиши мумкину, бироқ уй ишларининг
барчасини ўзи бажаргани учун имко-
ният топа олмайди. Нурмуҳаммад
синфда унга жуда эътиборсиз
қарайди ва уни иккинчи навли одам-
лар тоифасига киритади.

3. Улуғбек тиш врачси ўғли. У ои-
лада катта ўғил бўлгани учунми,
жуда ўйинқароқ, қулоқсиз, тўполончи
бола, базўр «3»га ўқийди. Уни
ўқитувчилар ҳам, синфдагилар ҳам
ёқтирмайдилар, чунки у ҳаммага те-
гажсоғлиқ қилади. Агар бир кун даре-
га келмаса, синфдагилар роса хурсанд
бўлишади. У билан фақат Нур-
муҳаммад мулоқотда бўлади.

Биз ҳар хил оиладан, табиатан турли ташқи кўринишга
эгамиз ва қобилиятларимиз ҳам турлича, бироқ қонун олдида
тенгмиз, қонуннинг устуворлиги — ҳуқуқий давлатнинг асосий
кўринишидир. Қонун ҳаммамиз учун бир хил имкониятлар ва
ҳуқуқлар беради. Биз уларга сўзсиз риоя қилишимиз ва бажа-

ришимиз шарт, шундагина интеллектуал ва маданий жиҳатдан ривожланиб борамиз.

**Демак, ҳар биримиз-
нинг боғлиқ томонимиз:**

**Қуйидаги вазиятларда
ўзингизни кўринг:**

**Қонун олдида тенг
ҳуқуқлилик қуйидаги-
ларда намоён бўлади:**

— Биз қандай оилада туғилдик ва
бизнинг ота-онамиз кимлар;

— Бизнинг ўқитувчиларимиз ким-
лар;

— Оилада моддий аҳволимиз
қандай;

— Кимлар билан синфда
дўстлашдик.

**Бироқ қонун ҳаммамизни бир хил
шароитга қўяди. Унинг ягоналиги ҳам
ана шунда.**

1. Сиз танаффус пайтида буфетга
келдингиз, болалар жуда кўп. Навба-
тингиз келганда сотувчи: «Сен менга
ёқмайсан, мен дастлаб яхши кўрган
болаларга хизмат кўрсатаман» деса.

2. Сиз эски «Жигули»да ёнилғи
қуйиш шахобчасига бензин солгани кел-
дингиз, у ерда эса қуйидаги эълонни
ўқийсиз: «Фақат «Тико», «Дамас», «Не-
ксия» автомобилларига ёнилғи берилади».

3. Мактаб ўқитувчилари Иб-
роҳимга алоҳида ҳурмат билан қара-
шади. Чунки у мактаб директори
ўғли ва аъло баҳога ўқийди. Болалар
эса унга баҳони ўқитувчилар ошириб
қўйишади, аслида у ўртача ўқийди
дейишади. Олган беш баҳолари ота-
сининг баҳоларидир.

Бу вазиятларда тенг ҳуқуқлилик
принциплари бузиладими?

**Одамлар қонун ва суд олдида тен-
гдир.**

Давлат ўз фуқаросининг жинси,
ирқи, унинг келиб чиқиши, миллати,
тили, яшаш жойи, мансаби, дини,
ишончи ва эътиқодидан қатъи назар
ҳуқуқий эркинлигини кафолатлайди.

Энди давлатнинг қуйидаги ҳуқуқлари устидан мушоҳада қилинг: унда тенглик принципи бузилаяптими ёки йўқми?

Фуқаро Р.М. суд томонидан 16 феврал воқеалари иштирокчиси ва давлат тизими қўпурувчиси — хавфли рецидивист деб эълон қилинди.

Фуқаро М. Кучеревга Республика Президенти фармони билан «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони берилди ва «Олтин юлдуз» билан тақдирланди.

Очилов А. ВТЭК томонидан иккинчи гуруҳ ногирони деб тан олинди.

Иштихон тумани суди томонидан фуқаро М. мол ўғирлашда айбланди ва 3 йил қamoқ жазосига тортилди.

1999 йил олий ўқув юртиларига абитуриентларни қабул қилиш қароридан давлат 50% фоиз абитуриентларга шартнома асосида ўқишга рухсат берди.

Шаҳар транспортда тегишли фуқаролар (уруш қатнашчиси, ногирон, Чернобиль ҳалокатини бартараф этишда қатнашганлар ва бошқалар) бепул юришлари мумкин.

Қонун олдида тенг ҳуқуқлилиқ дегани — бу барча давлат органлари, жамоат ташкилотлари, фуқаролар, мансабдор шахсларнинг Конституцияга, қонунларга ва норматив ҳужжатларга сўзсиз бўйсиниши демакдир. Айнан қонунда шахснинг ҳақ-ҳуқуқи ва эркинлигини намойиш этиш шартлари ва ҳолатлари ёзилган.

Моддий жиҳатдан тенглик масаласи бирмунча мураккаб. Агар жамият бойликларни қайтадан тақсимласа, яъни бойлардан маълум маблағларни камбағаллар учун олиб қўйса тенглик принципи бузилади. Шу билан биргаликда кўпчилик демократик давлатлар кам таъминланганлар фойдасига маблағларни қайта тақсимлаш йўлидан боришмоқда.

Айрим олимлар эркинлик ва тенглик бир-бири билан боғлиқ бўлмаган ҳолатни қайд этадилар. Бу ҳолатни таълим соҳасида ҳам кузатиш мумкин: иқтидорли талабаларнинг баъзилари шартнома асосида ўқий олмасдан институтни ташлаб кетиш ҳоллари учраб туради. Бу муаммо ижтимоий аҳамият касб этади, уни ҳал қилиш йўллари топиш зарур. Мисол учун, Гулистон давлат университети ректорати бу му-

аммони (қисман бўлсада) қуйидагича ҳал қилишга эришиди: Вилоят ҳокимлигидан оилавий шароити қийин бўлган 90 та талаба учун шартнома пулини тўлаш розилигини олди.

Барчанинг тенглиги қонун асосида таъминланади. Бироқ тарихда давлат қонунларида, унинг сиёсатида тенгсизлик ҳукм сурган даврлар ҳам бўлган. Мисол тариқасида собиқ Шўро тузумидаги республикалар ўртасида ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг, ҳуқуқ нормаларининг бузилишини кўрсатиш мумкин. Тенгсизлик шакллари турлича. Одамлар қонун, урф-одат, табиятига кўра нотекисдир. Бу **дискриминация** деб аталади, яъни инсон ҳақ-ҳуқуқларининг чегараланиши ва камситилишидир.

Бироқ **иккинчи ҳолатнинг асоси ҳам мавжуддир: барча одамлар тенгдир. Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш маълум тартибни жорий этиш инсоннинг ўзаро муносабатларида самимийлик, ишончлилик руҳиятини ўрнатишни кўзда тутди. Бундай тартиб ҳуқуқий тартибот дейилади ва у қонун асосида жорий этилади.**

Ролли ўйин:

«Бойлар ва камбағаллар»

Синф икки гуруҳга — бойлар ва камбағалларга бўлинади, ҳар қайси қатлам ўзининг жамият ривож учун зарурлигини асослаб беради. Уч кишидан иборат тузилган ҳакам ҳайъати келтирилган далилларни баҳолайди ва қарор қабул қилади. Бунда барчанинг қонун, солиқ, давлатнинг ижтимоий фаолияти олдида тенглигига эътибор қаратилади.

Тенглик — ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг жинсига, irqига, миллатига, динига, мол-мулкига ва мансабига боғлиқсиз тенгликдир.

Дискриминация — алоҳида шахснинг, ижтимоий бирлашмаларнинг, давлат органларининг ҳақ-ҳуқуқларини паймол қилиш ёки чегаралашдир.

Ҳуқуқий луғат:

Ҳуқуқий тартибот — ижтимоий тартибнинг бир бўлаги бўлиб, қонунийликни амалга оширади.

Назорат саволлари:

1. Барчанинг қонун олдида тенглиги нима?
2. Қонун олдида ҳамманинг тенглигига қандай далил-исботлар келтирасиз?
3. Бу принцип қаерда мустаҳкамланган?
4. Давлат қонунчиликни қандай таъминлайди?
5. Камбағалларга қандай ёрдам қилиш мумкин?

4.3. Касб-хунар таълими жараёнини алгоритмлаштириш технологияси

Касб-хунар таълими тизимининг ўзига хос томонлари шундаки, ўқувчилар назарий ва амалий дарсларда бевосита ишлаб чиқаришнинг «жонли» объектлари билан иш кўрадилар. Бу объектлар касб-хунар коллежининг ихтисослашганлигига боғлиқ ҳолда таснифланади.

Ўқувчилар ўқитиш жараёнида ишлаб чиқаришга оид у ёки бу технологияларнинг тузилмаси, зарурий жиҳозларнинг тузилиши, ишлаш принциплари, яратилаётган маҳсулотга қўйилган техник (агротехник) талаблар, иш жараёни мазмун, амалларни бажариш кетма-кетлиги, назорат турлари билан чуқур танишиб борадилар. Демак, бу ерда технологияларни «ўқитиш технологияси» ҳақида гап борапти. Бу технология ўқувчиларнинг абстракт тафаккурлашини тезкор ҳолатда амаллиёт текислигига кўчириш билан баҳоланади. Бўлажак мутахассислар технологик жараёни амалий машғулотларда кузатадилар, кейинги босқичларда (ишлаб чиқариш таълимида) эса «мутахассис» сифатида уни бошқаради ва назорат қиладилар. Ана шу фаолиятнинг мақсадга мувофиқлигини

таъминлаш кўп жиҳатдан бўлажак ишчиларнинг меҳнат мазмунини ташкил этувчи техник ташхислаш функцияси билан боғлиқдир.

Техник ташхислаш илмий фан сифатида ўз объектига, предметига ва тадқиқот вазифаларига эга. У бирор бир техник тизимнинг ишлаш қобилиятини текшириш учун илмий асосларга таянади ва носозликни аниқлаш ҳамда йўқотишнинг мақбул усуллариини ишлаб чиқади. Техник ташхис қўйиш методлари берилган ўлчов бўйича тизимдаги ҳар қандай бузуқликларни аниқлаш кетма-кетлиги ва қайси назорат амалларини ўтказиш кераклигини ўрнатишга имкон беради.

Шу билан биргаликда касб-хунар таълими тизимида мутахассисларни тайёрлаш жараёни агрегат қисмларида учрайдиган носозликларни излаб топиш ва йўқотиш усуллариини ўргатишга қаратилмаган. Яъни, ўқув дастурларида умумкасбий фаолиятнинг бу тури ўз ўрнини топмаган ва тегишли дидактик ишлов берилмаган. Бу ҳолатнинг мавжудлигини қуйидаги сабаблар орқали тушунтириш мумкин: ҳозирги вақтда ташхислашни ўқитиш мазмунини саралаш учун далилий материалларни тизимлаштириш бўйича иш олиб борилмаган; ташхислаш ўқитиш методикаси бўйича илмий асосланган тавсиялар йўқ; маълум касбий билимлар ва кўникмаларни шакллантириш учун зарурий ўқув ва услубий қўлланмалар, ўқитишнинг техник воситалари мавжуд эмас. Ўқувчилар ташхис ўрнатиш кўникмаларини ишлаб чиқариш фаолияти давомида эгаллашадилар, деган нотўғри тасаввур мавжуд.

Ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида ташхис ўрнатиш тажрибасини эгаллаш тартибсиз боради ва узоқ вақтга чўзилади. Қуйидаги ҳолатни ҳам эътиборга олиш керак: технологик машиналар узоқ муддат давомида ишончли ишлаши ва уларда носоз элементлар учрамаслиги мумкин. Шунинг учун улардан фойдаланиш жараёнида носозликни йўқотиш тажрибасини ўзлаштириш мумкин бўлмайди. Шу билан бир қаторда амалиётнинг кўрсатишича, носозликни излаб топиш ва йўқотиш учун кўп ҳолларда сезиларли вақт талаб этилади. Мисол учун, 14XB-2,4Г пахта териш машинаси шпинделларининг тормоз кучини текшириш ва ростлаш учун бир кишига 2 соат 15 минут вақт керак экан.

Технологик машиналар тизимларининг ишламай қолиш сабаблари ва ташқи белгиларининг кўплиги туфайли носозликларни излаб топиш ва текшириш усуллариини билиш, кам вақт сарфи эвазига носозликни энг мақбул йўл билан йўқотишни уддалаш уларнинг ишончли ишлашини оширади.

Яроқсиз қисмларни излаб топишда ҳаракатлар кетма-кетлигини таъминловчи мураккаб кўникмаларни шакллантириш босқичи асосий босқич ҳисобланиб, ташхис ўрнатишнинг амалий ўқитиш босқичларини ҳам ўзида мужассамлаштиради. Бу босқичда таълимнинг асосий мақсади — носозликнинг ташқи белгиларини таҳлил қилиш ва далилни ўрнатишдан тортиб то турлича ҳалокатли вазиятларнинг аниқ сабабларини чегараланган вақт доирасида излаб топишгача бўлган барча ташхисли жараёнларни ўтказишга қаратилган ўқувчиларнинг амалий машқларини ташкил этишдир.

Носозликларни излаб топишнинг мураккаб кўникма ва малакаларини шакллантириш ва шу жумладан, фикрлаш тезкорлигини ривожлантиришда самарали усул **алгоритмларни** қўллашдир.

Ўқитиш жараёнини алгоритмлаштиришнинг моҳияти нимадан иборат? Педагогик психологияда алгоритм деганда баъзи тоифага тегишли масалаларни ечиш учун зарур ва етарли бўлган интеллектуал амалларни маълум кетма-кетликда, аниқ тартиб билан тушунарли ифодалаш тушунилади.

Алгоритмли таълимни турлича ташкил этиш мумкин. Масалан, ўқувчиларга алгоритмлар тайёр ҳолда берилади ва улар билан таълими шакли тақдир этилади, кейинги босқичда режадаги машқни баъжаришиб, зарурий кўникмаларни эгаллашади. Табиийки, ўқув дастуридаги баъзи мавзулар ўқувчилар учун бирмунча енгил бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда алгоритмларни тузиш ўқувчилар зиммасига юклатилади ва ўқитиш жараёни шу аснода ташкил этилади. Бу усул дидактик жиҳатдан бирмунча фойдали бўлсада, ўқув вақти сарфи кўпайиб кетади. Шу боисдан ишлаб чиқаришга оид алгоритмларни лойиҳалаш кўпроқ ўқитувчи зиммасига юклатилади.

Мисол тариқасида пахта териш машинаси қисмларида учрайдиган бузуқликларни излаб топиш учун лойиҳаланган алгоритмларни келтириш мумкин.

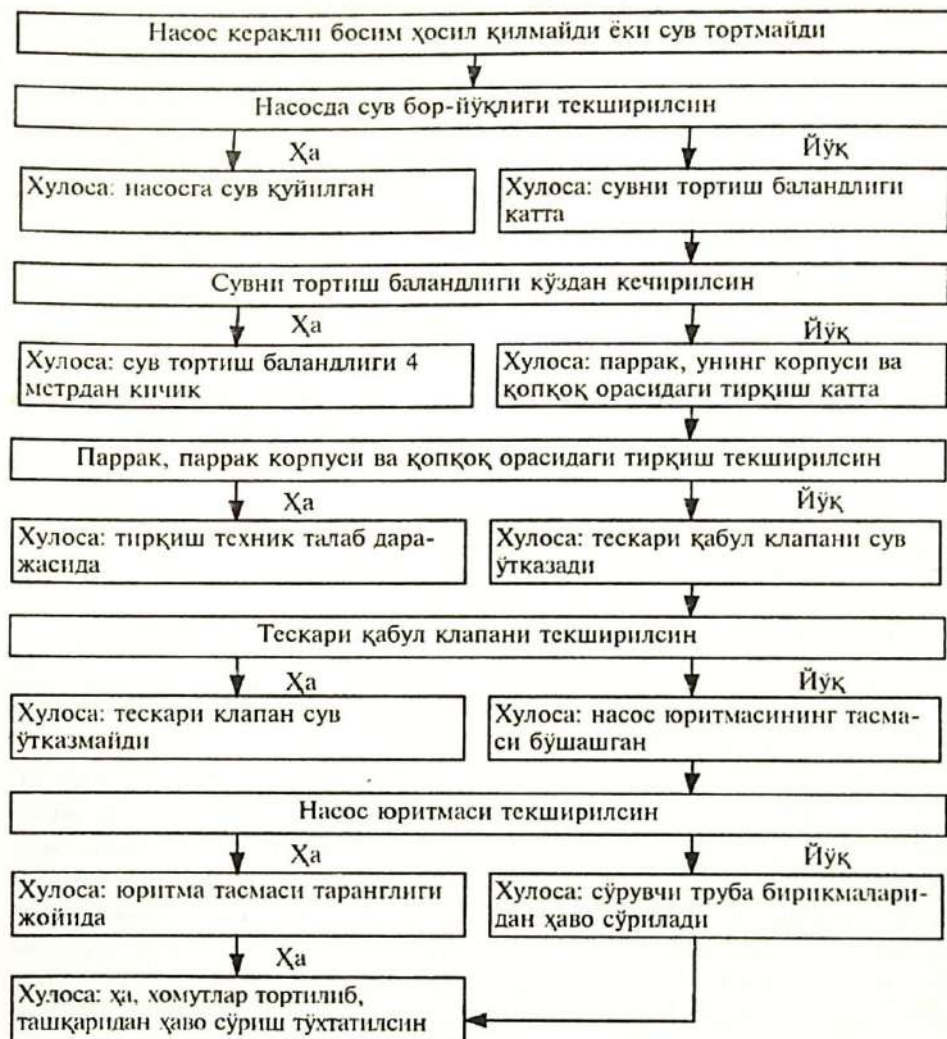
Алгоритм асосида ўқувчиларнинг изланиш фаолияти пахта териш машинасининг қуйидаги қисмлари учун ташкил этилиши мумкин: териш аппарати; сув тизими; ҳаво тизими; гидротизим (қаранг: № 1, 2, 3, 4 излаб топиш алгоритмлари).

Излаб топиш алгоритми № 1
Пахта териш жараёнида териш аппаратида содир бўладиган
технологик яроқсизликни аниқлаш

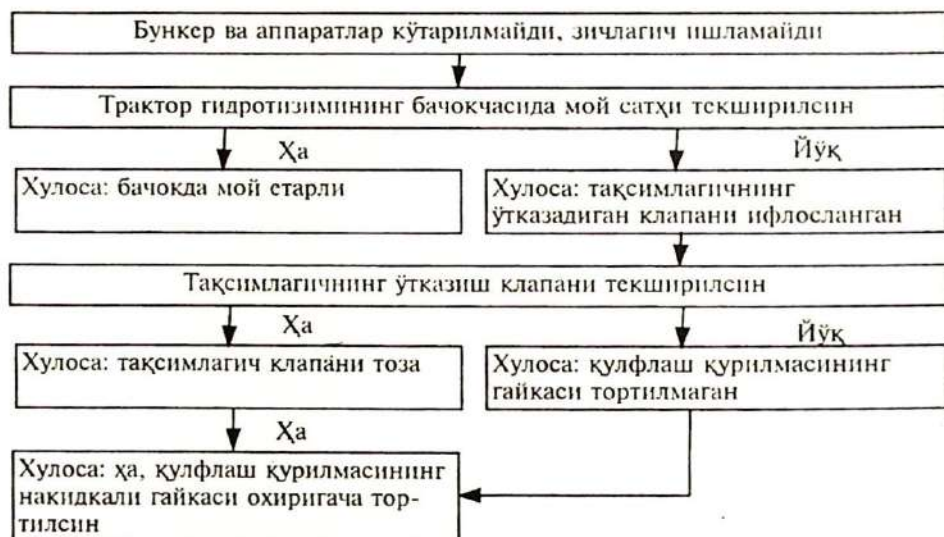
Излаб топиш алгоритми № 2

**Пахта териш машинасининг ҳаво тизимида содир бўладиган тех-
ник яроқсизлигини аниқлаш**

Излаб топиш алгоритми № 3

Пахта териш машинасининг гидротизимида содир бўладиган техник яроқсизлигини аниқлаш

Алгоритмли таълим технологияси самарасини инкор этмаган ҳолда айрим оппонентлар салбий фикрларни ҳам билдиришган. Мисол учун: «Алгоритмли таълим ўқувчилар тафаккурини андозага солиб қўяди, чегаралайди».

Касб-ҳунар таълимида, асосан, турли хил автоматлашган ҳаракатларни — малакаларни шакллантиришга эътибор қаратилади. Бу малакалар — ижодий жараённинг зарурий компоненти, уларсиз бу жараён амалга ошмаслиги эътиборга олинса, юқорида келтирилган камчилик мантиқига бирмунча путур етади. Қолаверса, алгоритмли ўқитиш технологияси фақат мажбурий ҳаракатларни ёд олиш эмас. У алгоритмларни ўқувчи томонидан мустақил тузиш ва шакллантиришни ҳам кўзда тутаяди, бу эса ижодий жараёндир.

Излаб топиш алгоритми № 4

Пахта териш машинасининг ҳаво тизимида содир бўладиган технологик яроқсизликни аниқлаш

Намуна сифатида пахта териш жараёнида вужудга келадиган муаммоли вазият — териш аппаратидаги мавжуд технологик яроқсизлик сабабини аниқлаш алгоритмини ўрганамиз (Излаб топиш алгоритми №1). Унинг чап томонида изланиш ҳаракатларининг тугалланган жараёнлари, ўнг томонда эса — абстракт схема ёрдамида механизмларнинг ўзаро ҳаракатларини ишга солишни талаб этадиган излаб топишнинг истиқболли йўналишлари ҳисобига давом эттириш йўллари кўрсатилган.

Алгоритмлар мазмунидан кўриниб турибдики, носоз элементни топгунча ўқувчилар 10 га яқин ташхис қўйиш амалларини бажариши керак. Шунинг учун дастлабки босқичда ўқувчиларнинг амалий фаолиятини алгоритмсиз ташкил этиш бирмунча самарасиз бўлиши мумкин.

Пахта териш аппарати қисмларидаги носозликни топишда алгоритмларни қўллаш усули ва ўқувчиларнинг машқ бажариш фаолиятини қараб чиқайлик.

Машғулотлар бевосита излаб топиш алгоритми билан ёки алгоритмсиз ўтказилиши мумкин. Бу шартни ишлаб чиқариш таълими устаси белгилайди.

Излаб топиш алгоритми ёрдамида машқлар

Ўқувчилар излаб топиш алгоритмини олиб таниша бошлайдилар. Алгоритмда ўрганилаётган тизим бузуқликларининг ташқи белгилари ва аниқ сабабларини излаб топгунга қадар мақбул кетма-кетликда элементларни текшириш йўл-йўриқлари сўзли-схемали ифода тарзда берилган бўлади.

Ишламай қолишнинг ташқи белгилари таҳлил қилинганда, ўқувчилар алгоритмда кўрсатилган ташхис қўйиш амалларини махсус мосламалар билан текшириш учун териш аппарати базасида амалий ҳаракатларни бажаришга киришадилар. Ҳар бир ўлчаш натижаси излаб топишнинг кейинги йўлини танлашга имконият яратади. Техник параметрларни ўлчаш жараёнида ўқувчилар томонидан йўл қўйилаётган хатоликлар махсус дафтарда қайд этилиб борилади. Алгоритмда кўрсатилган ўлчаш амалларини босқичма-босқич амалга ошира бориб, ўқувчилар ишламай қолиш сабабини топишга эришадилар. Бу яроқсизлик алгоритм сўнгида берилган бўлиб, уни йўқотиш йўллари аниқ кўрсатилади. Ўқувчилар яроқсизлик сабабини алгоритм бўйича ойдинлаштирадилар ва уни тузатадилар.

Машқлар натижаларидан маълум бўлишича, ўқувчилар, асосан, алгоритмик ҳаракатларни хатосиз бажарадилар. Бу қонунийдир, чунки улар фаолияти излаб топиш алгоритмларида кўрсатилган амалларни бажаришдан иборат бўлади. Ана шу машқларни такрорлаш мобайнида ташхис қўйиш кўникмалари малака даражасига кўтарилади. Бу эса ўз навбатида ўқувчиларга кейинги босқичларда алгоритмсиз фаолият юртишини таъминлайди, яъни тизимдаги мавжуд носоз элементни кўрсатмасиз топиш имкониятларини яратади. Натижада ўқувчиларнинг қидирув фаолияти янги сифат босқичига кўтарилади.

Шундай қилиб, биз бу фаслда ўқувчиларнинг амалий фаолиятини ташкил этиш технологиясига оид қисқача маълумотларни келтирдик. Шубҳасиз, касб-хунар таълимида назарий

машғулотлар бўйича ўқув-билиш фаолиятини лойиҳалаш қонуниятларининг ўрганилмаган қирралари бисёр. Бу эса алоҳида тадқиқот мавзуси бўлиш мумкинлигини таъкидлаш жоиздир.

4.4. Олий педагогик таълимда интеграл технологиялар

Республикамизда олий таълим тизими янги ривожланиш поғонасига кўтарилди: икки босқичли таълим — бакалаврият ва магистратура фаолият кўрсата бошлади; давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилди; талабаларнинг мустақил билим олишини якка тартибда амалга ошириш жорий этиляпти, таълим мазмунида фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси ўз аксини тобора кўпроқ топмоқда; профессор-ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини оширишга эътибор кучайтирилганлиги алоҳида таҳсинга лойиқ.

Ўқув-тарбиявий жараёни ривожланган давлатлар тажрибалари асосида такомиллаштириш, унинг иштирокчилари — ўқитувчи ва талаба (магистр) фаолиятини «субъект-субъект» қонуниятлари асосида ташкил этиш зарурати бугун барча олий ўқув юртларида педагогика ва психология фанларини ўқув режасига киритиш лозимлигини ҳаётнинг ўзи исботлади. Галдаги вазифа — бу фанларни ўқитишга алоҳида эътибор қаратиш, инновацион педагогик фаолиятнинг сиру-синоатларини тадқиқ қилиш асосида амалий хулосаларни қўлга киритишдир. Зеро, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури жамиятни тўлиқ педагоглаштириш муаммосини кун тартибига қўяётгани назардан четда қолмаслиги керак.

Ўзбекистонда шахс манфаати ва таълим устуворлиги эътироф этилган бир даврда педагогика фани эркин Шахсни шакллантириш қонуниятлари, ёшлар шахсини ҳаётга мослаштиришнинг шакл ва методлари, мазмуни ва принципларини ўрганади. Эндиликда педагогика ўз предмети, фанлар билан алоқаси, педагогик билимлар тизими ва уларнинг мантиқий тузилмаси, назарий педагогик билимларни тарбияга, таълим амалиётига қўллаш масалаларига доир муаммоларни қайтадан янгича талқинда қўймоқда. Демак, педагогикада тадқиқотларнинг долзарблиги, бир томондан, жамият эҳтиёжи — ўқув-тарбия тизимини янада ривожлантириш билан, бошқа томондан, педагогик билимларнинг янгиланиш ва ривожланиш даражаси билан белгиланар экан.

Бугунги кунда педагогик назария ва амалиёт муаммоларини тадқиқ қилиш технологик ёндашув асосида олиб борилиши лозим. Педагогика мутлоқ **технологик фандир** ва у таълим доирасининг барча қатламларини қамраб олади.

Педагогика фани предмети жамият эҳтиёжи ва ривожланаётган шахс қизиқишига ҳамоҳанг тарзда сунъий тарбиявий жараёнини қуриш қонуниятларини ўрганади ва уни изчил амалга оширади. Ана шу сунъий тизим «**Педагогик тизим**», унда кечадиган жараёнлар эса «**Педагогик технология**» деб аталади. Педагогик тизим ташқарисида ҳеч қандай мақсадли таълим-тарбия жараёни кечмайди ёки педагогик технология — бу амалиётга жорий этиладиган педагогик тизим лойиҳасидир. Бу тизимни такомиллаштириш, асосан, қуйидаги йўналишларда олиб боришмоқда:

- дидактик бирликларни йириклаштириш;
- ўқитиш натижаларни олдиндан белгилаш, режалаштириш;
- таълим жараёнини психологиялаштириш;
- компьютерлаштириш.

Бугунги кунга келиб, шубҳасиз, бу йўналишлар бўйича маълум ютуқларга эришилди. Агар бу йўналишлар аниқ таълим-тарбия мақсадини ечишга қаратилган ҳолда яхлитлаштирилса ёки интеграл ҳолатга келтирилса, бу амал натижасида кучли технология вужудга келади. Бу технология **интеграл технология** деб аталади ва юнонча сўз бўлиб, «бир бутунлик», «узлуксизлик» маъноларини англатади. Интеграл технологиялар учун янги машғулот шакли — **семинар-практикум** яратилади. Унинг мазмуни: машғулотни ўтказиш учун талабалар кичик гуруҳларга бирлашади ва ҳар бир гуруҳ чегараланган вақт давомида бажара оладиган топшириқ олади. Ана шу топшириқни олгандан бажаришга киришадилар ва бунда таълим-тарбия жараёни объектини тўғри танлаш жиддий аҳамият касб этади. Объект обдон тадқиқ қилинган, натижалари бўйича кичик гуруҳлар «ҳисоб» берадилар, яъни машғулот «публик ҳимоя» кўринишида ташкил этилади. Қарабсизки, талабалар ўз-ўзини ўқитиш, баҳс, мунозара, мавқеини мустақамлаш орқали ўқув мавзуларини чуқур ўрганадилар ва шу тарзда якуний натижа таъминланади. Қуйида «Педагогика» фани мавзулари бўйича интеграл технологиялардан намуналар келтирилади:

Мавзу: ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДА ШАХС РИВОЖИНИНГ ЁШ ВА ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИНИШИ

«Кичик ижодий гуруҳлар» фаолиятини ташкил этиш:

а) талабаларнинг ижодий гуруҳларини тузиш:

— ўспиринлик (мактаб ёшидаги катта ўқувчи) даврининг назарий муаммоларини педагогик, психологик, социологик адабиётлар бўйича ўрганувчи ва улар асосида ёш хусусиятларини ёритувчи **экспертлар**;

— турли даврларга хос бўлган бадий асарлардан ёш хусусиятлари ёрқин намоён бўладиган жиҳатларини саралаш асосида болалар ва ўсмирлар ривожланишида, руҳий жиҳатдан тараққий этишида, ёш даврининг, шунингдек, ижтимоий-тарихий муҳитнинг таъсирини кўрсатиб берувчи **иллюстраторлар**;

— ўсмирлар ва ўспирин (катта ёшдаги ўқувчи)лар хулқ-атворини, уларнинг бир-бири билан ва катталар билан ўзаро ҳаракатини акс эттирувчи реал вазиятларни саралаш вазифаси юклатилган **кузатувчилар**.

б) талабаларнинг жадвал билан дастлабки иш олиб бориш-ни ташкил этиш:

«Ёшлар психологияси» ва «Педагогик психология» бўйича дарсликлардан ҳамда ўқитувчи томонидан тавсия этилган қўшимча манбалардан олинган маълумотлар асосида талабалар қуйидаги жадвални тузишади:

Ёш чегараси (даврлари)	Ривожланишнинг ижтимоий вазиятлари	Ёш учун ха- рактерли бўлган шах- сий жиҳатлар	Ривожланишнинг асосий та- фавутлари	Ўқитувчи ишидаги қийинчи- ликларни башоратлаш
---------------------------	--	---	---	---

Машғулотнинг бориши:

«Ақлий ҳужум»

Ўсмирлик даврини тавсифлаш учун қуйидаги саволлар ўртага ташланади:

Ёш моҳиятини ифодалайдиган мезонлар нима?

Мактаб ёшидаги катта ўқувчиларнинг ўзига хос атрибутлари нималарда намоён бўлади?

«Мунозара»

1. Экспертлар гуруҳи ўсмирлар хулқ-атворида бир-бирига зид ҳолатлар (серҳаракатлик, сустлик, жўшқинлик, бўшанглик, кучли ҳавас, ўжарлик)нинг сабабларини шахс ривожининг қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда замонавий фан нуқтаи назардан тушунтирадилар. Аудитория саволларига жавоб берадилар.

2. Иллюстраторлар томонидан таклиф этилган бадий (му-сиқали ва бошқа) портретларни ёш ва индивидуал хусусиятлари тўғрисидаги билимлар асосида таҳлил қилиш. Бунда вақт (А. Те-мурнинг, А. Навоийнинг, М. Бобурнинг ёш давлари) ва фазо (турлича ижтимоий қатламлар ўсмирларига турли давлатлар му-аллифлари томонидан чизгилар) бўйича параллеллар ўтказилади. Манба сифатида газета саҳифаларида эълон қилинаётган тарихий ва замонавий материаллар, кинофильмлар («Бобур», «Тошкент нон шаҳри» ва бошқа), Ёш томошабинлар театри спектакллари ҳам қўл келиш мумкинлигини таъкидлаш лозим.

Асосий вазифа — ёш учун хос бўлган ҳолатларни кўра би-лиш, тарихий даврларни, ҳаётий тажрибаларининг такрорлан-мас қирраларини, мавжуд ижтимоий муносабатларнинг шахс ривожига таъсир кўрсатишини ҳис этишдир. Талабалар ёш белгиларининг доимий ўзгарувчанлигини, уларнинг моҳиятли лаҳзаларини сақланган ҳолда ривожланишини, ёш давларига хос бўлган зиддиятли ҳолатларнинг турли шаклларда намоён бўлишини илғаб олишлари шарт.

«Педагогик вазиятларни ечиш»

Кузатувчилар томонидан таклиф этил-ган муаммоли вазиятлар таҳлил қилинади ва счими топилади. Мисол учун: «таклиф этилаётган чизгилар асо-сида ўқувчи ёши ва ўзига хос характе-рини аниқланг ҳамда зарурий педагогик коррекция йўналишини белгиланг (бу ерда ўқитувчининг ёки экспертнинг яқуний шарҳи ҳам зарур)».

«Методик тавсиялар ишлаб чиқиш»

(профессионал табу: ўз иш фаолиятимда ўсмир ёшидаги ўқувчи билан ҳеч бундай қилмайман).

Талаба бу фаолиятни бевосита машғулот давомида ёки мустақил ҳолда бажариш мумкин. Машғулот пайтида педагогик амалиёт давридаги кузатиш натижалари, олдиндан тайёрланган педагогик суратлар, ёш характери ифодаловчи рок-гуруҳ композициясидан, кино кўрсатувлардан, ўқувчи билан олиб борилган суҳбат ҳақидаги магнитофон ёзувларидан фойдаланиб «Катта ва ўсмир», «Мактаб ўқувчиси ва катталар», «Келажаги порлоқ ўсмир (юқори синф ўқувчиси)» каби мавзулар бўйича методик тавсиялар ишланди.

Мавзунини ўрганиш натижалари:

1. У ёки бу ёшдагилар билан мулоқат учун ўқитувчи танлаган асосий ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги тасаввурларнинг

шаклланиши.

2. Маълум ёшдаги ўсмир ўқувчилар билан ўзаро муносабат ҳаракатини амалга ошириш учун ўзида имкониятларнинг етарли эканлигини баҳолай олиш.

Касбий билимлар даражасини кенгайтириш мақсадида талабаларга «ёш даврлари пирамидаси»ни чизиш ва ҳар бир ёш даврининг ўзига хос жиҳатларини жадвалга ёзиш топширилади.

Мавзу: «ОИЛА ВА МАКТАБ ҲАМКОРЛИГИ»

Машгулот самарадорлигини таъминлаш мақсадида талабалар оила тарбияси муаммолари бўйича адабиётлар билан, шунингдек, вақтли педагогик нашрлар орқали бугунги кунда мактаб ва оила ўртасидаги тафовутлар моҳиятини англаб етишлари учун олдиндан иш олиб боришлари зарур. Бунда ота-оналар ўқув-тарбия жараёнидан беҳабар эканлиги, уларнинг мактаб билан алоқалари «хўжа кўрсинга» қабилидалигига алоҳида эътибор қаратилади.

«Кичик ижодий гуруҳда ишлаш»

1. Биринчи ижодий гуруҳ мактаб қизиқишларини ҳимоя қиладилар ва болалар тарбиясига оид ўз эътирозларини оила учун олдиндан тайёрлайдилар.

2. Иккинчи ижодий гуруҳ оила қизиқишларини ҳимоя қиладилар ва улар ҳам мактабга ўз эътирозларини ва талабларини олдиндан белгилаб оладилар.

Машгулотнинг бориши:

Семинар педагогик арбитраж шаклда ташкил этилади ва унда оила ва мактабнинг бола тарбиясига оид ўзаро эътирозлари, ўқитувчилар ва ота-оналарнинг яхлит ҳамкорлигини ўрнатиш йўллари ҳақида сўз юритилади.

«Педагогик арбитраж»

1. «Оила» ва «Мактаб» гуруҳлари бир-бирига билдирадиган эътирозларини ижтимоий фикрларга, таниқли педагог олимларнинг қарашларига таянган ҳолда асосли ифода этишлари керак. Болаларни тарбиялашда ҳар икки томон йўл қўяётган камчиликлар рўй-рост очиб ташланади.

2. Ҳар бир томондан вакиллар сўз олиб, кейинги вақтда оилавий тарбияда ҳам, мактаб тарбиясида ҳам сезиларли силжишлар юзага келаётганли-

ги тўғрисида кўп болали оила тажрибасига, ижтимоий-педагогик мажмуалар(боғча-мактаб-академик лицей-олий ўқув юрти)га таянган ҳолда гапирадилар. Шу билан биргаликда бу-гун оила ва мактабнинг катта тарбиявий имкониятларидан ўқитувчи ҳам, ота-оналар ҳам фойдалана олмаётганлигига далил-исботлар келтирилади. Билдирилган у ёки бу фикрларнинг тасдиғи учун гувоҳлар, далилий ашёлар жалб этилиши мумкин.

3. Ўқитувчи томонларнинг бир ечимга келишишлари учун аниқ талбирлар ишлаб чиқишни таклиф этади. Бу чоралар ўзаро тафавутларни йўқотиш ва ҳақиқий ҳамкорлик ўрнатишга имкон бериши керак.

4. Гуруҳлар, биринчи навбатда, тарбия жараёнида бола хоҳиш-истаги эътиборга олинган ҳолда шерикларининг талаб-лари ва қизиқишларига йўналтирилган ўз вариантларини туза-дилар ва баён қиладилар.

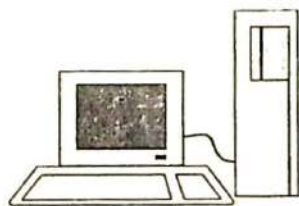
Мавзунинг ўрганиш натижалари

1. Ўқувчилар таълим-тарбиясида оила ва мактаб ҳамкорлиги бўйича яхлит дастур конструкцияланади.

2. Бу дастур талабларининг педагогик амалиёти ташкил эти-лаётган мактабларда апробация қилинади.

Мавзу: «ЗАМОНАВИЙ ЎҚИТИШ ВОСИТАЛАРИ»

Кичик ижодий гуруҳларда ишлаш

Биринчи гуруҳ — аудио-видеоли во-сита-лар.

Иккинчи гуруҳ — компьютер техни-ка-лари.

Учинчи гуруҳ — дастурли дарслик-лар.

Тўртинчи гуруҳ — видео кўрсатувлар ёрдамида ўқув-билиш фаолиятини бошқариш муаммоларини ўрганадилар. Талабалар ўз йўналишлари бўйича қўшимча маълумотларни илмий маслаҳатчилардан олишади, ҳамда мето-дик кабинетларга, махсус кафедраларга бориб ўрганадилар.

Машгулотнинг бориши:

Машгулот «замонавий ўқитиш воситалари музейи»га ўқув саёҳат уюштириш шаклида ўтказилади.

1. Ҳар бир гуруҳ навбатма-навбат қолган гуруҳ талабаларига ўқитиш воситаларининг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи, улардан аниқ фан мавзулари бўйича фойдаланиш йўллари ва имкониятлари ҳақида гапириб беради.

Чет эл техник воситалари ҳақидаги маълумотлар ҳам бу ҳикоя мазмунига киритилиши эҳтимолдан холи эмас.

2. Мактаб дарс жараёнида ўқитувчиларнинг у ёки бу техник воситаларидан фойдаланиш частотаси тўғрисидаги ахборотлар олдиндан ўтказилган микротадқиқотлар натижаларига кўра келтирилади.

3. Бўлажак ўқитувчилар учун кўпгина маълумотлар маълум даражада илмий характерга эга бўлиши, реал воқеликни акс эттирмаслиги мумкин, чунки мактабларнинг техник воситалар билан таъминланиш даражаси ниҳоятда паст. Бироқ бундай ахборотларни киритиш бўлажак педагоглари тайёрлаш учун, уларнинг касбий тафаккурини ривожлантириш учун, бу соҳа бўйича жаҳон педагогик ютуқлар олдида мамлакатимиз ўқитиш даражасининг реал ҳолатини баҳолаш зарур. Бу эса ўқитувчини тез-тез бошқа давлатлар тажрибасига мурожаат қилишга, замонавий ўқитиш технологиясини ўрганишга, қолаверса, мустақил равишда дидактик воситаларни конструкциялашга ўргатади.

Куйида ҚўқонДПИ умумий педагогика кафедраси ўқитувчиси Ф. Тўрақулова билан ҳамкорликда яратилган технология лойиҳаси берилди.

Мавзу: ҲАДИС ИЛМИДА КОМИЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ

Бугун ўрганмиз (мавзу мақсади ўқув элементлари тарзда белгиланади):

1. Ислом таълимоти ва ҳадис илми.
2. Ҳадис илмининг асосчилари.
3. Ҳадисларда илму ҳунар ва хулқ масалаларининг баёни.
4. Ислом таълимоти ёшлар онгида Миллий истиқлол ғоясини сингдириш манбаи сифатида.

Машғулотнинг бориш тартиби:

I. Ташкилий қисм (7 дақиқа):

- А) саломлашиш;
- Б) гуруҳни 5-8 талабадан иборат кичик гуруҳларга ажратиш.

II. Асосий қисм (58 дақиқа):

- А) маънавият дақиқаси;
- Б) кластер (формат қоғозга фикрни ёзиш);
- В) тасодифий воқеа;
- Д) дам олиш бекати: «Сўз ўйини»;
- Е) ақлий ҳужум: тест саволлари устида ишлаш;
- Ё) дам олиш бекати: «Чечанлик»;
- Ж) қиёсий харита.

III. Яқуний қисм (15 дақиқа):

- А) баҳолаш;
 - Б) рағбатлантириш.
- Баҳолаш мезони — (балл):

А) ҳар бир гуруҳ иши (ўқув унсурлари бўйича муҳокама)учун: 3 балл (яшил рангли карточка).

Б) ўйиндаги фаоллик (ҳар бир иштирокчи) учун: — 1 балл (қизил рангли карточка).

В) қўшимча фикрлар учун — 1 балл (сарик рангли карточка).

Машғулотнинг бориши:

I. Ташкилий қисм:

- А) саломлашиш.

Б) кичик гуруҳлар ташкил этиш: талабалар ўқитувчи томонидан тавсия этилган турли рангли қоғозлардан ихтиёрий танлашади. Қизил ва пушти ранг — «Илм», кўк ва зангори ранг — «Хулқ», оқ ва сарик ранг — «Хунар» номлари ёзилган стол атрофига тўпланишади.

II. Асосий қисм: ўқитувчи томонидан талабалар эътиборига қуйидагилар ҳавола этилади: бугунги кунда турли диний таълимотларни ўрганиш, тадқиқ қилиш, бу умри боқий сарчашмалардан баҳраманд бўлишга интилиш маънавий заруриятга айланмоқда. Турли қарашлар туфайли руҳий дунёқарашда пайдо бўлган бўшлиқни тўлдиришда «Ҳадис илмида комил инсон тарбияси» мавзуси бўйича ташкил этиладиган интерфаол машғулотлар мақсадга мувофиқдир. Мавзуни муҳокама этиш учун тўрт ўқув элементи асос қилиб олинган. Биринчи ўқув элементи — «Ислом таълимоти ва ҳадис илми».

Дастлабки маънавият дақиқасида ислом таълимоти қачон ва қерда пайдо бўлгани, уни бугунги кунда халқ маънавиятини юксалишига қўшган ҳиссаси ҳақида гуруҳлар бир дақиқа ичида ўзаро фикрлашиб, навбатма-навбат мулоҳазаларини билдиришади. Талабалар ҳадис илмини муҳокама қилиш учун кластер усулидан фойдаланишади. Бунда ўқитувчи формат қозғога «ҳадис» сўзини ёзади ва айланага олади. Талабалардан бу ҳақда нима билишлари сўралади ва уларнинг айтган сўзлари айланадан чизиқча чиқариб ёзилади. Фикрлар тугагач, ўқитувчи гуруҳларга топшириқ беради: «ҳадис» сўзи атофидаги сўзларни мантиқий гуруҳлаштириш топширилади. Масалан, таълимий йўналиш, тарихий ёки тарбиявий йўналиши бўйича гуруҳларнинг фикр-мулоҳазалари тингланади. Сўнгра ўқитувчи талабаларга «дам олиш» бекатига етиб келинганлигини эълон қилади. Бунда талабаларнинг дастлабки ўқув элементи юзасидан билимларини аниқлаш мақсадида таълимий ўйинлардан ҳисобланган «Сўз ўйини»ни ташкиллаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўйиннинг шarti: учта жилдхат ичида турли меваларнинг шаклларида ҳарфлар ифодаланган (мева шаклларида айримларида ҳарфлар тўлиқ ёритилмаган). Улардан бирини ихтиёрий равишда гуруҳ учун танлаш, тўлдирилмаган ўринларга тегишли ҳарфлардан мосини топиш, меваларни тартиби билан жойлаштириш ва шу асосда ислом таълимотига тегишли бўлган сўзни ҳосил қилиш.

Ўйиннинг бориши: ўйин шартига биноан ҳар бир гуруҳ аъзолари бир дақиқа давомида шуғулланишади. Топшириқ натижаси доскада ёритилади ва қисқача изоҳланади. Ўқитувчи томонидан гуруҳларнинг фаолиятлари назорат қилинади. Топшириқни берилган муддатда тўғри бажарган гуруҳ рағбатлантирилади. Шундан сўнг ўқитувчи машгулотнинг биринчи элементини қисқача хулосалайди:

Ислом араблар диёрида вужудга келиб Туркистонда равақ топганлиги ҳозирги кунда мусулмон оламида тан олингандир. Ислом ҳаққоният ва раббонийлик дини бўлиб, у поклик, хушхулқлик, ҳаё, инсоф, меҳр-оқибат, ватанпарварлик каби инсоний фазилатларни эгаллашга чақиради. Ислом оққўнгил, тоза виждонли инсонни тарбиялашда икки воситани қўллайди:

1. Илмга асосланган эътиқод.
2. Илмга асосланган ибодат

Ислом дунёсида шаклланган ҳақиқат ва маърифат дунёвий маданият ва тараққиётнинг ажралмас қисмидир. Шу ерда юртбошимиз И.А. Каримовнинг қуйидаги фикрлари келтирилади: «Ислом дини — бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар» (И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т.: «Ўзбекистон», 2000.- 77 б.).

Шундан сўнг ўқитувчи талабаларнинг эътиборини мавзунинг иккинчи элементи га қаратади. Шу пайт аудиторияга ҳадис илмининг асосчиларидан Имом ал-Бухорий ва ат-Термизийлар хонага ташриф буюрадилар (ролли ўйин).

Машғулот уларнинг саломлашиши билан давом этади. Талабалар бирма-бир муҳаддислар номини айтишади. Бобо Бухорий ва ат-Термизий дейишганда, улар «қуллуқ» деб жавоб қайтаришади. Меҳмонларнинг кимлигини аниқлашгач, ҳар бир гуруҳ аъзолари «Муҳаммад пайғамбар», «Имом ал-Бухорий», «ат-Термизий»ларнинг ҳаёти, ижоди юзасидан навбатма-навбат фикрларини билдиришади.

1. «Муснад» йўналиши. Турли мавзудаги ҳадислар бир жойда келтирилган, алифбо тартибда жойлаштирилган. Абдуллоҳ ибн Мусо, имом Аҳмад ибн Ханбал ҳадисларни ана шу йўналишда ишлаганлар.

2. «Саҳиҳ» (ишончли) йўналиши. Тўғри ва ишонарли ҳадислар тўпламидан иборат бўлиб, бобомиз Имом ал-Бухорий асос солганлар.

3. «Сунан» йўналишидаги ҳадисларга тўғри, ишонарли ҳадислар билан бир қаторда «заиф» ҳадислар ҳам киритилган. Абу Довуд, ан-Насоний, ибн Можжа ва бобомиз ат-Термизийлар шу йўналишда меҳнат қилишган.

Мовароуннаҳрда биринчи бўлиб Имом Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий ҳадис тўплаган муҳаддис саналади. Яна ҳадис тўплаган ватандошларимиздан Исҳоқ ибн Раҳавайх ал-Марваний, Имом ал-Ҳайсам ибн Қулайб ша-Шоший, Ҳофиз ал-Хоразмий, Имом Абдулҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Самарқандийларни фахр билан тилга олиш мумкин.

Учинчи ўқув элементи муҳокамасида тест усулининг қўлланиши ўринли бўлади. Ўқитувчи томонидан махсус жиҳатдаги тестлардан ихтиёрний равишда танлаш гуруҳларга ҳавола

қилинади. Тест саволларига жавоб бериш учун бир дақиқа муддат берилади. Жавобларнинг изоҳида талабалар ҳикоя, мақол, эртак, ҳаётий мисоллар ва ривоятлардан фойдаланишади. Дам олиш бекатида ўйин дарси ташкил этилади.

Ўйиннинг номи: «Чечанлик».

Ўйиннинг мақсади: талабаларнинг ҳадисларни ёддан билишлари даражасини текшириш, уларда зийракликни тарбиялаш.

Ўйиннинг бориши: Ўқитувчи доскага уч хил рангдаги ҳавога тўлдирилган шарни илади, ичида ҳадиснинг ярми ёзилган қоғозлар бўлади. Ихтиёрий гуруҳ аъзоларидан бири чиқиб шарни ёради, ичидан тушган қоғоздаги ҳадисни ўз гуруҳига қараб ўқийди, гуруҳ аъзолари ҳадиснинг давомини ёддан айтишади. Агар топиша олишмаса иккинчи гуруҳ аъзолари давом эттиришлари мумкин. Ўйин ўзаро гуруҳлар ўртасида ҳам давом эттирилади.

Учинчи ўқув элементи бўйича ўқитувчининг хулосаси:

Ҳадисларнинг энг кўпи ахлоқ мавзусига бағишлангандир. Улар мазмунида онага бўлган ҳурмат алоҳида аҳамият касб этади. Бу мавзу нафақат шоир ёки мусаввир ижодида, ҳатто кўшиқчилар ижодида ҳам долзарбдир. Шу ўринда И. Фармонунинг «Онажонинг рози қил» кўшиғини эшитиш мақсадга мувофиқдир. (Магнитофондан кўшиқ янграйди).

Тўртинчи ўқув элементи қиёсий харита (1-жадвал) ёрдамида муҳокама қилинади. Доскадаги харита талабалар томонидан салбий (-) ёки ижобий (+) баҳоланиб, навбатма-навбат фикрлар изоҳланади.

Ўқитувчининг хулосаси. Ўсиб келаётган ёш авлодлар онги ва қалбига миллий истиқлол ғоясини сингдиришда унинг ғоявий илдизлари бўлмиш диний таълимотлардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ота-боболаримиз динининг гуманистик моҳияти, халқимизнинг минг йиллик тарихи бугунги маънавий ҳаётимизнинг асоси эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Биз педагоглар ёш авлод онгига Аллоҳ инсон қалбида ва юрагида эканлигини сингдириб боришимиз зарур. Шу ерда нақшбандия асосчиси Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳикмати келтирилади: «Дилинг — Аллоҳда, қўлинг — меҳнатда бўлсин». Мана шу ҳикматни ҳар биримиз ҳаёт тамойили, деб тан олишимиз шартдир. Муқаддас динимизга соғлом ва мўътадил муносабатни шакллантириш энг муҳим мафкуравий вазифадир.

Талабаларда миллий мафқурани шакллантиришга оид қиёсий харита

№ т/р	Мавзу	Давлат муносабати		Шахс муносабати		Жамиятдаги ўрни		Руҳий қониқиш	
		Собиқ Иттифоқ	Мустақил Ўзбекистон	Собиқ Иттифоқ	Мустақил Ўзбекистон	Собиқ Иттифоқ	Мустақил Ўзбекистон	Собиқ Иттифоқ	Мустақил Ўзбекистон
1.	Ислом дини								
2.	Қуръони Карим								
3.	Ҳадис								

Якуний қисм: Талабалар билимларини баҳолашда рангли карточкалардан фойдаланилади. Бунда ўқитувчи дарс давомида гуруҳлар жавобига кўра карточкаларни тарқатиб боради. Гуруҳлар ҳам ўз фаолиятларини баҳолаб боришади. Машғулот сўнгида эксперт томонидан ўқитувчи қўйган баллар ва гуруҳларнинг ўз-ўзига қўйган баллари солиштирилади. Тўпланган баллар ўзаро гуруҳ аъзолари ўртасида адолатли тақсимланади. Баҳолаш бўйича умумий хулоса чиқарилиб, гуруҳлар рағбатлантирилади.

Бу технология лойиҳаси 29 январ 2002 йилда учинчи курс талабалари билан тажриба-синовдан ўтказилди. Машғулот давомида учраган айрим камчиликлар (талабанинг доскада осилган шарни ёриши, гуруҳда талабалар сонининг кўплиги, ролли ўйинни реал шароитга мослаштириш) экспертлар томонидан кўрсатилди ва ўқитувчининг маҳорати юқори баҳоланди. Асосийси — талабаларнинг эркин фикр юритиш кўникмаларини эгаллаб олишгани бутун машғулот давомида кузатилди.

Юқорида келтирилган машғулотлар мазмунидан кўриниб турибдики, биз мавзу мазмунини тўлиқ ёритишни ўз олдимизга асосий мақсад қилиб қўйганимиз йўқ, балки кўпроқ интеграл технологиялар асосида талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш мумкинлигини кўрсатишга ҳаракат қилинди. Бу йўналишдаги ишлар келажакда албатта давом эттирилади, сабаби талабаларнинг ўз-ўзини ўқитиш жараёнида мустақил фикр юритиш, у ёки бу педагогик вазиятларни эркин еча олиш каби кўникмаларнинг шаклланиши самарали боради.

Якуний хулоса шундан иборатки, бугун илғор ўқитувчилар тажрибасини ўрганиш узлуксиз жараёнга айланмоғи лозим. Янги методикаларни ПТ қонуниятларига мослаштириш, сўнгра эса таълим фазосига кенг қўламда татбиқ этиш давлат буюртмаси эканлигини унутмаслик керак.

4.5. Малака ошириш жараёнида ўйин технологиялари

Жамият ва ишлаб чиқаришда рўй бераётган ижтимоий ва иқтисодий ислохотлар кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимига ҳам тегишли ўзгартиришлар киритишни тақозо этапти. Бу ерда асосий муаммо, бир томондан Миллий дастурда қайд этилганидек «... янгича таркиб, мазмун ҳамда бу тизимни бошқаришни шакллантириш» бўлса, бошқа томондан — ўқитишнинг шундай тизимини яратиш керакки, натижада

касбий маҳоратнинг юқори поғонасига эришиш таъминлансин. Ўз навбатида малака ошириш институт(марказ)лари таълим тизими ҳам жиддий ислоҳ қилиниши, тайёр билимларни шунчалик узатиш билан чегараланмасдан, ўз билимларини амалиётда қўллай билиш кўникмаларини шакллантиришга эътибор қаратилиши лозим. Бугун малака ошириш тизимида амалга оширилаётган янгиликлар:

- масофадан ўқитиш (дистанцион таълим)нинг йўлга қўйилиши;

- янги ташкилий шаклларга (1+3; 2+2; 3+1) ўтилиши;

- меъёрий базиснинг яратилиши (Давлат талаблари, Низом, концепция ва бошқа ҳужжатлар);

- чет эл мутахассислари билан ҳамкорлик (ўзаро тажриба алмашиш, семинар уюштириш ва б.).

Шу билан биргаликда бозор иқтисодиётининг тезкор ривожланиши, мулкчиликка асосланган турли шаклдаги ташкилот ва муассасаларнинг пайдо бўлиши инсоннинг янги вазиятларга мослашуви муаммосини келтириб чиқаради. Айниқса раҳбар кадрлар учун бошқарув, иқтисодий, ижтимоий ечимларни қабул қилишда юксак касбий маҳорат ҳам жуда асқотади. Шу боисдан олий ўқув юртлари доирасидаги малака оширишнинг анъанавий схемаси, яъни тингловчиларга тайёр билимларнинг узатилиши ўз самарасини бермаяпти. Амалиётнинг кўрсатишича, қатор ҳолларда тайёр билимларни узатиш инсоннинг мавжуд муаммоларни аниқлаш ва улар ечимини мустақил топишга ундамайди ва касбий қобилиятни тўлақонли шакллантирмайди.

Шу боисдан малака оширишда ўқитиш жараёнининг изоҳли-тасвирли ёндашувидан — ўқитувчи ва тингловчи ўртасидаги ўзаро алоқа ва ўзаро ҳаракатни вужудга келтирадиган янги тизимга ўтиш вақти етди.

Табиий ҳолда савол туғилади: қандай қилиб раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг касбий маҳоратини мумкин қадар ошириш имконини берадиган ўқитиш тизимига ўтиш мумкин? Агар ўқитиш жараёнининг икки томонлама эканлиги ҳисобга олинса: бир томондан ўқитувчи, бошқа томондан — тингловчи — бу саволга технологик ёндашув жавоб бериши мумкин. Хўш, бу ёндашувда ўқитувчининг янги ўрни нимадан иборат? Биринчи навбатда ўқитувчи «чуқур назарий билимларни, турлича методларни, йўриқномаларни ва бошқа меъёрларни эгаллаган ўқитувчи» ромидан чиқиши талаб этилади. У хилма-хил муам-

молар ечимини топишда маслаҳат беришнинг замонавий методларини эгаллаган юқори малакали **маслаҳатчи** бўлиши лозим. Бундай ҳолатда, фикримизча, тингловчи ишлаб чиқариш (ёки педагогик) муаммоларни ечишда ўқитувчининг иттифоқдошига айланади.

Тингловчининг мавқеи қандай ўзгаради? Тингловчи энди биринчи навбатда ўқитиш жараёнининг фаол иштирокчиси сифатида фаолият кўрсатади. Тингловчиларнинг ўзлари мақсадни ўрнатишади, муаммоларни аниқлашади, ахборотларни таҳлил қилишади, муаммоларни ечиш йўллари ва мезонларини ишлаб чиқишади. Бунда ўқитувчининг вазифаси ўқитиш жараёнини амалий муаммолар ечимига йўналтиришдан, уни реал шароитга мослаштиришдан иборат бўлади. Ўқитиш жараёни интерфаол методлар ёрдамида амалга оширилади.

Бугун малака ошириш тизимида қўлланилаётган фаол ўқитиш методларига қуйидагиларни киритиш мумкин: тренинглар, семинарлар ва мулоқотлар; ишбилармонлик ўйинлари, аниқ вазиятларни қуриш; амалий топшириқларни ечиш, битирув ишлари, мустақил ишлар, чет эл дидактикасига оид интерфаол методлар.

Биз ўз олдимизга бу методларни батафсил баён қилишни вазифа қилиб қўйганимиз йўқ, чунки улар педагогик адабиётларда чуқур ўрганилган. Таъкидлаш жоизки, санаб ўтилган методларнинг барчаси ҳақиқий фаол дейиш мушкул, баъзи ҳолларда улар суст бўлиши ҳам мумкин. Мисол учун, семинарда барча тингловчиларнинг иштирок этишига кафолат йўқ.

Фаол ўқитиш методлари анъанавий методлар олдида қатор ютуқларга (мустақил фаолият кўрсатиш, ўз мавқеини мустаҳкамлаш, ўзгалар фикрини ҳурматлаш ва б.) эга, бироқ асосийси — 90% ўқув материалларини ўзлаштиришга эришилади.

Кейинги йилларда кўпчилик малака ошириш масканларининг ўқиш жараёнлари шакли ва методлари жиддий ўзгарапти, институтларда ўқув машғулотлари тузилмасида фаол методларнинг солиштира оғирлиги 70% гача ташкил этмоқда. Янги педагогик технологиялар — бошқарув фаолиятини уйғунлаштириш бўйича тренинглар, инновацион ўйинлар, танқидий фикрлаш асосидаги дарслар жорий этилмоқда.

Бу фаслда **ишбилармонлик ўйини** (ИЎ) технологияси ҳақида фикр юритилади.

Ўйин инсон фаолиятининг меҳнат ва ўқув турлари билан бир қаторда туради ва мавжудликнинг муҳим шарти ҳисобланади. Таърифи: ўйин — бу ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга (яратиш)га қаратилган вазиятлар шаронтидаги фаолият тури бўлиб, хатти-ҳаракат устидан ўз-ўзини бошқариш юзага келади ва такомиллашади (Г. К. Селевко).

Амалда ўйин фаолияти қуйидаги вазифаларни бажаради:

- кўнгил очиш (ўйиннинг асосий функцияси — қизиқиш уйғотиш, вақтичоғлик етказиш, жонлантириш);

- алоқа ўрнатиш (коммунактив), ўз-ўзини намойиш қилиш;

- терапевтик (ҳаётий фаолиятда юзага келадиган турли қийинчиликларни енгиб ўтиш);

- ташхисли (меъёрий ахлоқдан четга чиқишни аниқлаш);

- ижтимоийлашув (ижтимоий муносабатлар тизимига кириш, инсоний ҳаёт меъёрларини ўзлаштириш).

Ўйин аждодлар тўплаган тажрибани ёш авлодларга етказишнинг ўқитиш методи сифатида қадимдан маълум. Ҳозирги вақтда ўйиннинг турли кўринишлари халқ педагогикасида кенг тарқалган. Малака ошириш жараёни учун ишбилармонлик ўйинлари ишлаб чиқариш (педагогик жараён)даги вазиятларни бошқариш тизимини моделлаштиришни, қайта тиклашни амалга оширади.

Ишбилармонлик ўйини янги материалларни ўзлаштириш ва ижодий қобилиятни ривожлантириш каби масалаларни ечишга, тингловчилар учун муаммонинг ечимини қабул қилишда зарурий омилларни аниқлаштиришга, ўйин босқичларида тўпланган ахборотларни таҳлил қилишга имкон туғдиради.

Ишбилармонлик ўйини бошқа анъанавий методлардан фарқли ўлароқ раҳбар ходимлар ва мутахассислар фаолиятини бирмунча тўлиқ қайта тиклаш, муаммоларни илғаб олиш ва унинг юзага келиш сабабларини аниқлаш, турли муаммони ҳал этиш вариантларини ишлаб чиқиш, уларни жорий этиш дастакларини лойиҳалаш кўникмаларини тингловчиларда мақсадли шакллантиради.

Ишбилармонлик ўйини қуйидаги режа кўринишида берилиши мумкин: ўйин номи; ўқув мақсади; қатнашувчилар таркиби, бошланғич ахборотлар, ўйинни ўтказиш методикаси ва тартиби; ўйинни якунлаш.

Малака ошириш тизимининг ўқитиш жараёнида ишлаб чиқаришга оид ўйинлар билан бир қаторда педагогик ўйинлар ҳам асосий ўринни эгаллаши лозим. Бу ўйиннинг афзалликлари: бирмунча қисқа вақт шароитида муайян муаммони ўрганишга; тингловчиларнинг педагогик муаммоларни (мотивация, бошқарув, билиш фаолияти, назорат ва б.) аниқлаш ва ечиш кўникмаларини эгаллашга; ностандарт вазиятларда мўлжал олишга; муаммонинг асосий жиҳатларига диққатни концентрациялашга; сабабли-оқибатли алоқаларни ўрнатишга; ўйин иштирокчилари ўртасида ўзаро тушуниш кайфиятини ривожлантиришга имкон беради.

Унинг ўқитувчи учун мураккаблик томонлари ҳақида гапириладиган бўлса, айтиш мумкин: тайёрланиш босқичининг нисбатан мураккаблиги; объектив баҳолаш ва кутилаётган натижаларни ҳақиқий ҳолат билан таққослаш мезонларининг йўқлиги; ишбилармонлик ўйинини ўтказиш алгоритмининг ишланмаганлиги.

Ўтказилаётган ҳар бир ишбилармонлик ўйини мазмунини ўйиннинг иштирокчиси — тингловчиларнинг ўзи аниқлашгани маъқул. Қоидага кўра бир гуруҳ учун ишбилармонлик ўйини ва унинг натижалари такрорланмайди. Ҳар бир ишбилармонлик ўйини — ўзига хос тажриба-синовдир.

Ишбилармонлик ўйинларининг мажбурий шартлари:

- ўйин қатнашчиларининг диққатини ўйин ҳақида ўйлашга қаратиш;
- бошқа барча ҳолатлардан воз кечган ҳолда ўйинга бирдан киришиш;
- барча қатнашчиларнинг ҳамкорликда ишлашига эришиш, ўз фикрига қарши бўлса-да, бошқалар фикрига ҳурмат билан қараш;
- ўз-ўзини намоёни қилиш (муаммо ечимига ўз ҳиссасини қўшиш).

Ишбилармонлик ўйинини ўтказиш давомида янги ва эски билимлар, янги билимлар ва эски назарий ҳолатлар, замонавий талаблар ва уларни амалда бажариш имкониятлари ўртасидаги зиддиятларни қуриш керак бўлади.

Тингловчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш бевосита ана шу зиддиятларни нечоғлиқ англаб олишига боғлиқ бўлади.

Ишбилармонлик ўйини технологияси қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

1-босқич — тайёргарлик босқичи: ўйин мақсади белгиланади ва зарурий ахборотлар берилади. Бу босқичда ўйин иштирокчилари ўзида муаммони ёки топшириқ тузилмасини аниқ тасаввурлаши, муаммонинг ўрнатилган мақсадга мослигини солиштириши лозим. Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинишади ва иш бошлашади. Бирмунча самарали ёндашув — бу тингловчиларнинг ўзлари муаммони танлашади ва мустақил ечишади.

2-босқич — ўйинни ўтказиш: тингловчилар кичик гуруҳларда мустақил ишлайдилар. Муаммони ёки топшириқни ечишга киришар экан, ишбилармонлик ўйин иштирокчиларида етарли даражада билим ва кўникмаларининг етишмаслиги кузатилади. Бироқ улар ўқитувчи ёрдамида муаммони чуқур англаб оладилар, вазиятни баҳолайдилар ва шахсий қобилиятларини намоиш қиладилар, амалий тажрибаларига таяниб иш кўрадилар. Кичик гуруҳда ҳар бир қатнашчи ўз фикрини баён қилиши ва шу тарзда муаммо ечимини ўзаро жамоавий муҳокамадан ўтказиши, керакли ҳаракат дастурларини белгилаб олишлари лозим. Бу ерда консенсус (ҳамжиҳатликда умумий ечимни овоз бериш йўли билан эмас, балки, олдиндан келишувчилик асосида қабул қилиш) тамоийлидан фойдаланилади.

3-босқич — гуруҳлараро муҳокама. Ҳар бир кичик гуруҳ қаралаётган муаммони ечиш бўйича ўз вариантларини баён қилади. Бошқа кичик гуруҳ аъзолари оппонент сифатида чиқиш қиладилар, улар саволлар беришади, танқидий фикрлар билдиришади ёки тақдим этилган лойиҳани қўллаб-қувватлаши мумкин. Охир-оқибатда муаммо ёки топшириқнинг ягона ечими қабул қилинади.

4-босқич — таҳлил ва умумлаштириш: бу ерда ҳар бир ўйин иштирокчиси ўз фаолиятини ўзи баҳолайди, умумий хулоса ва тавсиялар белгиланади, ўйинга якун ясаллади.

Куйида ана шундай ишбилармонлик ўйини мазмуни келтирилади.

Мавзу: БОШҚАРУВ МУАММОСИ ЕЧИМИНИНГ АЛГОРИТМИ (В. В. Поляков бўйича)

Ишбилармонлик ўйини мақсадлари:

1. Бошқарув муаммоси ечимининг алгоритмини ишлаб чиқиш.
2. Ечимни жамоа бўлиб топшиш кўникмасини эгаллаш.

Педагогик корхона раҳбар ходимларининг тафаккурини янгилаш ва ривожлантириш масалалари шундай методик инструментарий яратишни тақозо этадики, унинг ёрдамида раҳбарларнинг замонавий муаммоларни ечишга ҳалақит берадиган фикрлаш жиҳатларини йўқотиш ва янгича тафаккурлашни тезлатиш мумкин бўлади. Бошқача сўз билан айтганда, ўзига хос бошқарув муаммоси ечимининг алгоритмининг (БМЕА), яъни раҳбарнинг ташкилий-бошқарув фаолият муаммоларининг ечимига аниқ олиб келадиган ақлий ҳаракатлар кетма-кетлигини тузиш керак. БМЕАни яратиш раҳбарнинг муаммо ечимини топишида излаш майдонини қисқартиришга шароит туғдиради.

Таклиф этилаётган ишбилармонлик ўйини унинг қатнашчиларига бошқарув муаммосини аниқлашда, таҳлил қилишда ва ечишда мантиқий асосланган кетма-кет ҳаракатларни аниқлашга, жамоа бўлиб ишлаш технологиясини ўзлаштиришга имкон беради.

Дастлабки ахборотлар

Маълумки, раҳбарнинг бошқарувчилик санъати муаммони ўз вақтида илғаб олиш ва вазиятни баҳолаш, уларнинг ечимларини топиш йўллари белгилашда намоён бўлади. «Ким муаммони олдиндан кўра олмаса, у бошқара олмайди» деб бекорга айтишмаган.

Сиз ўз амалий фаолиятингизда ташкилий-бошқарув фаолиятга оид муаммоларга мунтазам дуч келасиз ва ечасиз. Ҳозир сизга таклиф этилади: амалда муаммони ечиш учун қандай ҳаракат қиласиз, шуларни алгоритм сифатида ифодалайсиз. Ҳар бирингизга махсус варақа (2-жадвал) тарқатилади, унда раҳбар томонидан бажариладиган ҳаракатлар кетма-кетлиги ноаниқ тартибда келтирилган. Сиз эса уни тартибга келтирасиз, яъни муаммо ечимларининг кетма-кетлигини аниқлайсиз.

Ўйин қатнашчилари варақасидаги — «Индивидуал баҳо» устунига муаммони ечишда ҳаракатлар тартибини №1 дан №18 гача белгилайсиз. Жамоа бўлиб ишлаганда эса худди шундай белгиларни — «Гуруҳли баҳо» устунига қўйиб чиқасиз. Ўйин раҳбари эталонли ҳаракатлар кетма-кетлигини эълон қилгач — «Эталон» устунини, кейин эса қолган устунларни тўлдирасиз.

Ишбилармонлик ўйинини ўтказиш тартиби ва методик тавсиялар

Ўқитувчи — «ўйин раҳбари» ўйиннинг мақсадини аниқ ўрнатади, унинг дастлабки шартларини ва иштирокчиларнинг вазифаларини тушунтиради.

Ҳар бир ўйин иштирокчиси БМЕА ишлаб чиқиш бўйича мустақил ечимни қабул қилади, ўз амалий тажрибасига таянган ҳолда муаммо ечими учун хусусий фикр яратади. Ўйновчи гуруҳ (команда) эса ўзаро маслаҳатлашув йўли билан БМЕА ишлаб чиқиш бўйича умумий хулосага келишади. Гуруҳ сардори изоҳ беради ва ўз командасининг фикрини ҳимоя қилади.

Ўйин қондаси:

- ўйин иштирокчиси варақада белгиланган 18 ҳаракатнинг кетма-кетлик тартибини аниқлаб, бошқарув муаммоси ечими алгоритминини тузади. Бунинг учун ҳаракатлар тартибини 1 дан 18 га қадар рақамлаб чиқиш керак бўлади;

- дастлаб ҳар бир ўйинчи қолган ўйинчилар билан ҳеч қандай маслаҳатлашувсиз мустақил тарзда ечим қабул қилади. Ноаниқ саволларга фақат ўйин раҳбари жавоб беради. Ҳар бир ўйинчи қўл кўтариб ишни тугатганлигини маълум қилади;

- кейин эса иштирокчилар сонига қараб 4-5 кишидан иборат команда тузилади ва эркин фикр алмашув асосида БМЕА тузилади. Командалар ўзаро фикр алмашишмайди. Ечимнинг тугалланганлиги қўл кўтариш билан аниқланади;

- команда вакили ўз гуруҳи ечимини изоҳлашда уни мантикий фикрлар асосида ҳимоялаш ҳуқуқига эга;

- ўйин раҳбари ҳам индивидуал, ҳам команда фаолияти тугаган вақтини алоҳида қайд этиб боради.

Ўйин модели. Раҳбар бошланғич вазиятни ва ўйин қондасини тушунтиради. Аудитория доскасига баъзи бир мурраккаб бўлмаган расмларни чизади. Ўйин иштирокчиларига ўйин варақаси тарқатилади. Унга оғзаки тартибда керакли тушунчалар берилади. Ўйин иштирокчилари қўйилган вазифа ечимини дастлаб индивидуал, кейин эса жамоа бўлиб қабул қиладилар. Ҳар бир гуруҳ вакили қабул қилган ечимларини изоҳлайди ва мантикий асослайди.

Раҳбар шахсий кузатувлар асосида ўйинчилар ишини таҳлил қилади, натижаларни эълон қилади ва ғолибларни тақдирлайди.

Ўйин регламенти: ўйин бир циклда ўтказилади.

Ўйин босқичлари учун кетган тақрибий вақт:

- ўйинга киришиш (раҳбарнинг тушунтириши) — 10 дақиқа;
- иштирокчиларнинг индивидуал ишлаши — 15 дақиқа;
- иштирокчиларнинг жамоавий ишлаши — 10 дақиқа;
- якунлаш ва натижаларни эълон қилиш — 15 дақиқа.

Ишбилармонлик ўйинини якунлаш

Ўйин раҳбари БМЕА ишлаб чиқиш бўйича индивидуал ва жамоа ечимларини эталон билан таққослайди, унинг натижаларини эълон қилади, жамоанинг фаолиятини ўйин иштирокчилари билан натижалар бўйича таҳлил қилади.

Баҳолаш мезони: вазифаларни уддалаш вақти; вазифалар ечимининг тўғрилиги — индивидуал ва гуруҳли ишлаш жараёнида вазифаларни ечишдаги хатоликлар йиғиндиси. Тўғри ечим учун бошқарув муаммоси ечимининг эталонли алгоритми қабул қилинган.

Ҳар бир аниқ хато қабул қилинган бошқарув ечимининг ҳаракатлари рақамидаги фарқлар орқали ҳисобланади. Масалан, эталон бўйича «Ечимни танлаш» - № 13 да кўрсатилган. Ўйинчи фикри бўйича «Ечимни танлаш» - № 9 да белгиланган. Хатолик эса 4 бирликка тенг. Ягона мезон баллар йиғиндиси ҳисобланади. Ишни тугатишга сарф қилинган ҳар бир дақиқага 3 балл берилади, яъни: 1 дақиқа — 3 балл. Вазифани ечишда йўл қўйилган ҳар бир хатога бир балл берилади. Индивидуал ҳолда ҳам, жамоа ҳолда ҳам ким энг кам балл тўплаган бўлса, ўша ғолиб саналади. Мисол учун, икки ўйинчининг натижаларини солиштиришда қуйидаги ахборотларга эга бўлдик: биринчиси 15 дақиқа вақт сарфлади ва хатолари йиғиндиси — 18, иккинчиси 10 дақиқа вақт сарфлади ва хатолари йиғиндиси — 22 балл. Ҳисоблаш учун $10 \text{ дақиқа асос сифатида қабул қилинади. Унда биринчи ўйинчига } 18 + (15 - 10) \times 3 = 33 \text{ балл, иккинчисига — 22 балл берилади. Демак, иккинчиси ғолиб бўлди. Айнан шу тарзда гуруҳли иш ҳам якунланади. Ўйин қоидасини бузганлар 2 балл билан жазоланади.}$

Яқинда Халқ таълими вазирлиги РТМ тасарруфидаги «Янги педагогик технологиялар» марказида республика вилоятлари халқ таълими бошқармасининг бошлиқлари ўртасида ушбу ишбилармонлик ўйини ўтказилди ва дидактик самараси аниқланди.

Халқ таълими раҳбар ходимларининг бошқарув фаолиятини коррекциялаш

Т.р.	Харакатлар номи	Индивидуал баҳо	Гуруҳли баҳо	Эталон	Индивидуал хато	Гуруҳли хато	Хатоларнинг ўзаро фарқи	Иш ба-жариш вақти
1.	Муаммони куриш							
2.	Вазифаларни ҳужжат асосида расмийлаштириш							
3.	Муаммони ечиш мумкинлигини аниқлаш							
4.	Бошқарув тизимининг ҳақиқий ҳолати енг хоҳлагандан фарқланади							
5.	Муаммо ҳақидаги ахборотларнинг тўлиқлик ва ишончлилиқ даражаларини баҳолаш							
6.	Ечимни расмийлаштириш							
7.	Муаммоннинг ечилиш вариантларини ишлаб чиқиш							
8.	Муаммоннинг мавжудлигини аниқлаш							
9.	Муаммоннинг янгилигини баҳолаш							
10.	Ечимнинг бажарилишини назорат қилиш							
11.	Ечимни танлаш							
12.	Ечим вариантларини баҳолаш							
13.	Ечимнинг бажарилишини ташкил этиш							
14.	Бажарувчи томонидан вазифаларни ўрганиш							
15.	Ечим вариантларини баҳолаш метёрларини танлаш							
16.	Бошқа муаммолар билан ўзаро алоқадорлигини ўрнатиш							
17.	Муаммони ифодалаш							
18.	Муаммоннинг юзга келиш сабабларини аниқлаш							

Бошқарув муаммоси ечимининг эталонли алгоритми

1. Бошқарув тизимининг ҳақиқий ҳолати сиз хоҳлагандан фарқланади.

2. Муаммонинг мавжудлигини аниқлаш.

3. Муаммони ифодалаш.

4. Муаммони қуриш.

5. Муаммонинг янгилигини баҳолаш.

6. Муаммонинг юзага келиш сабабларини аниқлаш.

7. Бошқа муаммолар билан ўзаро алоқадорлигини ўрнатиш.

8. Муаммо ҳақидаги ахборотларнинг тўлиқлик ва ишончлик даражаларини баҳолаш.

9. Муаммони ечиш мумкинлигини аниқлаш.

10. Муаммони ечилиш вариантларини ишлаб чиқиш.

11. Ечиш вариантларини баҳолаш мезонларини танлаш.

12. Ечим вариантларини баҳолаш.

13. Ечимини танлаш.

14. Ечимини расмийлаштириш.

15. Бажарувчи томонидан вазифаларни ўрганиш.

16. Вазифаларни ҳужжат асосида расмийлаштириш.

17. Ечимнинг бажарилишини ташкил этиш.

18. Ечимнинг бажарилишини назорат қилиш.

Шундай қилиб, бу қисмда узлуксиз таълим тизимида фойдаланиш мумкин бўлган янги педагогик технология лойиҳалари келтирилди.

Бугун Сиз ижодкор педагог сифатида қўлингиздаги китоб билан сирдош бўлдингиз ва инновацион педагогик фаолиятга кириб бордингиз, касб маҳоратингиз бир қадар юксакликка кўтарилди. Шубҳа йўқки, энди Сиз ўқитиш жараёнининг кўпсонли вазифаларини дадил ва ишонч билан еча оласиз.

ХУЛОСА

XX аср ниҳоясига етди... Унинг тарихимиз соломасида қолдирган буюк неъмат — дунё харитасида “Ўзбекистон Республикаси” давлатининг пайдо бўлиши ва халқимизнинг мустақил диёрда тинч, эркин, осуда яшаши, ижодий меҳнат билан бандлигидир. Янги аср ҳаётимизнинг барча жабҳаларида ижобий ўзгаришлар даврини бошлаб беради: сиёсий ва иқтисодий барқарорлик вужудга келади, миллатлараро тотувлик, инсонлар ўртасидаги муносабатлар янада уйғунлашади, Миллий дастурнинг бош ғояси — мустақил фикрловчи эркин Шахснинг шаклланиши қарор топади. Табиийки, бу жараёнлар бир текисда кечиш учун фуқароларимиз ўз иш ўринларида унумли меҳнат қилишлари, ижодкорлик ва ҳамжиҳатлик намуналарини намоеън этишлари керак. Таълим- тарбия тизимининг муваффақияти эса янги педагогик ва ахборот технологиялар билан ўлчаниши муқаррардир.

Биз бу китобни ёзишда конструктив мақсадни кўзлади: биринчи навбатда ўқитувчи учун бевосита амалий аҳамият касб этадиган ёндашувлар ва ишланмалар ижодий таҳлил қилинди ва шу асосда замонавий педагогик технология лойиҳаси илмий-назарий жиҳатдан асосланади. Уни ўқув-тарбиявий жараённинг техник жиҳозланиш даражасига боғлиқ бўлмаган ҳолда татбиқ этиш имкониятлари кўрсатилди (компьютерли техник воситаларга асосланган таълимни ёритиш ва таҳлил қилиш алоҳида мавзуси эканлиги ҳисобга олиниб қаралмади). Педагогик технология бугун пайдо бўлган йўналиш ёки “мода” эмас. XX юз йилликда педагогикада ўқув жараёнини “технологиялаштириш”га оз-мунча уринишлар бўлмади. Фақат тизимли ёндашиш ёрдамида унинг асл моҳиятини олдиндан лойиҳаланган ўқув-тарбиявий жараённи амалиётга изчил ва кетма-кет жорий этиш сифатида тасаввурлашга имкон туғилди.

Замонавий педагогик технология педагогик тизим лойиҳаси сифатида фан асослари бўйича ўқувчи(талаба)ларнинг билиш фаолиятини мақсадга мувофиқ ҳолда ташкил этиш ва амалга оширишни кўзда тутди. Унинг методикадан фарқли жиҳатлари:

а) олдиндан лойиҳаланади; б) якуний ижобий натижа қафолатланади. Бу натижани аниқлаш мезони эса ўқув материални ўзлаштириш даражаси ҳисобланиб, у ҳар бир дарсада дидактик масалаларни аниқ ўрнатиш ва уларни ҳал этиш технологияси асоси — дидактик жараён самараси билан таъминланади.

Агар лойиҳаланган педагогик технология замонавийлик, мақбуллик, илмийлик, техник воситалар билан таъминланганлик, объектив назорат каби сифат кўрсаткичлар билан тавсифланса, у, шубҳасиз, янги ҳисобланади ва таълим стандартлари муаммоларини чегараланган вақт доирасида еча олади. Лойиҳа муаллифи бўлган ўқитувчи эса янги касбий фаолият — “педагог-технолог” даражасига кўтарилади.

Замонавий педагогик технологияларни таълим фазосига ёйиш муаммоси янги педагогик корхона — Педагогик технология Давлат Марказини ташкил этишни тақазо этади. Ана шу Марказнинг шахобчалари республикамизнинг барча университет ва институтларида фаолият кўрсатгандагина “замонавий педагогик технологияларни ўз вақтида ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлашни алоҳида назорат остига олиш”дек муҳим ижтимоий буюртма ижобий ва тез ҳал этилади.

Ўзбекистонда педагогика фанининг инсонпарварликка юз тутишини таъминлаш, таълимнинг демократик принципини янада ривожлантириш, ҳозирги ёш авлод — болаларнинг халқчил педагогика замонида яшашига шарт-шароитлар туғдириш ушбу китобда кўрсатилганидек, янги педагогик технология назарияси ва амалиётига таянади ва биз уни мамнуният билан XXI асрнинг ҳақиқий ўқитувчиларига тақдим этиб қоламиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, 1997.
2. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.: «Ўзбекистон», 1992. — 78- б.
3. Каримов И. А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. -Т.: «Ўзбекистон», 1998. — 30- б.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Президент Ислам Каримовнинг Биринчи чақириқ ЎзР Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси. 1999 йил 14 апрель. -Т.: «Ўзбекистон», 1999. — 48- б.
5. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии.- М.: «Педагогика», 1989. — 192 с.
6. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. -М.: изд-во Института профессионального образования Министерства образования России, 1995.
7. Беспалько В. П. Персоналифицированное образование //Педагогика, 1998. №2. — С.12-17.
8. Гузеев В. В. Образовательная технология: от приёма до философии. - М.: «Сентябрь», 1996. 112 с.
9. Ильина Т. А. Понятие «педагогическая технология» в современной буржуазной педагогике//Сов. Педагогика, 1971. №9. — С. 123-124.
10. Йўлдошев Ж. Ф. Янги педагогик технология йўналишлари, муаммолари, ечимлари//Халқ таълими, 1999, №4. — Б. 4-11 .
11. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. -М.: «Знание», 1989. — 80 с.
12. Кларк М. Технология образования или педагогическая технология?//Перспективы, 1983. №2. — С. 78-79 .
13. Кузьмина Н. В. Метод системного педагогического исследования: Учебное пособие. — Л., из-во. ЛГУ, 1980. -172 с.
14. Лернер И. Я. Внимание технологии обучения.//Сов. Педагогика, 1990. №3. — С. 139 .
15. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. - М.: «Педагогика», 1981. — 186 с.
16. Монахов В. М. Аксиоматический подход к проектированию педагогической технологии.//Педагогика, 1997. №6. — С. 26-31.
17. Назарова Т. С. Педагогическая технология: новый этап эволюции? //Педагогика, 1997. №3. — С. 20-27.
18. Педагогика средней школы/Под ред. Шукиной Г. И. — М., 1978.

19. Права человека для всех/Под общ. ред. Мухтаровой А. К. Алматы, 1999. — 262 с.
20. Сайидахмедов Н. С. Ўқитувчининг педагогик тизимдаги фаолияти//Халқ таълими, 1993. № 6-7. — Б. 9-12.
21. Сайидахмедов Н. С. Педагогика технология: концептуал таҳлил. Олий ўқув юртлариаро илмий-методик конференциянинг ялпи мажлисидаги маъруза. Самарқанд, 1997, 5-7 май. Самарқанд, СамДУ, 1997.
22. Сайидахмедов Н. С. 1. Педагогик технология: таҳлил, таъриф, мулоҳаза. — Маърифат, 1998, 24 июнь; 2. Таълимни ҳаракатлантирувчи куч. — Маърифат, 1999, 16 январь; 3. Дидактик жараён нима? — Маърифат, 1999, 17 февраль; 4. Педагогик технология концепциясининг ривожланиш тарихи. — Маърифат, 1999, 17 март; 5. Ўқитувчи фаолиятининг технологияланувчанлиги. — Маърифат, 1999, 19 июнь; 6. Янги педагогик технология принциплари. — Маърифат, 1999, 27 октябрь.
23. Сайидахмедов Н. С. Методы обучения школьников механизированному труду в хлопководстве. -Т.: Ўқитувчи, 1991. — 112 с.
24. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. — М.: «Народное образование», 1998. — 256 с.
25. Сластенин В. Доминанта деятельности//Педагогика, 1997. №9. — С. 41-42.
26. Талызина Н. Ф. Технология обучения и ее место в педагогической теории //Современная высшая школа. Варшава, 1977. № 1. — С. 91-96.
27. Таълимда янги педагогик технологиялар: муаммолар, ечимлар: Илмий-амалий конференция материаллари. -Тошкент, ЎзПФИТИ, 1999, 4-5 май.
28. Темур тузуклари (ўзбек, инглиз, француз тилларда таржима). Б. Ахмедов таҳрири остида. -Т.: «Фофур Фулом» номидаги адабиёти ва санъат нашриёти, 1996. — 344 б.
29. Чошанов М. А. Дидактическое конструирование гибкой технологии обучения //Педагогика, 1997. № 2.-С. 21-29.
30. Юцявичене П. А. Теория и практика модульного обучения. — Каунас, 1989.
31. Янушкевич Ф. Технология обучения в системе высшего образования: Пер. с польского О. В. Долженко. -М.: «Высшая школа», 1986. — 135 с.
32. Bloom B. S. (ed) et al. A taxonomy of Educational Objectives: Handbook I: The Cognitive Domain. Harvow, 1956.
33. Telewizja i kształcenie pracujących. Warszawa: Wud. Radia i Telewizji, 1969.
34. J. Hartley. Stratedies from Programmed Instructionanal Technology. London, 1972.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I ҚИСМ. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ — ТАЪЛИМ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ҲАРАКАТЛАНТИРУВЧИ КУЧИ

1.1. Таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида педагогик технология моҳияти ва муаммолари.....	5
1.2. Педагогик технология концепциясининг ривожланиш тарихи.....	12
1.3. Педагогик технология лойиҳалари: илмий ёндашувлар ва счимлар.....	23

II ҚИСМ. ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ЛОЙИҲАСИ ВА ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

2.1. Ўқув жараёнини технологиялаштиришда дидактик масалаларни белгилаш қонуниятлари.....	40
2.2. Дидактик жараён педагогик технологиянинг асоси сифатида.....	59
2.3. Ўқитувчи фаолиятининг технологияланувчанлиги.....	69

III ҚИСМ. ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ КОНЦЕПЦИЯСINI РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

3.1. Педагогик технология Давлат Маркази: давр эҳтиёжи ва муаммолар.....	75
3.2. Янги педагогик технология принциплари.....	82
3.3. Дидактик жараён лойиҳасининг интерфаол методлари.....	92

IV ҚИСМ. УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТГА ҚўЛЛАШ ҚОНУНИЯТЛАРИ

4.1. Мактабгача таълим тизимида педагогик технологияларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	110
4.2. Умумий ўрта таълим мактабларида ўқув жараёнини технологиялаштириш.....	117
4.3. Касб-ҳунар таълими жараёнини алгоритмлаштириш технологияси.....	135
4.4. Олий педагогик таълимда интеграл технологиялар.....	143
4.5. Малака ошириш жараёнида ўйин технологиялари.....	156
ХУЛОСА.....	167
АДАБИЁТЛАР.....	169

НУРАЛИ САЙИДАҲМЕДОВ

ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР
(назария ва амалиёт)

Тошкент — «Молия» — 2003

Муҳаррир

М. Тожибоева

Техник муҳаррир

А. Мойдинов

Компьютерда оригинал макет
тайёрловчи

Л. Ф. Ибрагимов

Босишга рухсат этилди 27.02.2003 й. Бичими 60x84¹/₁₆.

«TimesUZ» ҳарфида терилди. Босма табағи 10,75.

Нашриёт ҳисоб табағи 10,2. Адади 5000. Буюртма №42.

Баҳоси шартнома асосида.

«Молия» нашриёти, 700000, Тошкент. Я. Колас кўчаси 16-уй.

Шартнома №02-03.

Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasida чоп этилди.

Тошкент ш. Олмазор, 171 уй.

1

•МОЛІЯ•

